
TANULMÁNYOK

BAYER JÓZSEF

Globalizálódás, európai integráció és nemzeti identitás*

Magyarország az Európai Unió kapujában áll, elkezdődtek a párhuzamos tárgyalások a bebocsátásra méltónak minősített, csatlakozásra váró országokkal. Az uniós tagságra való felkészülés számos területen jól-rosszul folyik, a diplomáciai erőfeszítésektől a konkrét feltételekről zajló szakszerű alkufolyamatok szakaszába jutottunk. Kemény alkalmazkodási és tanulási folyamat részesei vagyunk és leszünk még hosszú évekig. Ez alkalomból talán nem érdektelen kérdés, hogy mit is jelent számunkra politikailag ez a változás? Ezúttal nem az uniós csatlakozás tárgyi vonatkozásairól szeretnék szólni, és nem tekintem feladatomnak sem az europropagandát, sem az intelmeket az unióval kapcsolatos tudásunk hiányaira és a kívánatos, eurokonform magatartásra vonatkozólag. Előadásomat arra helyezném ki, hogy mit fog jelenteni a változás politikai identitásunkban, gondolkodásunkban és kultúránkban. Bibói stílusban szólva, a változás értelmét faggatom, és mérlegelem az e körül felhozható érveket és ellenérveket.

Az integráció – a nemzetállam megmentője?

A modern nemzetállamok szintjét meghaladó európai integráció értelmét és szükségszerűségét manapság előszeretettel magyarázzák a globalizáció kihívásaival szembeni védekezés szükségességével. Eszerint a „turbókapitalizmus” felgyorsult világában, a regionális civilizációk és kultúrák versenyében az európai országok már csak akkor őrizhetik meg versenyképességüket, ha egységes gazdasági térséget alkotnak, amelyen belül szabad az áruk és szolgáltatások, a tőke és a munkaerő mozgása.

* Elhangzott a Magyar Politikatudományi Társaság közgyűlésén 1998. december 11-én, Budapesten.

amelynek közös pénzügyi rendszere, egységes külgazdasági és biztonságpolitikája van. Az egyes nemzeti kormányok ugyanis már nem képesek megvédeni polgárait a globalizált világpiaci hatásokkal szemben, amelyek magas munkanélküliséggel, mélyülő szociális válsággal, az egyötödös társadalom kilátásával fenyegetnek. Mint a legújabb ilyen tárgyú sikerkönyv, a *Globalizáció csapdája* szerzői kontórfalazás nélkül írják: „Az a feladatunk, hogy a destruktív angolszász piaci radikalizmussal szemben fölmutassunk egy életképes és impozáns európai alternatívát. Egy olyan politikai unió, amelyet közös valuta köt össze, meg a szenvedéscsökkentéssel, de már kihevert közös történelem, a világpolitika erőinek játékában nem jelentene kisebb súlyt, mint az Amerikai Egyesült Államok, vagy a jövő nagy hatalmai, Kína és India. A globalizált piacokon az egyetlen fontos hatalmi tényező a gazdasági nagyságrend, a gazdaság mérete...” (Martin – Schumann, 1998:324.) Az egysült Európa a maga 400 milliós piacával, fejlett infrastruktúrájával és humán tőkével, kulturális sokszínűségével már elég erős ahhoz, hogy komoly versenytársa legyen az amerikai, japán és délkelet-ázsiai regionális integrációknak.

A globalizáció azonban önmagában nem ad magyarázatot arra, hogy miért jött létre az integráció, és hogy mennyire terjed ki, és miért nem zajlik másutt hasonló intenzitással. A globalizáció végül is nem újkeletű, hanem már az ipari kapitalizmus kialakulásával kezdődő, annak nagy ugrásaival és válságos szakaszaival párhuzamosan több hullámban, ciklikusan zajló folyamat. Ma legfeljebb arról van szó, hogy minőségileg új szakaszához érkezett, miután a technológiai és informatikai forradalom rendkívül felgyorsította előrehaladását. Az egységesülő világpiac, a pénzpiacok informatikai összekapcsolása, a multi- és transznacionális vállalatok terjedése és hatása a termelési kultúrára és technológiai innovációra, a kereskedelmi és közlekedési, valamint informatikai hálózatok valóban egyre szorosabb egységbe fonják a világot. Az általános lelkesültség a haladás áldásaival kapcsolatban azonban már a múlté. A modern világ nemcsak sohasem látott új, pozitív lehetőségeket tartogat, hanem legalább annyi fenyegetést is magában rejt. Az egységesülő világ mélyülő ellentétéktől szabdalt. A globalizálódáshoz hozzátartoznak olyan negatív jelenségek is, mint a hatékony hadviselés eszközeinek világméretű terjedése, amelyek fokozzák a konfliktusok erőszakosságát, a tömegpusztító fegyverek pedig globális pusztulással is fenyegetnek. A Föld a modern gazdaság lehetőségei mellett ma nagyobb népességet képes eltartani, mint valaha, de a népességrobbanás a szegénységet is növeli, amit árnyékként kísér az új népvándorlás, amely máris évente mintegy harminc millió embert terel a világ országújtjaira. A fejlett technika és informatika előnyei nemcsak a termelésben kamatoznak, ugyancsak a nemzetközi bűnözés és terrorizmus hatékonyabbá válását is előmozdítja, miközben civilizációnk amúgy is egyre sebezhetőbbé válik. Globális ökológiai válság fenyeget, amely nem válogat, bár egy ideig a közvetlen veszélyeket exportálni lehet a fejlettebb országokból az elmaradottabb és intakt régiókba. Világunk egyre inkább magából a haladás gyümölcséből termő kockázatokkal terhes. A modern *rizikótársadalom* (U. Beck, 1993) alapvonását jól kifejezi Claus Offe találó hasonlata: az egész

olyan, mintha egy nagy jumbóval levegőbe szálltunk volna anélkül, hogy tudnánk, létezik-e leszállópálya, ahol landolhatunk.

A globalizálódás korántsem teremt homogén világot, ellenkezőleg: polarizál, és a a konfliktusok kiterjesztéséről is gondoskodik. A nemzetközi rendszer bipoláris tendenciája nem szűnt meg sem a fasiszta tengelyhatalmak legyőzésével az ellenük összefogó szövetséges hatalmak által, sem pedig a rákövetkező hidegháború végével, a kelet-nyugati szembenállás elmúlásával. Az Észak és Dél ellentétei ugyan nem teremtenek a hidegháborúhoz hasonló méretű ideológiai és katonai-politikai homogenizációt, ehelyett inkább egy posztmodern jellegű új világrendtelenség köszöntött be. Hogy az új nemzetközi rend körvonalait valóban kultúrák és civilizációk harca fogja-e megrajzolni (Huntington, 1998), az még kérdéses. Bizonyosnak csak a nagyobb térségi integrációk kialakulása látszik, amelyek mintha kikezdenék az utóbbi két évszázad legjelentősebb politikai innovációját, a nemzetállamok domináns szerepét. A nemzetállam sorsa és jövője körül sokasodnak a viták, amelyek az európai integráció eddigi folyamatát is végigkísérték.

A múlt század vége óta mind többször felsajlott annak a gondolata, hogy Európa elveszíti hegemon szerepét a világban, ha nem válik egységessé. Ezt felerősítette az Egyesült Államok gazdasági és katonai felemelkedése, amely legkésőbb az I. világháborúban vált evidenssé. Az egységes Európa híveinek száma az I. világháború után megnövekedett, és már akkor összekapcsolódott az európai béketörekvésekkel, de kezdetben mindez nem vált átható erejű politikai mozgalommá. Az 1923-ban (Richard Coudenhove-Kalergi kezdeményezésére) megalakult Pán-Európa mozgalom kezdetben még néhány idealista fantazista ügyének látszott, és bár törekvéseiket felkarolták egyes külpolitikusok, az erősödő nacionalizmus és fasiszmus cinikus hatalmi reálpolitikája mellett, amely a Nemzetek Szövetségét is szétvetette, esélytelennek látszott. A II. világháború sokkja, a német nemzetiszocialisták kalandor Európa-politikája – az abszurd kísérlet, hogy faji és etnonacionalista alapon, germán fegyverek uralma alatt teremtsenek szupranacionális gazdasági és geopolitikai nagytérst – vezetett csupán a közös felismeréshez, hogy új fejezetet kell nyitni Európa történetében. Az európai integráció megindulását számos tényezővel magyarázták, amelyek közül önmagában valószínűleg egyik sem lett volna elegendő a fordulathoz. Az integráció történetének diplomáciai állomásai könnyen rekonstruálhatók, de nem nyújtanak magyarázatot semmire. Először Winston Churchill vetette fel ismét az Európai Egyesült Államok eszméjét egy 1946. szeptember 16-án tartott zürichi beszédében. A nyugat-európai közvélemény és a politikai vezetők fogékonyan mutatkoztak erre, de éppen az a kérdés, hogy mitől váltak fogékonná, és miért vált egyszerre oly időszerűvé az integráció? Vajon valóban leáldozott-e a nemzetállam napja, és eljött a szupranacionális integrációk kora, amelyekre a korábbi nemzetállamok kénytelen-kelletlen átruházzák szuverén felségjogaikat? Alan S. Milward érdekesen cáfolja a közkeletű magyarázatokat. Az egyik az európai közös kultúra, amelynek forrásait visszavetítik egészen az antikvitás időszakáig (erre még visszatérek). A második a nemzetgazdaságok

fokozódó interdependenciája a kapitalista világ gazdaság kiépülésével, a kereskedelem fejlődése, a modern technika, a közlekedés és szállítás, a hírközlés stb. forradalmasodása – mindaz tehát, amit fentebb a globalizációval kapcsolatban említettünk. Ezek azonban már régen tartó tendenciák – miért most változott meg a helyzet annyira, hogy a nemzetállamok, ha már nem is törekedtek olyan autark gazdaságok kiépítésére, mint a szovjetek vagy a náci Németország, ne birkózhattak volna meg velük kormányközi szabályozások formájában? A „progresszivistá” magyarázatot ezért Milward mint történelmietlen leegyszerűsítést veti el. A szorosabb gazdasági, kulturális, turisztikai kapcsolatok stb. is bizonyára fontos előfeltételt jelentettek, de önmagukban nem alapozták meg azt a közösségi érzést, ami a nemzetállamok fölötti integráció felé vezetett volna. Már közelebb áll a valósághoz az a magyarázat, amely a korabeli történelmi szituáció jellegzetességeiben keresi a fordulat okát: a háború elutasításában és az antifasiszta koalíció kölcsönös bizalmat támasztó közösségében. A vezető politikusok fogékonyságában az integráció iránt bizonyosan szerepet játszott a háborús tapasztalat és az európai gazdaság ebből fakadó kivérzése. A béke vágya, a nacionalista különutak elvetése, egy biztonságos és gazdasági prosperitást teremtő egységes térség kialakításának óhaja reakció is volt a „Pax Germanica” (Pritz 1998) véres rémálmára, amely egészen másfajta integráció kialakulásával fenyegetett. A nemzetállamok jelentősen meggyengültek: kormányaik legitimitását megrendítette a háború és a megszállás, valamint a szétzilált gazdaság válságos állapota. Mint Milward megjegyzi, a kormányok még a szuverenitás legklasszikusabb funkcióját, a területvédelmet és a polgároknak a külső fenyegetéssel szembeni biztonságát sem tudták teljesíteni; a huszonhat európai országból a háború idején és azt követően hármat annektáltak, tízet ellenséges hatalmak foglaltak el, egyet akarata ellenére baráti hatalom szállt meg, négyet pedig részben megszálltak és egymás között felosztottak az idegen hatalmak (Milward 1995:4). Az integráció kiindulópontja ezért kezdetben sokkal inkább gazdasági és szociális volt, nem pedig az európai egységnek valamilyen idealisztikus eszméjében gyökerezett. Átalakult a nemzetállamok politikai szervezete is, miután a nemzeti hatóságok már nem tudták polgáraik lojalitását és konszenzusát megnyerni másként, mint a szociális és jóléti demokrácia kiterjesztésével; éppenséggel az ezirányú demokratikus nyomás, amelyet a pártok is felkaroltak, vezetett az integráció irányába, és ezáltal vált az Európai Közösség a nemzetállam megmentőjévé. Ezért Milward elutasítja a nemzetállamot és az európai integrációt szembeállító nézeteket. A korabeli gazdaságpolitika és rekonstrukció történetét részletesen feltárva kimutatja, hogy az integráció sokkal inkább támasza, mint ellentéte volt a nemzetállamnak, és mindvégig a kormányok tudatos nemzeti politikájának az eredménye volt, amelyben ki-ki megtalálta a maga számítását. „Az integráció olyan politikai választás, amelynek célja, hogy csökkentse az interdependencia költségeit...” (Milward 1995).

A nyugat-európai gazdaság rekonstrukciójában közismerten nagy szerepet játszott az amerikai Marshall-terv megvalósulása. Az Egyesült Államok ugyanakkor nemcsak gazdaságilag támogatta az európai újjá-

építést, de a nyugat-európai országok számára politikai példát is akart adni a saját nagytársági föderatív struktúrájával, és ráadásul katonai garanciát is nyújtott a szovjet kommunista fenyegetéssel szemben. Az amerikaiak is érdekeltek voltak az európai gazdasági konszolidációban és az egységesülési tendenciák támogatásában, részben politikai, részben gazdasági okokból. A nyugat-európai integrációban egyrészt garanciát láttak a nacionalista tendenciákból eredő nemzeti viszályok, háborúk visszatérése ellen, másrészt a nagyobb európai piacok egyesítésétől és megnyitásától gazdasági előnyöket is reméltek. Végül a nyugat-európai egységtől saját katonapolitikai terheik csökkentését is várták, és a szovjet kommunizmus feltartóztatásának egyik fontos tényezőjét látták a szövetséges államok egységében. Ahogy a NATO-ról mondták, hogy fő célja az amerikaiak Európában tartása és az oroszok kívül tartása, valamint a németek féken tartása volt, az európai integráció megkezdésének is voltak hasonló motivációi. Németországot be kellett vonni a normális európai gazdasági együttműködésbe, helyreállítani a megrendült bizalmat a korábbi ösellenések között, és ugyanakkor erős gazdasági alapot teremteni a szovjet blokkal szembeni gazdasági és politikai, katonai versenyben.

A konkrét politikai lépések, amelyek az integrációhoz vezettek, köztudottan nehezen indultak meg, hiszen mélyen gyökerező politikai beidegződéseket kellett leküzdeni. Az integráció dinamikája kezdetől fogva a nemzeti és a közösségi érdekek közötti feszültségtérben formálódott. Az 1948-as hágai konferencián már kirajzolódott az a fő választóvonal a föderalisták és az unionisták között, amely azóta is tartósan jelen van az európai közösség jövőjéről folyó vitákban. Immár bennünket is közvetlenül érint az a vita, hogy mivé is váljék az integráció: nemzetállamok felett álló, úgynevezett szupranacionális közösséggé, önálló hatalmi központtal, egységesülő jogrenddel és gazdasági szabályozással, vagy csupán a szuverén nemzetállamok kölcsönös együttműködésének célszerű és hatékony keretévé egyes, gazdasági és egyéb előnyökkel járó területeken? Vajon a cél a nemzetállamok belső viszonyait leképező, autonóm politikai intézményekkel rendelkező, föderatív szerveződésű Európai Egyesült Államok, vagy csupán a de Gaulle-féle Nemzetek Európája, amely más kormányközi szervezetek mintájára működik? Az integráció kezdeti történetében a két vonulat közül egyértelműen az utóbbi bizonyult dominánsnak. Csak az Európai Egységokmány, illetve a maastrichti Európai Unió Szerződés adott újra nagyobb esélyt a hangsúlyozottabban szupranacionális, föderális irányú fejlődésnek.

Az integráció első lépései természetesen a tág horizontú politikai víziók és a földhözragadt gazdasági szükségletek kettőssége jegyében kezdődtek el. Az európai államok közös politikai és kulturális tradíciójának az elveit közismerten az 1949-ben létrehozott Európa Tanács foglalta kezretbe; ez a szervezet azonban, bár előmozdította az integráció folyamatát, lényegében annak keretein kívül maradt. Az integrációhoz a közös szellemi és politikai tradíció kevés lett volna; az első lökést inkább a konkrét gazdasági érdekektől vezérelt, pragmatikus lépések adták, a háttérben azzal a politikai indítékkal, hogy helyreállítsák a nemzeti kor-

mányoknak a háborúban és a nyomában járó gazdasági válságban megengült legitimitását.

Mihelyt a nemzetállamok belsőleg megszilárdultak, lanyhult is az integrációért való korábbi lelkesedés. Az első fejlődési szakaszban ezért az európai közösség valóban inkább a funkcionalista elmélet hívei által megrajzolt Európa-képre hasonlít, mintsem a föderális Európa megálmodóinak eszméire. A Montánunió létrejötte például magában hordta ugyan a szupranacionális fejlődés csíráját, politikai konstrukciójában viszont inkább csak hatékony kormányközi gazdasági szervezet volt. Sikere mégis hozzájárult az integrációs tendencia megerősödéséhez, miként később az Európai Közösségek által produkált rendkívüli gazdasági fellendülés is. A nemzeti érdekek mégis időről időre elakasztották az integráció lendületesebb kibontakozását. Másként, mint az egyes területeken eredményes integráció más területekre továbbgyűrűző, úgynevezett spill-over hatásával nem is lehetett volna végbé az európai egyesülés.

A szupranacionális, közös Európai Állam vízója annyira háttérbe szorult a funkcionális célszerűségek mellett, hogy még Bibó István figyelmét sem keltette fel különösebben, amikor „A nemzetközi államközösség bénultságáról” írott nagy lélegzetű munkájában a federáció és önrendelkezés viszonyairól értekezett. Legalábbis én nem találtam nála utalást az európai integráció intézményeire, amelyek ekkor még egészen haszontelvének tűnhettek a kívülálló számára, és nem ígérték egy minőségileg új államközösség alapjait. A modern államok legitimitásának a megváltozását taglalva (Gugliermo Ferrero nyomán), Bibó a jogegyenlőségen nyugvó szabadság, a népszuverenitás és önrendelkezés elveit lényegében a nemzetállamok legitimitációs elveiként tárgyalta. Ebből próbálta felépíteni a nemzetközi államközösség tartós rendjének és békéjének a feltételeit, de magáról az akkor még csak formálódó európai államközösségről és annak lehetséges elveiről nem esik szó nála. Kétségtelen, hogy a mű megfogalmazása éppen az „euroszklerózis” időszakára esett, és az európai integráció fejlődése lényegében csak a nyolcvanas évek közepétől vett újra határozott lendületet, ekkor már valóban a gyorsuló globalizáció kihívására való reakcióként. (A keleti tömb 1989-es összeomlása kis időre újra el is bizonytalanította a továbblépés híveit.) Mindenesetre Bibó akkor némi joggal állapíthatta meg, hogy a magasabb integrációk útjában nem az önrendelkezés áll, hanem annak történelmi iránya, amely az egész elmúlt korszakban „elsősorban a nemzetállamok alakítására irányult, s csak lényegesen szerényebb mértékben nemzetekfeletti integrációk, még kevésbé egyetemes, világméretű integráció alakítására” (Bibó 1990. IV. köt. 382). Ezért inkább a világalalom, világkormány különböző koncepcióit vizsgálta, az európai integrációt meg sem említette. Hangsúlyozta viszont, hogy a federáció értékét csak annak szabadságtartalma adhatja meg, vagyis az, hogy mennyire önként, az önrendelkezés elve alapján valósult meg, és mennyire tisztázottak közös alapelvei és mennyire a közös terv és érdek tartja össze. Mint írja: „Modern tendencia a világméretű vagy nemzetfeletti, szupernemzet-szerű federációk előrehaladása, de ugyanezek erőltetése lehet retrográd is; modern tendencia a részek önkormányzatának növekedése, de adott össze-

függésben, ha még kisebb részek elnyomására irányul, lehet retrográd is" (uo. 385). Ebben implicite benne van a szovjet tömb felülről való, adminisztratív és szervetlen integrációjának kritikája is, ellentétben az Európai Közösség szervezettebb építkezésével. Példálózni azonban csak a Brit Nemzetközösséggel és az Egyesült Államokkal akart, közelebbi integrációs törekvéseket nem nevesített. Elsődlegesnek, a nemzetközi rendszer alapegységének mindenképpen a nemzetállamot tekintette, mint korunk alapvető tényét: „sok jel mutat arra, hogy a nemzeteknek ahhoz, hogy életképes nemzetkefeletti integrációban egyesüljenek, előbb világosan meg kell alakulniuk, és ahhoz, hogy megalakuljanak, előbb sokszor szét kell vetniük vagy el kell utasítaniuk az olyan, akár régi, akár új működésképtelen federációkat, melyek nem képesek számukra a nemzetállam alakulás és társadalmi haladás együttes távlatát nyújtani" (uo. 386.). Ezt többek között a Habsburg-monarchia iránti nosztalgia ébresztőivel szemben írta, márpedig ezt szerinte semmiképp sem lehetett megmenteni, mert elvesztette minden legitimitását, nem tudta volna többé megszerezni polgárainak aktív helyeslését.

Szupranacionális állam, európai identitás

A nemzetállamra ma két irányból is nagy nyomás nehezedik: alulról a regionális, területi és helyi (városi, községi) önkormányzatok bővülő jogköre helyezkedik szembe a döntési kompetenciák és a források túlzott központosításával. Másrészt a nemzeti szuverenitás egyre több jelképe kiürül, amennyiben a nemzeti kormányoknak szuverén jogaik és döntéseik egyre nagyobb hányadát kell feladniuk az unió központi szerveinek. Az új közös pénz, az euró bevezetésén érhető leginkább tetten a nemzeti szuverenitás csorbulása, mivel ez a mindennapi tranzakcióktól kezdve a kormányzati pénzügyi politikáig számos területet érint. A nemzeti valuták a nemzet születése óta a szuverenitás erőteljes szimbólumai voltak, emellett árfolyamuk meghatározása a legutóbbi időkig a nemzeti kormányzatok hatásos gazdaságpolitikai eszközének is bizonyult a nemkívánatos hatások kivédésére, a veszteségek ellensúlyozására, és a kívánatos folyamatok beindítására. A szuverenitás feladása azonban nem végzetes, mivel a résztvevők közös akaratán alapul, a felségjogok önkéntes megosztását jelenti, és emellett nem is teljes. Hatásaiban mégis jelentős, és feltétlenül relativizálja a nemzetállam korábbi kizárólagos hatalmát és ellenőrzését a területén zajló folyamatok felett.

A regionalizálódásnak egyaránt vannak gazdasági és politikai okai. A regionális és helyi hatalom képviselői erejük tudatában már gyakran megalapozatlan arroganciaként élik át a kormány követeléseit, és a nemzeti központot megkerülve, egyenesen az európai központokhoz igyekeznek kapcsolódni. A Bossi-féle – egyelőre megghiúsult – terv egy külön észak-olasz államról, Padániáról, Európa-szerte küszöbönálló konfliktusokat jelezhet. Különösen kényes a helyzet ott, ahol a tartományi önállóságnak és önkormányzatnak mély történelmi gyökerei is vannak, amelyek visszanyúlnak a nemzetállamot megelőző időkbe. A nemzetállamok

alig kétszáz évesek, és gyakran nem sikerült olyan fokú társadalmi-kulturális és gazdasági homogenizációt elérniük, amelyek elejét vehetnék a disszimilációnak és szeparálódásnak. Az Európai Unión belüli szabad tőke-, áru- és munkaerőmozgás által teremtett versenyhelyzet kompenzációjaként az egyes régiók fejlesztési támogatásokért is közvetlenül az unió intézményeihez fordulhatnak. A regionalizálódás tehát együtt halad az európai integráció elmélyülésével és szupranacionális jellegének erősödésével, és erős támogatásra talál az unió tagállamainak nagy részében. (A hajor terv a régiók Európájáról például a gazdaságilag és kulturálisan összefüggő, nagyjából Bajorország méretű régiók közös föderációjaként képzei el a jövő Európáját, amelyben a nemzetállami központok jelentősége tetemesen csökken.)

Vajon a nemzetállamok valóban elveszítik jelentőségüket a szupranacionális integráció és a regionális fejlődés kettős szorításában? Úgy vélem, rövid távon semmiképp sem fenyeget ilyen fejlemény. Először is, az unió politikai egysége még messze van a valódi szupranacionális jellegtől. A demokratikus politikai közösség alapvető intézményei egyelőre döntően a nemzetállam szintjére koncentrálódnak, a közösségi intézmények működése nem képezi le a nemzetállami politikai intézményi struktúrát. Ebből ered többek között a „demokratikus deficit” látszata. Másodszor, kérdéses egy európai közös tudat megléte is abban az értelemben, ahogy a nemzeti tudatról beszélünk; az európai identitás csak másodlagos a nemzeti identitáshoz képest, és a belátható időben domináns is marad a kettős identitásnak ez a struktúrája. Vizsgáljuk meg egyenként e két kérdés néhány vonatkozását.

Ha közelebbről szemügyre vesszük az Európai Unió politikai szerkezetét, akkor kiderül, hogy igen messze áll attól, hogy valódi szupranacionális közösség legyen. Történetileg az unió belső döntési struktúrája igen lassan és vontatottan fejlődött ki a Montánunió és az 1957-es Római Szerződés óta. A közös intézmények ugyan egyre több döntési jogosultságot igényeltek és kaptak, de csak szektorálisan, azaz bizonyos területeken. A nemzetállamok szuverenitása sértetlenül fennmaradt, legalábbis annak a döntésnek a tekintetében, hogy milyen jogokat adnak át a Közösségnek. És nem siettek lemondani szuverén jogaikról; az unió története az előreszaladás és visszaesés érdekes képét mutatja. A beépített fékek közé tartozott például a fontos döntésekben a teljes egyöntetűség elvének fenntartása, amelyhez fontos kérdésekben még ma is ragaszkodnak; más ügyekben már továbbléptek a minősített többségi döntések elfogadásáig. A Bizottság ugyan egyre inkább egyfajta közös kormányzat funkcióit veszi át, a végső döntés joga mégis változatlanul a szuverén nemzetállamok kormányait illeti meg.

A nemzetállam kétféle értelemben is változatlanul az egész modern politikai gondolkodás alapja. A demokráciáról, a jogállamról, az állampolgári jogokról alkotott valamennyi fogalmunk a nemzetállamra szabott; ez az a politikai közösség, amelynek elsősorban lojalitással tartozunk. Legyünk akár kozmopoliták politikai érzelmeinkben, polgári és szociális jogaink a nemzetállamhoz kötnek bennünket. Az Európai Unió belső politikai struktúrája pedig egyáltalán nem felel meg a nemzetállam

mi politika alapján kialakult fogalmainknak, intézményei nem képezik le még a föderális felépítésű államok struktúráját sem. Például nem teljesül benne a hatalmi ágak megosztásának eszméje. Az Európai Parlament ugyan képviseleti szervként működik, de törvényhozóként nem – ezt a funkciót sokkal inkább az Európai Tanács (operatív szinten a Miniszterek Tanácsa) látja el, amelyben a szuverén országok állam- és kormányfői, illetve kormányaik miniszterei gyűlnek össze, hogy a legfontosabb döntéseket felelősséggel meghozzák. Az Európai Parlament máig inkább csak legitimációs, jóváhagyó funkciójában hasonlít egy modern parlamentre, nem pedig törvényhozói és a végrehajtó hatalmat ellenőrző funkciójában. Az Európai Bizottság, amelyet a végrehajtó hatalommal asszociálunk, növekvő bürokráciája ellenére sem igazi kormányként működik. Az Európai Bíróság sem rendelkezik szankcionáló erővel; ítéleteinek nem tud érvényt szerezni, hacsak a tagállamok maguk nem úgy akarják. Ralph Dahrendorf szociálliberális gondolkodó ezt a helyzetet a polgárjogok vonatkozásában a következőképpen fejezte ki: „Nem létezik egyetlen polgárjogom sem, amelyet számomra az Európai Unió garantálna. Európa nem egyéb vasárnapi prédikációnál”. Igaz ugyan, hogy a Maastrichti Szerződés tartalmaz egy közös európai állampolgárságról szóló cikkelyt, amely kimondja, hogy a tagállamok állampolgárai egyben az Unió állampolgárai is. A szabad munkavállalás, költözködés és letelepedés joga, a velejáró politikai jogokkal is – mint például a helyi közigazgatás és az Európai Parlament képviselőinek megválasztásában való részvétel – valóban komoly előrelépést jelent, de ezek is csak a tagországi állampolgársághoz kapcsolódó járulékos jogok, s nem is mindenki számára realizálhatók, különben nagy szociális megterhelés alá kerülhetne az unió.

(Az uniós állampolgárság tartalma a Maastrichti Szerződés 8. cikkelye szerint a következő: „A jövőben uniós állampolgárnak tekinthető minden olyan polgár, aki valamelyik tagállam nemzeti állampolgárságával rendelkezik.” Ez magában foglalja az unió területén való szabad letelepedést és mozgást, a szabad munkavállalás mellett. Aki más tagállamban él, részt vehet a helyi választásokon és az európai választásokon. Az unión kívül az uniós tagállamok polgárait bármely más tagállam külképviselete részéről azonos védelem illeti meg. Közösségi ügyekben az uniós állampolgárok petíciót intézhetnek az Európai Parlamenthez, illetve jogsértés esetén az ombudsmanhoz (vö. Navracsics 1998:324). Az uniós állampolgárság közvetett jellegét az amszterdami módosítás is megerősítette: „Az uniós állampolgárság kiegészítő jellegű, és nem lép a nemzeti állampolgárság helyébe”. A módosítás növeli a polgárok nyelvi jogait, amennyiben anyanyelvükön fordulhatnak a közösségi intézményekhez, és azok ugyanazon a nyelven kötelesek válaszolni. Ez szép foglalkoztatási kilátásokat teremt ugyan a tolmácsok számára, de nem mutat egy szupranacionális politikai közösség és neki megfelelő állampolgárság irányába.)

A hagyományos demokratikus elvek tekintetében is jellemző hiányosságokkal találkozunk. A népszuverenitás klasszikus elve, amely szerint minden hatalom a néptől származik, európai szinten nem teljesülhet,

éppoly kevésbé, mint a hatalmi ágak megosztásának elve. Ezért azután az Európai Uniónak mint hatalmi központnak nincs közvetlen demokratikus legitimitása; csupán közvetett legitimitással rendelkezik, azaz a nép akaratából választott egyes nemzeti parlamentek és kormányok demokratikus legitimitásából van levezetve, amennyiben azok választott vezetői hozzájárulnak a meghozott döntésekhez. Ahhoz, hogy ez a helyzet megváltozzék, az Európai Parlamentnek valódi parlamentté kellene válnia, és sokkal nagyobb kompetenciával kellene rendelkeznie, mint amennyinek ma birtokában van. Valódi törvényhozói hatalommal kellene bírnia, és ellenőrző szervként kellene működnie az Európai Unió központi végrehajtó szerveivel szemben. A parlamentben frakciókat alakító pártok még nem európai szintű és méretű pártok, ami abból is látszik, hogy a legtöbb kérdésben nem a pártsszolidaritás vezeti őket, hanem gyakran „szétszavaznak” a nemzeti érdekek mentén.

Mindezt a demokratikus deficit fogalmában szokás összefoglalni. Azonban óvatosan kell bánnunk ezzel a fogalommal, mivel ez is csak a nemzetállami szintű várakozások kivetítése európai szintre. Mint Milward írja, ameddig az adóztatás hatalma (és még néhány hasonló releváns ügy) a nemzeti parlamentek kezében van, illúzió lenne azt várni, hogy a népi követelések és a pártok figyelme az Európa Parlament irányába forduljon. A pártoknak változtatlanul saját nemzetükön belül kell betölteni a demokratikus konszenzus megszervezésének feladatát, ami magyarázatot ad arra, hogy az Európai Parlament-i választások miért igazodnak inkább a belpolitikai konfliktusokhoz, és arra is, hogy miért zajlanak le sokkal nagyobb választói érdektelenség mellett, mint az országos parlamenti választások. Az Európai Közösséget azzal vádolni, hogy nem demokratikus, hanem bürokratikus politikát folytat, mindaddig félrevezető, amíg a legfontosabb kérdések eldöntése nemzeti szinten, a nemzeti parlamenti demokráciák keretében marad. Milward csípősen hozzáteszi: „Persze ha ezt az érvet annak bizonyóságként hozzák elő, hogy a nemzetállamok maguk nem igazán demokratikusak, illetve, hogy a politika nemzetköziesítésével csak fékezni akarják a háború óta jelentkező demokratikus nyomást, úgy a könyvben nem sok érvet találunk az ilyen következtetés cáfolatára” (Milward 1995:446). Nézete szerint ugyanis a nemzeti pártok is rég megszűntek a tömegek kívánságainak demokratikus közvetítői lenni a nemzeti parlament és kormány irányában, mivel túlságosan beépültek a végrehajtó hatalomba. Fejtegetéseinek összegzéseként leszögezi: „Az az érv, hogy a politika európaizálása szükségképpen kisajátítja a nemzeti demokratikus ellenőrzést, a nemzeti szuverenitás absztrakt fogalmát olybá veszi, mintha az a politikai gépezet valóságos formája lenne. Az államok továbbra is hajlandók alább adni szuverenitásukból, de csak akkor, és abban a mértékben, ahogy ez túlélésükhöz szükséges” (uo.).

Ami a második kérdést illeti, az európai identitás politikai értelemben még meglehetősen kezdeti stádiumban van, hatása nem is hasonlítható a nemzeti tudat legitimáló erejéhez. A hatalom legitimitásához mint egy politikai rend elismert jogszerűségéhez ugyanis nemcsak jogszerű eljárásokra és megfelelő intézményi közegre lenne szükség, hanem arra is,

hogy a polgárok azonosulhassanak a fennálló renddel és annak politikai képviselőivel. Nemzetállami szinten ez rendelkezésre áll; a hatalom képviselői számíthatnak polgáraik nemzeti tudatára, amely a nemzetállamon belül biztosítja a politikai közösség belső összetartását. Vajon elképzelhető-e az Európai Unió számára is hasonló identitástudat? Létezik-e egyfajta euronacionalizmus, olyan Európa-tudat, amely támogatná egy szupranacionális Európa demokratikus legitimitását? Erre a kérdésre elméleti és empirikus válasz egyaránt adható: bár a tagállamok polgárainak egyre növekvő aránya támogatja az integrációt, szupranacionális európai identitástudat ma még nem létezik, bár vannak erőfeszítések a megteremtésére. Az európai történelemben megvannak ehhez a közös kulturális tradíció elemei, ez azonban kevés egy lényegében politikai identitástudat kialakulásához, amiről itt szó van. Az euronacionalisták kísérletet tettek az európai tudat visszavetítésére a régmúlt századokba; ahogyan a nemzetállamok is megteremtették a maguk hatásos mítoszait, ilyen törekvések az európai eszme híveit is jellemezték. Különösen a föderális Európa lelkes hívei gyakran elkövették azt a hibát, hogy utópikus eszményüket visszahelyezték a régmúlt időkbe. Európa egységes kulturális fejlődésének mítoszáit egycsónesen vezették le az antik görögöktől a mai Brüsszelig. Az európai kultúra és civilizáció bölcsője, a mediterrán térség azonban több civilizáció találkozóhelye is volt, és nincs egységes eredete. Még Európa elrablása is föníciai eredetű legenda, a kereszténység pedig közismerten szinkretisztikus vallásként jött létre. A keresztény kultúra, a tudományos racionalitás és a demokratikus önkormányzás eszméje közös európai tradíciók, de csak ritkán hatották át az egész történelmet. Politikailag Európa mindig is megosztott volt, és csak a külső fenyegetésekkel szemben fogalmazódott meg az európai egységnek valamilyen tudata, a görög városok harcában a perzsák ellen, az arab és török hódítókkal szembeni harcban, végül a gyarmati világ egészével szemben mint az eurocentrikus világkép fókusza. De a reális fejlődésben a lassan formálódó nemzetállamok vitték a prímet, a nemzeti szuverenitás és a nemzeti hatalmak vetélkedése határozta meg Európa történetét az elmúlt két évszázadban.

Az európai integráció folyamata bizonyára változásokat idéz elő ebben a helyzetben. Az empirikus közvéleménykutatások adatai szerint, amelyeket az Eurobarométer évtizedek óta folytat a közösség tagállamaiban, bár hullámzó mértékben, mégis évről évre nő az integráció támogatóinak aránya. A támogatás mértéke természetesen annak is függvénye, hogy mire vonatkozik; és e tekintetben különbség van aközött, hogy valaki csak úgy általában jónak, a békés együttműködés biztosítékának látja-e az integrációt, illetve úgy véli, neki személyesen is hasznára van a dolog. Hiszen elképzelhető, hogy az állampolgárok csak a politikai elit erősen integrációpárti véleményeit tükrözik vissza, a közvetlen érintettség nagyobb érzése nélkül. Nos, az empirikus vizsgálatok kimutatták, hogy e tekintetben is jelentős súlyponteltolódás ment végbe: kezdetben inkább megengedő konszenzus volt az elitek integrációpárti törekvései irányába, ma viszont az érintkezés sűrűbbé válásával és a prosperitás növekedésével növekszik a közvetlen és spontán támogatók tábora is. A

nemzeti tudat és az uniós azonosulás közötti viszonyt azonban a kutatók rejtélyesnek találják. Milward téziséét idézik, aki szerint bármilyen vonzó az egyesült Európa eszméje, az európai közösség erőssége nem ebben az absztrakt vonzerőben van, hanem a nemzetállam gyengeségében. Mégis a nemzeti identitás mindenütt messze megelőzi fontosságban az európai azonosulást. Nem az a helyzet, hogy az erős nemzeti kötődést mutató országokban gyengébb lenne az európai identitás, és megfordítva, hanem váratlan kombinációk adódnak; az erős nemzeti büszkeség nem zárja ki az európai közösség melletti kiállást, míg a gyenge nemzeti azonosságtudat gyakran közömbösséget mutat az európai identitás iránt is (Kaase-Newton 1995). „Az Európai Unió mint nemzetközi vagy szupranacionális szervezet különös nehézségekkel nézhet szembe egy európai identitás és tudat kialakítása során. Nemcsak tucatnyi nemzetállam alkotja, amelyek közül egyesek igen régiek, de meg is osztja őket az eltérő nyelvük, kultúrájuk és történelmük.” Vallási megosztottság is létezik, az északi protestáns országok és a déli katolikusok között. Ennek ellenére meglehet, hogy az európai tudat kialakulása nem lesz olyan lassú, mint a nemzeti tudaté: a média új és hatalmas tényező az azonosulásban. „Nyugat-Európa egyre inkább egységes gazdasági entitásnak látja magát a világkereskedelmi küzdelemben.” De vajon ez jelent-e politikai és kulturális azonosságot is? „Az Európai Unió iránti meglehetősen elterjedt lelkesedés ellenére a kutatók úgy találták, hogy viszonylag kevés ember tekinti magát »európainak«... Csak kis százalékban válaszolnak az embercse úgy, hogy elsődlegesen Európához tartoznak, és csak azután az országukhoz, régiójukhoz vagy városukhoz” (uo. 118). Egészében nőtt az integrációban részt vevő országok polgárai közötti bizalom mértéke, ami a kooperációnak fontos előfeltétele. A vizsgálatok eredményei szerint nem sokkal nagyobb a saját polgártársaikba vetett bizalom, mint más uniós országok polgárai iránti bizalom. Ezt persze befolyásolhatják politikai események, és ingadozhat a mértéke. A Maastrichti Szerződés körüli viták egyáltalán nem a bizalmatlanság jelei, inkább azt mutatják, hogy mennyire erős már az európai közösségi tudat. Azonban az Európai Unió támogatása még nem azonos az európai politikai identitással a nemzetállami identitás értelmében. Bár az unió szervei törekedtek arra, hogy Európát emberi arccal és nagy társadalomként jelenítsék meg, és megteremtseék az azonosulás jelképeit is az európai zászlóval, logóval, közös európai útlevelel – s mostantól nyilván a közös pénz is rendkívüli azonosulást kiváltó hatással járhat –, nincs szó arról, hogy a nemzeti azonosulást a közeli időben differenciálatlan európai önazonosság válthatná fel. Érdekes módon, a fanatikus eurónacionalisták ma leginkább a nacionalista szélsőjobboldali körökben található; híveik azt remélik az uniótól, hogy egyfajta fehér erődöt fog képezni a színesbőrűek bevándorlása ellen.

Az erős európai identitás alapját mindenképpen a kulturális különbségek fenntartása alkotja, amely egyáltalán nem ellentétes a békével és a demokratikus stabilitással. Mint Alan Sked leszögezi, ma nem létezik egységes európai kultúra a nemzetállami kultúrákon kívül. Az európai integráció elmélyítése tehát nemhogy nem igényli a nemzeti identitás

feladását, de egyenesen annak legfőbb védelmezője lehet a média univerzális kultúripari dömpingjével szemben. Az európai identitás tartalma inkább közös politikai kultúrát jelent, amely a kulturális pluralizmus kezelésének képességével tűnik ki. John Taylor a nemzeti identitás és a szupranacionális európai tudat viszonyát taglalva megállapítja, hogy a tagállamok polgárainak többsége ellenzi az olyan Európát, amely fenyegeti a nemzeti identitást és kulturális sokféleséget. Az uniót azonban ezért ritkán érheti bírálólat, a kritika általában inkább arra vonatkozik, hogy az unió nem ad elég esélyt a demokratikus ellenőrzésre és befolyásra, és túlzottan a brüsszeli bürokráciához összpontosítja a döntéseket. A polgárok többsége olyan uniót akar és támogat, amelyben tisztelik a nemzeti és regionális identitásokat, és védik a kulturális sokszínűséget, és amelyben a nemzeti kormányok megőrizhetik szuverenitásukat minden olyan funkcióban, amelyet jó hatásfokkal képesek maguk is ellátni. (Taylor 1996:158). A polgárok identitása igen összetett jelenség; mindenkinek többrétegű azonosságtudata van, és a trendek azt jelzik, hogy az új identitások a régiekre épülnek rá, nem pedig azok tagadására. (Taylor 1996:184)

A nemzeti identitás változásai

Miként illeszkedtek az európai integráció folyamatába a kelet-közép-európai térség országai a keleti tömb és az államszocializmus összeomlása után? Az első reakció egyfajta eufória volt: mindenki hirtelen felfedezte európaiságát. Azonban a „visszatérés Európába” képzetében egyfajta utópia is benne rejtett: sokan vélték, hogy ez általános gyógyír lesz minden bajunkra. Ráadásul az új politikai vezető rétegeket egyfajta áldozati komplexus hatotta át: úgy vélték, hogy Nyugat-Európa tartozik valamiképpen azokért a szenvedésekért, amelyeket a kommunizmus uralma okozott, és kötelessége gyorsan befogadni az új jövevényeket. A közép-európai álmok gyorsan elillantak, hiszen fő funkciójuk eleve csak a szovjet birodalommal szembeni távolság, a különállás, a más tradíciókhoz tartozás demonstrálása volt.

Azonban hamar csalódnuk kellett azoknak, akik a nyugat-európai integrációhoz való gyors csatlakozásban reménykedtek. Rá kellett jönniük, hogy Európa nem csupán kulturális eszme, hanem vastkos gazdasági és politikai realitás; a kulturális összetartozásból nem következik közvetlenül a gazdasági és politikai érdekek közössége. Németországon kívül nem volt foganatja Brandt nevezetes mondásának, hogy „nőjön össze, ami összetartozik”. Az Európai Unióba vezető út rögösnek és hosszadalmasnak ígérkezik; de a kérdés számunkra sem kevésbé élesen vetődik fel, mint a nyugat-európai országok számára a II. világháború után. Nem a nemzetállam vagy integráció között kell választanunk; az európai csatlakozásnak az a téje, hogy mennyire tudjuk enyhíteni a globalizálódásból eredő elkerülhetetlen kiszolgáltatottságot az unió nyújtotta előnyökkel, illetve, ahogy Milward fogalmazott, miként csökkenthetjük az interdependencia költségeit? Vagyis az európai integráció ismét a nem-

zetállam megmentőjének bizonyulhat, legalábbis ha annak demokratikus formájában gondolkozunk.

A nemzeti identitás kérdését abból a szempontból érdemes felvetni, hogy milyen változásokat idéznek elő benne a globalizációs és integrációs fejlemények? A rendszerváltás után közismerten erős neonacionalista hullám jelentkezett az egész közép-kelet-európai térségben. Ez ismét a politikai és tudományos viták homlokterébe helyezte a nemzeti kérdést; rengeteg tudományos közlemény, jó könyvek sora jelent meg ebben a témában az utóbbi másfél évtizedben. Maga az erről folyó *politikai* vita ugyanakkor meglehetősen természetlennek látszik, nem tartalmaz új érveket, ezzel szemben gyakran nagyon differenciálatlan általánosításokig merészkedik, és a felek – a nemzeti identitás erősítésének feltétlen hívei és a neonacionalizmus elszánt ellenfelei – kölcsönösen súlyos vádakkal illették és illetik ma is egymást: az egyik oldalon túltengő európai öntudat bugrisozza a nemzeti identitás régi formáihoz ragaszkodókat, a másik oldalon a hazafiatlanság, kozmopolitizmus, hígmagyarság avított vádjai clevenednek fel. Ez valójában teljesen hamis alternatíva, amely elmegy a valóságos fejlemények és a belőlük eredő reális szükségletek mellett.

Az újra feltámadó nacionalizmusok között azonban kevesen tettek különbséget abban a tekintetben, hogy melyek is a kiváltó okai, milyen mély és tartós hatásra számíthat a nacionalizmus feltámadása a térségben, és hogy milyen viszonyban áll egyáltalán a nacionalizmus térnyerése az érintett országok európai integrációs törekvéscivel. Pedig a különbségek igen lényegesekek, és gyakran nemcsak fokozatiak. Gyakran apokaliptikus víziók jelentkeztek „a múlt feltámadásáról”, „a nacionalizmus démonának újjáéledéséről” stb. Ha ma széjjeltekintünk a térségben, akkor világosan láthatók már a neonacionalizmus erejének korlátai, annak ellenére, hogy sok országban – mindenekelőtt ott, ahol a változások az állam területi integritását, határait is érintették – minden jel szerint alapvetően nacionalista jellegű politikának tartósan sikerült berendezkednie.

Ha elhagyjuk a neonacionalizmus feltámadásával kapcsolatos politikai hisztériákat, mégis érdemes feltenni a kérdést, hogy vajon a nemzet eszméje képes-e még egyáltalán mozgósító erővel hatni, erős politikai azonosulást kiváltani? És milyen viszonyban is van mozgósító és legitimáló ereje az európai identitás perspektívájával és lehetőségével? A demokrácia működéséhez is szükség van a politikai közösség valamilyen tudatára, de ennek nem kell feltétlenül a tradicionális nacionalizmus jegyében állnia. A nemzet eredetileg úgy jelent meg, mint politika-előtti, naturalizált szolidáris közösség, amely a többségi demokrácia nélkülözhetetlen alapja. Miért is fogadná el a demokráciában a leszavazott kisebbség a többség diktátumát, ha nem azért, mert mégis egyetlen természetes közösségnek képzelik magukat, amelynek összetartása többet ér, mint a pusztán politikai véleménykülönbségek? A demokrácia által nyilvánossá tett és előírt konfliktusok azért lehetségesek, mert létezik ilyen politikai előtti metakonszenzus, amelynek talaján állva kihordhatók a politikai konfliktusok és viták. A demokrácia és a modern nemzetállam kifejlődése, mint Bibó István is helyesen kimutatta, történetileg nagyon

is összetartoztak. A nemzeti politikai közösségnek azonban nem kell okvetlenül etnikai alapú identitásra épülnie ahhoz, hogy biztosítsa tagjai aktív, helyeslő támogatását. A nemzet kulturális egysége sok mindenen nyugodhat: a közös nyelvhasználaton, a megkonstruált és ébren tartott közös történelmi emlékezeten, és a polgári és politikai jogok – és újabban a szociális jogok – közösségén. Az ilyen közösség azonban nem a vérségi leszármazás közössége; ha van is létrejöttének etnikai bázisa, politikai közösségként lényegében fiktív etnicitáson nyugszik (Balibar 1991). A nemzeti egység alapvetően nem a „törzsiség” szintjén, hanem a magaskultúra és az állami politika közegében formálódik ki, és a szocializáció révén válik bensővé, személyiségünk részévé. (Ez azt is jelenti, hogy a neonacionalizmust teoretikusan helytelen a „törzsiségbe” való visszaesésként jellemezni. Az etnikai nacionalizmus akölcmege nem természet adta, hanem mesterségesen, politikailag konstruált valóság, és sokszor igen tudatosan szítják is bizonyos hatalmi-politikai célok érdekében.)

Közismert, hogy a modern nemzetállamok etnikai-kulturális homogenitását máig sem sikerült maradéktalanul megteremteni. Különösen áll ez a későnjött nemzetekre, amint azt a kelet-közép-európai országokra vonatkozó adatok mutatják. Nyugat-Európában is, ahol az asszimilációs hosszú évszázadokon át zajlott, éppen az európai integrációs folyamatok erősítik fel újra az etnikai-regionális identitásokat, az autonómia iránti igényeket (lásd Skócia és Wales, Baszkföld és Katalónia), másutt pedig a gazdaság és társadalom globalizálódásának kihívásai (mint a kanadai Quebec esetében). Alighogy létrejött az a kulturális homogenitás, amely a modern nemzetállam alapját jelenti, máris megkérdőjeleződik tehát a nemzeti elv abszolút politikai érvényessége. Említettem, hogy két irányból is relativizálódik a jelentősége: felülről a nemzetek feletti integrációk kialakulása, alulról pedig a regionális fejlődés, regionális autonómia-igények, regionális identitás felerősödése oldaláról. Az egységes áru- és tőkepiac, az embercök és javak szabad áramlása egyenlőtlen és megosztó hatásokat vált ki az egyes országokon belül. Egész régiók szakadhatnak le, míg a prosperáló régiók új politikai aspirációkat táplálnak, fcszvetve a nemzeti szolidaritás kereteit. Főleg a szegényebb, fejletlenebb tagállamok kénytelenek ragaszkodni a szabad piac romboló hatásait kiegyenlítő regionális fejlesztési alapok létesítéséhez, amelyek árát a fejlettebbeknek kellett megfizetni. Erre hajlandóak is voltak politikai alkuk keretében, amint ezt az Európai Unióban látjuk. A regionalizmus és a szupranacionalizmus tendenciái azonban legfeljebb relativizálják a nemzetállam szerepét, de nem szüntetik meg. A nemzetállam szuverenitása mindaddig fennmarad, ameddig önként mond le döntési jogosítványai egy részéről, és amíg a szavazatára, beleegyezésére szükség van a közösségi döntésekhez a magasabb integrációkban.

A nemzetállam belső kötőanyaga mégis erőteljesen gyengült azzal párhuzamosan, hogy a társadalmi-gazdasági átalakulással erőteljes belső differenciálódás indult meg az egyes államokon belül. Nincs az a nemzeti ideológia, amely át tudná hidalni egész térségek leszakadását, a jövedelmi különbségek elszabadulását, a felemelkedési esélyek romlását egy

kettészakadó társadalomban. Az általános deszolidarizálódás a nemzeti eszmét üres ideológiává süllyeszti. Nyilvánvalóvá vált ez a romániai forradalom idején, az erdélyiek iránti heves szolidaritás ellentétébe fordulásában, míhelyt belföldi gazdasági versenytársakként kellett számolni a menekültekkel egy zsugorodó munkacsőpiacon. Ilyenkor azok bizony csak románoknak tekintetnek. A modernizáció, amely megteremtette a nemzetállamot, nem fordítható ugyan vissza – de ma más erők hajtják előre, mint a 19. századi nemzeti függetlenségi mozgalom vagy a század eleji nemzeti határkonfliktusok korszakában.

A nemzetállamhoz kapcsolt politikai identitás eszméje ezért ma leginkább a patriotizmus egy modern formájában gondolható el korszerűnek. Ezt a németországi hasonló vitákból átvett alkotmányos hazafiság fogalmában jellemeztem. (Bayer 1994). Ez nem a nemzeti közösség etnikai alapú fogalmára, hanem elsősorban a nemzet mint politikai közösség iránti lojalitásra épít, amely alapvetően a demokratikus köztársaság eszméjében gyökerezik. A köztársasági eszme sokáig a monarchia pusztá ellenfogalma volt, azonban az utóbbi időben ismét tartalmassá vált, telítődött az alkotmányos jogállam pozitív jelentésével. A modern republikanizmus a jogintézményeken túl a köztársaság erkölcsi és szociális alapjainak hangsúlyozását is magában foglalja. (Azt a catói eszményt, hogy a tiszta erkölcs az állam talpköve [lásd Kölcsey], a mi lateiner kultúránk mindig is képviselte. Ezzel szemben az állam szociális kötelezettségei polgárai iránt csak századunkban, a modern szociális vagy jóléti állammal együtt fejlődtek ki.) Herman Heller már az 1929–33-as világgazdasági válság idején megfogalmazta azt a gondolatot, hogy egyetlen olyan állam sem sem várhat el többé lojalitást polgáraitól, amely semmibe veszi széles társadalmi osztályok vagy rétegek elemi létérdekeit; s mint láttuk, Milward ennek tulajdonítja még az európai államközösség létrejöttét is.

A közösségi éthosz modern felelevenítése a nemzetállam relativizálódásának mai helyzetében újra támaszkodhatna a republikanizmus közös hagyományára. Ilyen irányzatok a liberalizmuson belül is jelentkeznek: a kommunitarizmus irányzatában, amely túlmegy a szerződéses állameszmén, és a citoyen közösségi éthoszáat igyekszik feltámasztani a túlságosan individualizálódott liberális társadalomban, visszanyúlva azokhoz a régi amerikai tradíciókhoz, amelyek a korabeli agrártársadalom, a middle town, a szekták zártabb közösségi világában, a centralizmusellenes, autonomista törekvések és a kozmopolita nagyvárosok populista kritikája formájában léteztek. A politikai filozófiában H. Arendt a totalitarizmussal szemben fogalmazta meg a republikánus éthosz fontosságát; szerinte ugyanis éppen a túlzott individualizálódás lett a totalitárius diktatúrák táptalaja. Ezzel szembeállította a szervezett civil társadalom és a polgári-politikai erényeket gyakorló állampolgárok világát. A mai kommunitaristák szerepet játszottak a neokonzervatív hullám visszasorolásában, és az amerikai társadalom problémáinak újrafogalmazásában. A Clintont hatalomra juttató „szívárvány-koalíció” mögött ilyen szellemi törekvések is meghúzódtak. Közismert, hogy az amerikai republikánus hagyományt erőteljesen támogatta a protestáns vallásosság

szeleme is. A politikai retorikát ott máig áthatja a republikánusok biblikus, közösségi nyelvezete, amely akkor is fennmaradt, amikor a politikai valóság már sokkal inkább a liberális individualizmus és az erősödő köponti hatalom kettősségének jegyében állt.

Ennek a hagyománynak Európában is vannak folytatói. A francia republikanizmus tradíciójának szellemében érvelt Kende Péter, amikor a republikanizmust az új demokrácia fontos alapjaként hangsúlyozta. Magam a német példákat idéztem, ahol a történészek és politológusok egy része az erényes polgárok aktív civil társadalmán alapuló demokratikus köztársaság eszméjét helyezi szembe a jelen és jövőbeli technokratikus uralom rémével. Az egyének az állampolgáriság liberális koncepciójában tisztán üzletszerű, számító viszonyban állnak az államhatalommal; ahogy a konzervatívok gúnyosan mondják, számukra az állam nem egyéb, mint kereskedelmi társaság. (Sokan ilyennek tartják ma az Európai Uniót is.) A hazafias republikanizmusban viszont a polgárok társadalmi és politikai identitása ahhoz kapcsolódik, hogy ők egy politikai közösség részecsei, amelynek közös hagyományai, kultúrája és politikai intézményei vannak. A politikai részvétel, a közéleti aktivitás e felfogásban lényeges része az állampolgáriságnak. Egyedül a politikai szabadságjogok, a bibói legitimitás-elvek érvényesülése biztosíthatja, hogy a polgárok sajátjuknak érezzék az államukat, és legalábbis megoszthassák lojalitásukat a tágabb integrációk, a lokális-regionális kötődések és a nemzetállam között. Ehhez nem kell valamennyi állampolgár közös etnikai, nyelvi és kulturális eredetére támaszkodni, elég a közös politikai kultúrán alapuló alkotmányos hazafiság közös nevezőjét megteremteni.

Vajon reális elvárás-e, hogy a fogyasztói individualizmus terjedése és a társadalmi szolidaritás fellazulása idején ilyen közösségi erényeket követeljünk a polgároktól? Hiszen a rendszerváltozás anómikus viszonyai között éppenséggel felbomlottak vagy átrendeződtek a korábbi lojalitások, kötődések, megcappantak a bizalmi tartalékok, és a visszavonuló, elvonó államhatalom is inkább csak gyanakvást kelt polgáraiban. Az átrendeződő vilkvedez a korrupció elharapózásának, és alássa az új demokrácia politikai hitelét. Azonban nincs más kiút a mai helyzetből, mint a közös törvények fokozott tiszteletének megkövetelése, az aktív polgárok beleszólásának, a politikai elit feletti demokratikus kontroll igényének a képviselése. Az európai integrációban való részvételünk megóvhat bennünket a régi nacionalizmus kísértésétől; de az alkotmányos patriotizmus legitimáló erejére, amely a köztársasági éthoszon alapul, minden mai és leendő kormánynak szüksége lesz.

IRODALOM

- Ágh Attila 1997. A globalizáció politikai aspektusai. In: *Globalizáció és nemzeti érdek*. (Magyarország az ezredfordulón) 87–100., Budapest: MTA
- Bayer József 1994. *Fordul a világ*, 243–260 Budapest: T-Twins
- Beck, Ulrich 1993. *Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Bibó István 1986, 1990. *Válogatott tanulmányok I–IV*. Budapest: Magvető Kiadó
- Brown, Lester–Christopher Flavin–Hilary French 1998. *A világ helyzete, 1998*. (A Washingtoni Worldwatch Institute jelentése a fenntartható társadalomhoz vezető folyamatról.) Budapest: Föld Napja Alapítvány
- Dahrendorf, Ralph 1990. Die Sache mit der Nation. In: *Merkur, Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*, 44.
- Dahrendorf, Ralph 1997. Miért éppen Európa? – egy szkeptikus európai tündődő kommentárjai. *Századvég Új folyam.* 4. sz. (69–91.)
- George, Stephen 1996. *Politics and Policy in the European Union*. 3rd ed. Oxford–New York, Oxford University Press
- Habermas, Jürgen 1992. Staatsbürgerschaft und Nationale Identität. In: *Funktizität und Geltung*. Frankfurt a/M.: Suhrkamp. 632–660.
- Kaase, Max–Kenneth Newton 1995. *Beliefs in Government*, Vol. 5. New York, Oxford University Press
- Kende Péter 1957. Erős, republikánus állam... *Mozgó Világ*, 7.
- Kende Tamás (szerk.) 1995. *Európai közjog és politika*. Budapest: Osiris-Századvég
- Kiss J. László 1997. *Közösségi politikák. Nemzeti politikák. A tizenötök Európái*. Budapest: BKE Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék
- Kiss J. László–Urkuti György (szerk.) 1998. *Globalizáció: Mítosz vagy valóság?* Budapest, *Bigis Közlemények*, 6.
- Martin, Hans-Peter–Harald Schumann 1998. *A globalizáció csapdája. Támadás a demokrácia és a jólét ellen*. Budapest: Perfekt Kiadó
- Merkel, Wolfgang J. 1997. Elmélyíteni vagy kiszélesíteni? Az európai integráció korlátai. *Politikatudományi Szemle*, 2.
- Mitward, Alan S. 1995. *The European Rescue of the Nation-State*. London: Routledge
- Navracsics Tibor 1998. *Európai belpolitika*. Budapest: Korona Kiadó
- Niedermayer, Oscar–Richard Sinnott, 1995. *Public Opinion and Internationalized Governance. Beliefs in Government*. Vol. 2. New York, Oxford University Press
- Nugent, Neill 1993. *The Government and Politics of the European Community*. 2th ed. Macmillan
- Pritz Pál 1998. *Par Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Budapest (kézirat)
- Schmitter, Philippe C. 1998. Politikai Európa és szociális Európa. In: *Közép-európai változások*. Szerk. Mislivetz Ferenc. MTA Szociológiai Intézet–Savaria University Press, Szombathely, 89–114.
- Szűcs Jenő 1983. *Európa hátroni történeti régiója*. Budapest: Magvető
- Sked, Alan 1991. The Myths of European Unity. In: *The National Interest*, Winter 1990/91.
- Taylor, Paul 1996. *The European Union in the 1990s*. New York: Oxford University Press

MACHOS CSILLA

A magyar pártok alapszabályai és szervezeti típusai*

BEVEZETÉS

Az alábbi írás az 1990 óta megtartott három parlamenti választáson az Országgyűlésbe került hét magyar pártnak az 1998-as parlamenti választások előtt érvényes szervezeti szabályzatai¹ összehasonlítására vállalkozik. Persze tisztában vagyunk azzal, hogy a pártok „alapszabályai semmivel sem írják le jobban ezek szervezetét, mint a politikai rendszert az alkotmányok” és a pártok írott szabályrendszerének vizsgálata „alig több, mint a politikai pártok szervezeti elemzésének kiindulópontja” (Pancbianco 1988: 35). Úgy gondoljuk azonban, hogy miként a politikai rendszer kutatásának elengedhetetlen alapja az alkotmányelemzés, ugyanúgy szükség van a pártszervezetek vizsgálatának első lépéseként belső szabályrendszerük elemzésére. Ez a tanulmány is első fázisát jelenti, a magyar pártszervezetek reális szervezeti viszonyait ábrázoló, a dokumentumelemzésen kívül a pártszociológia más módszereire is támaszkodó, nagyobb kutatásunknak.

A politikatudomány európai klasszikusai a pártok szervezeti struktúráját jobbra hierarchikus-centralizált-oligarchikus hatalmi modell segítségével ábrázolták (Weber 1964; Michels 1989). Eszerint egy pártban egyetlen hatalmi központ dominanciája és a monolitikus szervezet világosan strukturált alá- és fölrendeltségi viszonyai az egyértelműen megfogalmazott szervezeti célok mind hatékonyabb megvalósításának feltételeit teremtik meg. Az ilyen meglehetősen zárt szervezetben az elitrekrutáció jó-

* Jelen tanulmány az Alexander von Humboldt Alapítvány támogatásával készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Ágh Attilának, Bihari Mihálynak és Szabó Máténak, akik értékes szakmai tanácsokkal segítették munkámat.

részt belülről, a párt hierarchiában való felemelkedés révén történik. A párt szervezetek egy másik, úgynevezett stratarchia-modelljét vázolta fel Samuel Eldersveld (1964). A pártot környezete vonatkozásában nyílt, átjárható határokkal bíró, felépítését tekintve plurális, túlnyomórészt decentralizált szervezetként ábrázolja, amelyben az alrendszernek nagy az autonómiája, a „szubkoalíciók szövetsége”-it credményező hatalom-megosztás többrétegű, és a karrierminták sokfélesége érvényesül. Az eldersveldi modell paradigma-jellege sokáig nem is tudatosult, mivel hosszú ideig az amerikai pártok szervezeti prototípusaként fogták fel, a „jobban” szervezett „európai” pártokat pedig továbbra is a michelsi oligarchia-modell segítségével tartották leginkább leírhatónak. Eközben azonban a stratarchia-elv mintegy „titokban” megtermékenyítette a hetvenes-nyolcvanas évek európai párt szervezeti kutatásait is. Egyre több írás mutatott rá arra, hogy egyes, látszólag oligarchikus pártok inkább a hatalmi szubkoalíciók egyensúlyával, semmint egy hatalmi központ dominanciájával értelmezhetők, és a sok vonatkozásban decentralizált, a szervezeti egységek számára kiterjedt autonómiákat kínáló pártokon belüli struktúrák nem zárják ki szükségképpen a szervezeti célok megvalósulását szolgáló effektivitást. Az utóbbi években több kísérlet történt arra, hogy a „racionális választás”, illetve a kollektív cselekvés logikája elméleteinek (Downs 1957; Schlesinger 1984; Olson 1965) a párt szervezetek kérdésére vonatkozó implikációit elméletileg értelmezzék. Ezek az interpretációk nem az eldersveldi modell paradigmatis megvalósulását, hanem inkább posztmodern „áthangszelést”-t jelentik. Kiemelkedik közülük Elmar Wiesendahl (1998) felfogása, amely napjaink nyugat-európai pártjait – egyes szervezetelméleti kutatások fogalomhasználatához (March–Olsen 1976; Weick 1985) kapcsolódva – a posztindusztriális gazdasági-társadalmi folyamatoktól (pluralizálódás, individualizáció, a hagyományos miliók szétesése) determinált, „fragmentált, lazán kapcsolt anarchiák”-ként ábrázolja. Ezekben a tagsági viszony önkéntesség, az ösztönzők szűkössége, a szervezeten kívüli tényezők – szavazók, érdekcsoportok – determinációs hatása, cél- és érdekpreferenciáiknak az ütközése a szűkebb klientúra, illetve tagság elképzeléseivel, a permanens fluktuációs és kontinuitási problémák oda vezetnek, hogy a szervezet egységei csak olyan mértékben kapcsolódnak egymáshoz, amely még laza keretet biztosít a párton belüli tevékenységek számára, de nem teszi lehetővé a szervezetet feszítő ellentmondások, gyengeségek kulminálódását.

Hipotézisünk szerint a magyar pártok szervezeti sokféleségük miatt nem írhatók le a fentebb vázolt modellek egyikével sem. Az 1980–1990-es évek magyarországi modernizációs struktúráinak pluralitása, a pártképződés több évtizedes lemaradásokat pótló jellege, a pártok genezisének és szervezeti filozófiájának különbségei miatt ugyanis a magyar pártrendszerben szinte különféle „korok” párt szervezetei élnek egymás mellett. Ebben a vonatkozásban egyetértünk Csizmadia Ervin álláspontjával, aki a pártok közötti konfliktusok egyik fő forrásaként a párt típusok pluralitását jelölte meg (Csizmadia 1998: 114).

A pártok közötti szervezeti különbségek érzékeltetésére írásunkban megkülönböztetjük a poliarchikus, az oligarchikus, illetve monokratikus

szervezeti viszonyok dominanciájával, jellemezhető pártokat.² Az olyan pártszervezetet nevezük poliarchikusnak, amelynek nyitott és decentralizált viszonyai között sok hatalmi központ kialakulásának megvannak az intézményes feltételei. Ezeken belül, illetve vonzáskörükben a tagok, helyi szervezetek, párton belüli kisebbségek, „másként gondolkodók” számára általában tágabb lehetőségek nyílnak a pártpolitika befolyásolására, mint más pártszervezeti típusok esetében. Ilyen állapot elérésének eszközei lehetnek a testületek „alulról” való delegálása, a vezető grémiumok közötti hatalommegosztás, a legszélesebb legitimitációjú pártszervek számára a legerősebb hatalmi kompetenciák biztosítása és a különféle elvek szerint szerveződő, sokrétű belső struktúra elemeinek intézményes részvétele a párt vezetésében.³ Oligarchikus pártszervezetről beszélünk, ha egy párt az előzőnél zártabb, centralizáltabb, hierarchikusabb viszonyai között egy (vagy igen kevés) hatalmi csoport dominanciája érvényesül, és ezen belül a pártaktorok szűk körének nyílik lehetőség arra, hogy a párt politikáját meghatározza. Az ilyen pártban az „ex officio”-testületi tagságnak általában nagyobb szerepe van, a vezető grémiumok személyi állományukat tekintve szorosabban összefonódnak, a szervezet egyneműbb és a vertikális elv dominanciája erősebb, mint az előző esetben. A hatalmi kompetenciák egyenletlenül oszlanak meg azoknak a vezetőtestületeknek a javára, amelyeket a politikaalakító szűk kör tagjai alkotnak. Az ő egymást kiegyensúlyozó szerepük akadályozza meg azt, hogy az adott pártokban egy személy túl nagy hatalomhoz jusson, kiemelt jogai legyenek a pártot érintő lényegi kérdések eldöntésében. Ez utóbbi a zárt, erősen centralizált, egysíkú belső struktúrával rendelkező monokratikus pártokra jellemző.

E típusok határai természetesen nem húzhatók meg mereven, különféle átmenetek léteznek, illetve az adott pártok más-más szervezeti típusra vonatkozó jellemzőket mutathatnak különböző kérdések vonatkozásában. Ezt mutatjuk be tanulmányunkban, amelyben – a pártonkénti rövid történeti áttekintés után – azt vizsgáljuk meg, hogyan épül fel az egyes pártok alapszabályaik szerinti vertikális struktúrája, melyek a vezetőtestületek konstrukciójának főbb elvei, mennyiben valósul meg a párton belüli „hatalmak” szétválasztása és megosztása, melyek a horizontális struktúra domináns jellemzői és a párttagok milyen jogokkal rendelkeznek a pártpolitika befolyásolásában. Majd a befejezésben összefoglaljuk arra vonatkozó következtetéseinket, hogy a vizsgált alapszabályok összességükben milyen szervezeti típusok kialakulását valószínűsítik az adott pártokban.

AZ ALAPSZABÁLYOK VÁZLATOS TÖRTÉNETE⁴

FIDESZ-MPP

A FIDESZ I. kongresszusán, 1988. október 2-án elfogadott szervezeti és működési szabályzatot (SZMSZ) a szervezetalapítás szinte korlátlan szabadsága jellemezte.⁵ Ez sok vonatkozásban az alapítók „bázis-

demokratikus" indíttatásából következett. Csoportok mind területi, mind funkcionális alapon létrejöhetnek, egy párttag több csoport tagja is lehetett. A frakciók alapításának szabadsága és számukra a nyilvánosság biztosításának kötelezettsége fontos elvek voltak az indulásnál.⁶ A pártot a kollektív vezetés jellemezte és a tagsági viszony felső korhatára 35 év volt.

Ezután a II. és a III. kongresszus is három fordulóban foglalkozott a szervezeti kérdések szabályozásával. Ebben az időszakban a párton belüli viták az SZMSZ-ről olyan hevesek voltak, hogy nem véletlenül nevezte a párt akkori belső információs kiadványának egyik cikke az „cszemeszizmus”-t „a FIDESZ gyermekbetegség”-nek. Végül is a III. kongresszus 3. fordulójában, 1990 decemberében új alapszabályt fogadtak el. Ez a szervezeti szabályzat, amely sok vonatkozásban az addigi szervezési tapasztalatok figyelembevételével készült (pl. az 1993-ig a párt legfelsőbb operatív-végrehajtó testületét jelentő választmány túlterheltsége miatt létrehozták a számvizsgáló és etikai bizottságokat), hidat alkotott a „bázisdemokrata” szervezeti örökség meghaladásához.⁷

Ez az 1993-ban, az V. kongresszuson elfogadott, a máig érvényes szervezeti struktúra alapelemeit rögzítő alapszabállyal történt meg, amely előírta az elnökségi/elnöki rendszer bevezetését a párt minden szintjén. Fontos változás volt még, hogy a szervezeti sokszínűségnek a szervezeti filozófia fontos elemeként az alapszabályban való rögzítése megszűnt azáltal, hogy helyi csoportok/szervezetek ezentúl csak területi elv szerint szervezhetők. Ez a kongresszus döntött a belépési korhatár teljes feloldásáról is, amivel a FIDESZ végérvényesen a konvencionális „felnőtt” pártok sorába lépett. Ezen az alapszabályon azóta csak néhány kisebb változtatásra került sor (pl. a párt – az 1993-ban kezdődött nemzeti liberális fordulat mintegy betetőzéseként – 1995 áprilisában, a VII. kongresszuson a „FIDESZ-Magyar Polgári Párt” nevet vette fel).

MSZP

Az MSZP alapszabályainak értelmezéséhez célszerű felidézni az előd állampárti reformerceknek a demokratikus centralizmus lebontására tett kísérleteit, mert a praxis átalakítása során fogalmazódtak meg a pártalapszabályt mind a mai napig lényegi vonásaiban jellemző elvek, amilyen a csoportalakítás szabadsága – különféle (horizontális és vertikális, nézet- és érdekalapú) elvek szerint; a társulások szabadsága (a területi szövetségek kivételével, amelyeknek a létrehozása alapszabályi előírás); a kisebbségi vélemény képviselőinek szabadsága; az önkormányzati elv, a csoportok, társulások belső életének önállósága és a hatalommegosztás a párt különböző grémiumai között (Szekeres 1990).

Az 1989-ben, az alakuló kongresszuson elfogadott alapszabály még egyfajta hibridet jelentett az elődpárt szervezeti szabályzata és egy radikálisan megújuló szervezet struktúrájának leírása között, jóllehet a fentebb felsorolt elvek körvonalai már ebben is felismerhetők. A megújulás jeleként megszűnt a korábbi Politikai és Központi Bizottság. Helyettük

létrejött a választmány és az elnökség. Ez utóbbi viszonylag nagy létszámú volt, ami sok vonatkozásban a teljesítőképesség rovására ment; az elnökön kívül más tisztségviselői nem voltak, ami a belső munkamegosztásban nem teremtett világos helyzetet. Ezen változtatott az 1990. május 26–27-i kongresszus, amelyen csökkentették az elnökség létszámát, és bevezették az alelnöki és országos titkári funkciókat. Az 1990. novemberi szövegváltoztatások az alapszabályt koherensebbé és alapvonásaiban az MSZP kutatási periódusunk végéig érvényes „klasszikus” szervezeti szabályzatává tették.

Fontosabb változásokat ezen az alapszabályon 1994 októberében (majd pedig 1996 márciusában) a párt nagyarányú választási győzelmének szervezeti következményeire, illetve a „kormányzó párt” szituáció tapasztalataira reagálva eszközöltek. Ezek a „parlamentari frakció és a kormány tevékenysége pártellenőrzésére szolgáló eszköztár kibővítését, illetve a választmány hatalmi kompetenciáinak bővítését annak elkerülésére, hogy a párt, illetve annak elnöksége teljesen a képviselőcsoport/kormány befolyása alá kerüljön.

MDF

Az MDF szellemi mozgalomként indult, a pártállami politikai praxis ellenében, másfajta, közösségcentrikusabb, kevésbé centralista politikai kultúra kialakításának kísérleteként. A tagság és a helyi szervezetek széles körű önállóságára és öntevékenységre építő kezdeti szervezetfilozófiát a későbbiekben – különösen Antall József elnöksége idején – centralizáltabb, a szervezeti hatékonyságot prioritásként kezelő felfogás váltotta fel. Ekkor, 1991 januárjában fogadták el azt az alapszabályt is, amelynek alapstruktúrája – a későbbi gyakori, részleges változtatások ellenére – a párt 1998. májusi szervezeti felépítésének alapvonalait is meghatározta.

A pártalapítás utáni éveket a tagság és a helyi szervezetek jogainak folyamatos csökkenése jellemezte. Ezek során tűnt el például az alapszabályból az 1990-es változtatások után az úgynevezett visszahívás intézménye. Az 1990-es alapszabály szerint még Országos Gyűlést kellett összehívni, ha azt a tagság 10 százaléka írásban kérte, ez 1993-tól úgy módosult, hogy legalább hat megyei/fővárosi választmánynak kell kezdeményeznie. Hasonló tendencia figyelhető meg az egyéni parlamenti képviselők jelölése vonatkozásában: 1990-ben az egyéni országgyűlési képviselőjelöltek megválasztása a helyi választókerületi egycetítő fórumok hatáskörébe tartozott, 1993-tól viszont csökkent a helyi csoportok autonómiaja azáltal, hogy az illetékes megyei/fővárosi választmány vétőjogot gyakorolhatott, majd 1996-tól a döntés is a megyei/budapesti választmányok kezébe került.

Jóllehet 1994-től történtek változások, amelyek a párton belüli demokratizálást szolgálták és részleges visszatérést jelentettek a kezdetek szervezetfilozófiai hagyományaihoz (mint pl. a „regionális elnökségi tag” intézményének bevezetése 1995-ben, aminek megfelelően az elnökség

tagjainak csaknem felét a társ megyék/Budapest országos gyűlési küldöttei által megválasztott tagok alkotják), illetve 1996-ban újra megjelent az alapszabályban a „visszahívás” intézménye, mindezzel párhuzamosan a pártelnök hatásköre is egyre inkább kibővült, körülötte erőteljes hatalomkoncentráció figyelhető meg (Szabó–Szabó 1998).

SZDSZ

Az SZDSZ megalapításakor is fontos elvek voltak a helyi szervezetek autonómiája, az alulról felfelé építkezés, a delegálás mint szervezeti elv és a mindenfajta centralizmussal kapcsolatos határozott ellenérzés. A tagokat is átható liberális szervezetfilozófiával, de a párt kezdeti szervezeti gyengeségeivel is magyarázható, hogy a párt esetében 1993 előtt nem beszélhetünk viszonylag konszolidált, „letisztult” pártstruktúráról.

A pártot a megalakulás utáni első időszakban kollektív ügyvivői testület vezette, és bár az elnöki poszt 1990 áprilisában bevezetésre került, a párton belüli „hierarchia” elleni berzenkedés egyik szimbolikus megnyilvánulása, hogy a magyar pártok közül egyedül az SZDSZ-nek mind a mai napig nincsenek alelnökei, a legfelsőbb operatív-végrehajtó testület mindegyik tagja egyszerűen „ügyvivő”. A szervezeti egységek számára kötelezően előírt Ügyvivői Testület mellett az e ponton máig érvényes 1993-as alapszabály rögzíti, hogy ezek az egységek „elnököt is választhatnak” (93/138). A Megyei Egyeztető Testületek (MET) esetében mind az ügyvivői testület, mind az elnök választása feltételes módon szerepel. A középszintű testületek meggyökerezése a többi párthoz képest lassabb volt: csak 1993-ban került sor alapszabályi rögzítésükre, és mind a mai napig igen korlátozott a döntési kompetenciájuk a helyi pártszervezetek tekintetében, inkább az „egyeztetés”-jellegű tevékenységek dominálnak. Ekkor szüntették meg az úgynevezett egyéni tagság intézményét is, ezentúl tehát minden tagnak valamilyen szervezethez kell tartoznia.

Az 1993 májusában elfogadott alapszabályban jelent meg először a „platform” kifejezés a korábbi alapszabályokban szereplő „körök, csoportok, klubok” megfogalmazás mellett. A Tölgyessy Pétert támogató „polgári demokraták” és a párt „kemény mag”-ja közötti hatalmi harcok során az 1991. ősze óta létrejött platformok elismerése előzte meg a szervezeti forma alapszabályi rögzítését. Ebben az alapszabályban egy a fent leírt képpel teljesen ellentétes, elitista választási párt gyakorlatát idéző centralizált képviselőállítási mód is bevezetésre került.

KDNP

A KDNP 1989-es első alapszabálya nagymértékben épít a történelmi jogelőd-párt, a Demokrata Néppárt (Barankovics-párt) szervezeti szabályzatra. Ez nemcsak konkrét kérdésekre vonatkozik, hanem az alapszabályban megfogalmazódó szervezeti filozófiára is, amely az erős központi irányítás mellett is érvényesülő helyi autonómiát, önkormányzatiságot hang

súlyozza (Vass/Vida 1992: 33; 255). Nem utolsósorban egyes, az 1946-os alapszabályból átvett szervezeti minták modernizálásának szükségessége okozta, hogy a párt folyamatosan többször változtatott szervezeti szabályzatán – például a párt vezető grémiumainak összetétele kérdésében. A Barankovics-párt KDNP-n belüli tekintélyét mutatja egykori parlamenti képviselőinek különleges státusa, akik az 1989-es alapszabály szerint az Országos Pártvezetőség „tiszteletbeli tagjai” voltak.

Az 1994-es parlamenti választásokon a vártnál gyengébb szereplés nagyban hozzájárult ahhoz, hogy 1995-ben az alapszabály egyes pontjaiban lényegesen módosult. A szervezeti struktúra centralizáltabbá vált. Lényegesen szűkültek a kongresszus jogositványai. Megszűnt az Intéző Bizottság, amelynek funkcióit részben az Országos Választmány, részben a korábbinál jóval nagyobb Országos Elnökség vette át. Korábban mind a kongresszus, mind az Országos Választmány tagjait nagyrészt a helyi szervezetek delegálták, a módosított alapszabály mindkét grémium esetében a megyei választmányokra ruházta a delegálás jogát. Az előzőnél lényegesen nagyobb létszámú Országos Elnökség mellett annak néhány tisztségviselőjéből létrehoztak egy szűkebb grémiumot, az úgynevezett Ügyvezető Elnökséget.

Az 1997. február 15-i alapszabály korlátozta a pártra addig oly jellemző szubszidiaritás elvét, ugyanis az erre vonatkozó passzus⁸ kiegészült a következő szövegrésszel: „felsőbb szint beavatkozása kötelező, ha az alsóbb szint a segítséget igényli, vagy egyébként feladatának megoldására saját erőből nem képes, vagy feladatát más okból nem teljesíti” (1997/4/3). A pártban az adott időszakban megnövekedett személyi konfliktusok vezettek ahhoz, hogy az új alapszabály megnövelte a pártelnök kompetenciáit a Választmány összehívásának kérdésében.⁹ Jóllehet még az 1997-es alapszabály is tartalmazza azt a már a korábbiakban is fellelhető passzust, mely szerint a toleranciának érvényesülnie kell a párton belüli kapcsolatokban, ekkor tovább részletezték a pártból való kizárás feltételeit, ami a magyar pártok között egyedülálló módon, egy minden részlet szabályozására törekvő terjedelmes kizárási feltétellistához vezetett. Ennek célja minden bizonnyal a pártban zajló kizárási hullám jogi szempontból való zökkenőmentesebbé tétele volt. Mindezzel párhuzamosan zajlott le a Barankovics-párt egykori parlamenti képviselőinek a párt közéletében való háttérbe szorítása.¹⁰ Ennek egyrészt életkori okai lehetnek, másrészt azonban feltételezhető az is, hogy e csoport nem értett egyet a párton belüli hatalmi harcok olyan mértékű elfajulásával, illetve az elnöki hatalom olyan mértékű kiszélesítésével, mint ami 1995 után történt.

FKGP

Az FKGP mint tevékenységét megújító úgynevezett „történelmi párt” 1988-as megalakulásakor átvette a felszabadulás utáni utolsó, 1947-es pártalkotmányt¹¹ (Vass-Vida 1992: 114–158). Ez utóbbi modernizálása volt/lett volna a kilencvenes évek elejének egyik legfontosabb szervezeti

feladata. Az „örökölt” struktúra utóhatásai mindmáig érződnek a párt szervezeti viszonyain.

Az FKGP ugyanis olyan pártalkotmányt vett át, amely annak idején is igen kialakulatlan volt. Hiányosságai abból fakadtak, hogy az FKGP 1945 után a háború előtt patriarchálisan működő parasztpártból hirtelen vált milliós taglétszámú párttá, a „szervezeti struktúra ... nem alakult ki..., modern pártszervezési elvek alkalmazására alig került sor”. A „vezető szervek rendszere” még a maga idején is „a legbonyolultabb (volt az akkori) koalíciós pártok között”, a „vezető szervek egymáshoz való viszonyát nem sikerült tisztázni” (Vass-Vida 1992: 22; 123). Az 1947-es pártalkotmányban felsorolt nagyszámú vezetőtestület egy része (pl. az Országos Intéző Bizottság) a második világháború előttihez képest sokat veszített jelentőségéből a negyvenes évek második felében. A vezető szervek között pedig némelyik újonnan létesített intézmény a kor szellemének megfelelően gyorsan nagy jelentőségre tett szert. (Ezekhez tartozott például az úgynevezett Politikai Bizottság, amelyet a párt a második világháború után a munkáspártok mintájára vezetett be (Vass-Vida 1992: 120). Ezt az akkori vezetési struktúrát vette át 1988-ban az FKGP, ami például ahhoz a paradoxonhoz vezetett, hogy az FKGP legfelsőbb végrehajtó szervét az újjáalakulása utáni első két évben Politikai Bizottságnak nevezték.¹²

Az „örökölt” alapszabály korszerűtlen rendelkezéseinek átalakítását hosszú ideig bénították a pártban folyó ádáz hatalmi harcok. Néhány korábbi, kisebb alapszabálmódosítás után az 1990. december 15–16-i pártalkotmányvitát fel kellett függeszteni, mert a testület határozatképtelenné vált. Így csak az 1991. április 27-i nagyválasztmányon fogadtak el – az előző alkalommal félbemaradt vitát folytatva – új pártalkotmányt.¹³ Ezt azonban a résztvevők a viharos körülmények között lejátszódott nagyválasztmányi ülésen két ponton mindjárt meg is változtatták: lehetővé tették a nyílt szavazást és bevezették a társelnöki intézményt, amelyre aztán közfelkiáltással megválasztották Torgyán Józsefet, akit végül az 1991. június 9-i nagyválasztmányi ülésen választottak meg a párt elnökévé. A társelnöki funkciót nem töltötték be, ami aztán az 1992. január 11-én elfogadott pártalkotmányban már nem is szerepel.

Ez utóbbi pártalkotmány határozza meg a párt szervezeti alapstruktúráját mind a mai napig. Egy igen bonyolult felépítésű, meglehetősen zárt, tekintélyalapú, erősen centralizált, hierarchikus párt képét festi elénk. Ebben a demokrácia nemcsak csorbát szenved a nyílt vezetőségválasztások miatt, hanem hosszú időre „be is fagyasztoódik” azáltal, hogy a párt minden szintű vezetőségének mandátumát két országgyűlési képviselőválasztás közötti időtartamban adja meg, miközben az alsótól a felső szintig történő választások menetrendjét pontosan rögzíti. A demokratikus döntéshozás egy további lehetőségét szűkítette az az 1994. július 9-én elfogadott alapszabálmódosítás, amely szerint „a pártalkotmány a legközelebbi országgyűlési választásokat követő 60 napig nem módosítható...” (95/30/1). A pártban a „tagok pártfegyelem alatt állnak. Pártbeli tevékenységük során a párt szerveinek utasításait lelkiismeretesen követni kötelesek” (95/5/2).

Az 1992. januári pártalkotmányban az országos elnökséget, illetve a pártelnököt szentes, ez utóbbit több vonatkozásban monokratikus jogkör illeti meg. Ez a tendencia teljesebben ki a pártalkotmány 1992. november 21-i, 1993. december 4-i, 1994. július 9-i és 1995. november 4-i módosításaival.¹⁴ A teljes igazsághoz hozzátartozik azonban, hogy az FKGP 1992-től nemcsak az országos elnök, hanem – a kisgazda pártszervezeti tradícióktól nem teljesen idegen módon – bizonyos mértékig a megyei elnökök pártjává is vált. Az országos elnök hatalmi jogosítványai többségének a megfelelője ugyanis megtalálható a megyei elnökök jogkörében.¹⁵ A fentől lefelé való szerveződés párton belüli súlyát mutatja az is, hogy a pártstruktúrában a választott funkciók mellett még a felsőbb szintről való kinevezésnek is szerep jut: az országos főtitkár a körzeti központokba (a megyei elnökség javaslatára) körzeti titkárt nevez ki.

MIÉP

A MIÉP szervezeti struktúrájának prototípusát letagadhatatlanul az MDF jelentette, ami nem véletlen, hiszen alapító vezetőinek jó része a pártból érkezett. (A hasonlóság mind a vezető grémiumok elnevezéseiben, mind az alapstruktúrában szembeötlő.) A MIÉP alapszabályában az MDF bizonyos szervezeti tapasztalatainak „demokratikus” korrekciójára is sor került. Így a MIÉP-ben az MDF gyakorlatával ellentétben mind az Országos Gyűlést, mind az Országos Választmányt közvetlenül a helyi szervezetekből delegálják, illetve az elnökség és a választmány személyi állománya teljes szétválasztására is sor kerül. Ez utóbbi azonban az elnökséghez képest igen gyenge hatalmi jogosítványokkal rendelkezik.

A párt monokratikus jellegére vall, hogy a párt elnökének az alapszabályban rögzített feladatai között szerepel az, hogy „kidalgozza ... a párt stratégiáját és taktikáját” (97/IV/A). A szervezeti fejlődés eddigi néhány éve során a pártban erőteljes centralizációs tendencia, illetve az elnök személye körüli hatalomkoncentrációs folyamat észlelhető. Ez nyilvánul abban, hogy az 1996. december 12-i, 5. Országos Gyűlésen elfogadott alapszabálymódosítások között szerepel az elnökségi tagok egy részéből álló vezető testület, a pártelnök által dominált úgynevezett ellenőri kabinet intézményének bevezetése. Ezen alapszabályváltozások során kibővült az Országos Elnökség jogköre a választott tisztségviselők visszahívásának kérdésében. Ez minden bizonnyal azzal függ össze, hogy 1995/96-ban nem kevés konfliktusra került sor a párt Csurka körül csoportosuló vezetése és más vezetők között: például a képviselői mandátum visszaadásának problémáját felvető kilépések történtek a Pest megyei közgyűlés MIÉP-frakciójából, lezajlott – a pártelnök szavaival – a választmány elnökének „lecserelése”, illetve „néhány tagtól való megválás” is (Csurka 1996: 7–8). Az elnökség általi leváltás könnyebbé tételének deklarált célja az „alkalmatlan vezetők” elleni fellépés volt. Ez utóbbin azok értendők, akik az „örökké mozgalmi állapotban lévő párt” fel-

adatainak és a szervezetépítés új követelményeinek nem tudnak megfelelni (Csurka 1996: 9).

A MIÉP-nek a vizsgált időszakban csak közvetlenül a megalakulása után rövid időre (1993/1994-ben) voltak nagyobb számban parlamenti képviselői, így érthető módon a párt és a frakció viszonyát az első alapszabályok részletesebben nem szabályozták. Egy erre a kérdésre vonatkozó passzus azután került a párt alapszabályába, hogy az FKGP-ből kizárt és a MIÉP-be állépő Kapronczy Mihály személyében a pártnak az 1994–1998-as ciklus végére is lett parlamenti „képvisellete”. Ezzel összefüggésben fogadtak el 1997. szeptember 27-én egy alapszabály-módosítást, miszerint „a parlamenti képviselőcsoport vezetője automatikusan tagja az Országos Elnökségnek” (97/IV/6).¹⁶

Mindent összevéve azonban a MIÉP – legalábbis formális struktúráját tekintve – bizonyos szervezeti kérdésekben demokratikusabb vonásokat mutat, mint a másik monokratikus vonásokkal rendelkező párt, az FKGP. (Egyes demokratikus technikák alkalmazásának hangsúlyozása végighúzódik az egész alapszabályon: ilyen például a „titkos szavazás” intézménye, ami nemcsak a párttestületek, hanem még az egyéni országgyűlési és a helyi önkormányzati képviselők jelölése vonatkozásában is explicite megfogalmazódik.)

A VERTIKÁLIS STRUKTÚRA

Helyi szint

A magyar pártszervezetek alapstruktúrája a területi elvhez kapcsolódóan vertikális felépítésű. E hierarchia alsó szintjét minden párt esetében az egy települési önkormányzat hatáskörébe tartozó (változó elnevezésű, de a struktúrában elfoglalt helyüket, funkcióikat tekintve analóg pozíciójú) 5–10 fős helyi szervezetek alkotják. Ezek a legtöbb pártban a nagyobb településeken helyi csoportokat is alkotnak. A helyi szervezeteknek bizonyos időközönként közgyűlést kell tartaniuk és valamilyen vezetőtestületet választaniuk. Ezenkívül az alapszabályok szinte mindegyikében megfogalmazódik, hogy e közösségek saját szervezeti szabályzatuk szerint működnek, ennek ellenére néhány pártban (FIDESZ-MPP, MDF, FKGP) igen apró részletekre kiterjedően szabályozzák már az alapszabályban is felépítésüket és ügyrendjüket. A szervezeti egység önállóságának hangsúlyozása az MSZP alapszabályában a legerőteljesebb (a helyi pártszervezet „önállóan határozza meg ... választott testületeinek felépítését, tisztségviselőinek hatáskörét” /96/11b/), és ennek következtében a belső életük szabályozására vonatkozó előírás is itt a legkevésbé. (Ezek egyike is csak a helyi szervezeti vezetői funkció ajánlott/lehetséges formájára utal azzal, hogy az adott passzusban az „elnök” szó zárójelben szerepel.) Az SZDSZ helyi szervezeteinek önállóságát jelzi, hogy a párt szervezeti egységeinek ügyvivői testületei mind a mai napig csak elnököt „válaszhatnak” (95/13/8).

Területi/megyei szint

A szervezeti felépítés középső szintje az ügynevezett területi (megyei/budapesti) szint. Néhány alapszabály a megyei és a helyi szint közötti szervezeti formákat is rögzít. Az FKGP pártalkotmánya szól az ügynevezett körzeti központról, amelyet a „helyi szervezeteknek a megyei vezetőség által megállapított összessége alkot..., határa általában... a volt járások határaival csik egybe... Legfelsőbb szerve a körzeti vezetőség”¹⁷ (95/11/1;2). Az MDF és az SZDSZ alapszabályai is rögzítenek egymáshoz igen hasonló szervezeti formát a területi szerveződés e köztes szintjén. Ezek az MDF-ben a Választókerületi Egyeztető Fórumok (96/62), az SZDSZ-ben pedig a helyi szervezetek igénye alapján megválasztásra kerülő Területi Egyeztető Testületek, illetve választások idején a Választási Egyeztető Testületek (95/22/7), amelyek a választókerületben egyeztetik a helyi szervezetek jelölt-javaslatait, az MDF esetében megválasztják a választókerület küldötteit a megyei választmányba, az SZDSZ-nél pedig más területi egyeztető feladatokat is ellátnak.

A területi szinten egyrészt a helyi szervezetek küldötteiből álló döntéshozó-koordinációs testület (területi /megyei/budapesti/ választmány, megyei küldöttgyűlés, területi szövetség küldöttgyűlése) működik, amely más feladatai mellett a tagság országos szintű képvisleti szervének (Országos Választmány, Országos Tanács) küldötteit, illetve egy részüket delegálja. Másrészt chhez a szinthez tartozik általában egy szűkebb, az első testület által választott operatív-végrehajtó grémium (többnyire megyei elnökség). Ettől a modelltől némileg eltér az SZDSZ esete, ahol a megyei operatív szerv, a Megyei Egyeztető Testület is a szervezetektől való delegálás elvén alapul, és amely „ügyvivői testületet és elnököt választhat” (95/22/6). Nincs alapszabályi előírás a területi szövetségek operatív-végrehajtó testületeinek konstrukciójára vonatkozóan az MSZP-ben a területi szövetségek nagyfokú szervezeti önállósága okán (e kérdésről csak annyit lehet tudni, hogy egy „vezetőjük (elnökük)” van, aki „ellátja a szövetség képvisletét” /96/12/h/).¹⁸

Minden vonatkozásban sajátos esetet jelent az FKGP, ahol a választási és a döntéshozó funkciók teljesen szétválnak egymástól. A megyei tisztségviselők és az országos nagyválasztmányi tagok megválasztásának funkcióját az elsősorban a helyi szervezetek delegáltjaiból álló megyei választmány látja el, viszont a „megyei szervezet és központ legfelsőbb szerve a megyei nagygyűlés”, amely a helyi szervezetek elnökeiből és más megyei tisztségviselőkből áll, és elsődleges feladata „a megyei politika kialakítása”.

A területi/megyei szintű delegált testületek a legtöbb pártban analóg egyeztető és középszintű döntéshozó funkciókkal (az információáramlás biztosítása a helyi és az országos szint között; a helyi szervezetek munkájának segítése, összhangolása; a párt területi programjának, illetve irányvonalának meghatározása, területi szintű akciók szervezése; a középszintű költségvetés elfogadása; a területi pénzügyi ellenőrző és etikai bizottságok megválasztása stb.) és összességükben általában „gyenge” jogkörrel rendelkeznek.

A pártok fejlődésének kezdetén a legtöbb vita a középszint intézményeinek feladataival kapcsolatban merült fel. A pártok nagy részében az volt az uralkodó szervezetcsozások felfogása, hogy a szint testületei csak koordinációs feladatok ellátására jönnek létre. Erre utalnak az akkori időszak alapszabályainak az „egyeztető” funkciót középpontba állító feladattfelsorolásai, illetve egyes szabályzatok explicit megfogalmazásai. Így a FIDESZ esetében az 1988-as szervezeti és működési szabályzat szerint a „helyi csoportok nem kötelesek a regionális szervezet keretein belül működni” (88/V/2); az MDF 1990. decemberi alapszabályának megfogalmazása szerint „a megyei (budapesti) választmány, illetve elnökség nem felelős szerve a helyi szervezeteknek” (90/18/5); a KDNP-ben a szubsidiaritás elvének értelmében pedig még az 1992-es alapszabály is így fogalmazott: „A koordinációs (megyei) szervezetek nem korlátozhatják a helyi szervezetek autonómiáját, részükre utasítást nem adhatnak” (92/34/3). Azóta mindhárom pártban a szervezeti hatékonyság szempontjai, illetve a szervezetcsozások szemléletváltásához vezetettek, hogy erősödtek a területi szintű testületek jogosítványai a helyi szervezetek autonómiájának rovására, az előbbieket – kisebb-nagyobb hangsúlykülönbségekkel – más funkciók mellett a fent vázolt modellnek megfelelő középszintű döntéshozó szervé váltak. Más a helyzet az MSZP-ben, ahol a területi szövetségek feladattfelsorolása még ma is alig lép túl az alapvetően koordinációs-segítő funkción, és a MIÉP-ben, ahol a Megyei Elnökök Testületének „gyenge” jogköre persze összefügghet a párt késői alapítása miatt a többi párthoz képest alacsonyabb intézményessültségi szintjével. Az SZDSZ máig érvényes alapszabályában explicite meg is fogalmazódik, hogy „a Megyei (Fővárosi) Küldöttgyűlés a szervezeti egységek számára elvi iránymutatásokat, javaslatokat tesz, de utasítást nem adhat” (95/21/2), és az alapszabály a Megyei Egyeztető Testületek esetében pedig szintén azoknak a helyi szervezeteknek irányuló javaslattevési jogát hangsúlyozza.¹⁹ Mindezek fényében az úgynevezett „gyenge” szervezeti középszint problémájáról ma még nem tudható teljes bizonyossággal, hogy az mennyiben magyarázható a pártok mindmáig tartó szervezeti kialakulatlanságával, vagy éppen azzal a ténnyel, hogy a kilencvenes évek társadalmi-politikai viszonyai között a szint szerepe a korábbi időszakokra jellemző pártstruktúrákhoz képest általában is le-, illetve átértékelődött.

Országos szint

A jelentősebb magyarországi pártok többségében az országos hatáskörű vezető-irányító szervek következő főbb szintjei különböztethetők meg:

a) A tagság delegáltjaiból álló legfelsőbb döntéshozó és választási fórum, a párt „nagyparlamentje”. (Rendszerint kizárólagos hatáskörűbe tartoznak a hosszú távú stratégia/program meghatározásának, a párt felosztásának, más párttal való fúziójának, az alapszabály változtatásának kérdései, a párt operatív-végrehajtó szerve, etikai és számvizsgáló bizottsági tagjainak megválasztása.) A döntéshozó és választási funkciók gya-

korlására két testületet is működtethet egy párt. (Ez így van például az FKGP-ban, ahol a pártalkotmány szerint a döntéshozó funkciók nagyrészt az Országos Nagygyűlés, a választási funkciók pedig a Nagyválasztmány hatáskörébe tartoznak, illetve a KDNP-ben, ahol tendenciaszerűen hasonló munkamegosztásnak kellene érvényesülnie az Országos Választmány és a kongresszus között. A funkciók szétválasztása azonban egyik esetben sem működik a valóságban.²⁰).

Ezeket a testületeket általában évente hívják össze. A pártalakulás utáni időszakban a legtöbb pártban tisztújító gyűlésekre is minden évben sor került, időközben azonban a pártok nagy része átállt a – legtöbb nyugat-európai pártban is szokásos – kétévenkénti vezetőségválasztás rendszerére. Nincs előírás a Nagyválasztmány és az Országos Nagygyűlés összehívására vonatkozóan az FKGP pártalkotmányában. A Nagyválasztmány összehívásának gyakoriságát behatárolja azonban az a rendelkezés, hogy e testület hatáskörébe csak a vezetőségválasztás és a bizalmatlansági indítványok elfogadása tartozik. Ez utóbbi funkció betöltésére bármikor összehívható a testület, míg a soros tisztújítás – mint ahogy a párt minden szintjén – egy országgyűlési ciklus időtartamára szól. A KDNP-ben a kongresszust „2–4 évenként össze kell hívni. Az országgyűlési választások előtt egy éven belül mindig kongresszust kell rendezni” (97/56/4).²¹

b) A többnyire a tagság delegáltjaiból álló, általában 1–3 havonta tanácskozó, párton belüli „kisparlament”.²² Ennek alapvető feladatai általában a legfelsőbb döntéshozó fórum határozatai végrehajtásának ellenőrzése, a tagság érdekképviselete, a legfelsőbb döntéshozó/választó fórum összehívása, a középtávú stratégiai döntések meghozatala és a párt költségvetésének elfogadása. Összehívásának gyakoriságáról a legtöbb alapszabály nem rendelkezik, annak meghatározását e testületek hatáskörébe utalja. Ez alól a kivétel a FIDESZ-MPP, amelyben az Országos Választmánynak évente legalább ötször kell üléseznie, és a MIÉP, ahol a Választmánynak két Országos Gyűlés között legalább négy ülést kell tartania.

c) Viszonylag szűk körű, operatív-végrehajtó feladatokat ellátó vezetőtestület. Súlyát a szervezetben belül megnöveli, hogy viszonylag kicsi, könnyen aktivizálható, gyakran (hetente-havonta) ülésezik. Így gyorsan képes reagálni bizonyos politikai kihívásokra, tagjai „információközelben” vannak, támaszkodni tudnak többek között a párt apparátusára, illetve a parlamentben, kormányban lévő tagjain kapcsolatarendszerére. A párton belüli oligarchia többnyire itt lokalizálható, amellyel szemben a pártok „kis”- és „nagyparlamentjei” általában információ-, eszköz- és lépéshátrányban vannak. Ezen a szinten az FKGP az egyedüli párt, amelyben az elnökség ülésezésének gyakoriságáról szól a pártalkotmány: itt az Országos Elnökség üléseit havonta kell összehívni.

A viszonylag nagy létszámú operatív-végrehajtó testület mellett néhány párt a mindennapos koordinációs feladatok ellátására a párt tisztviselői egy részénck (pl. alelnökeinek) „ex officio” részvételével konstruálódó szűkebb testületet (ügyvezető elnökség, elnöki kabinet) is működtet.

A három szint testületeinck áttekintését lásd az 1. táblázatban.

1. táblázat

A pártok országos szintű vezető testületei

Párt neve	Legfelsőbb döntéshozó/választó fórum	Tagság állandó képviseleti szerve („kisparlament”)	Operatív-végrehajtó testület (tágabb)	Operatív-végrehajtó testület (szűkebb)
FIDESZ-MPP	Kongresszus	Országos Választmány	Országos Elnökség	
MSZP	Kongresszus	Országos Választmány	Országos Elnökség	
MDF	Országos Gyűlés	Országos Választmány	Országos Elnökség	
SZDSZ	Országos Küldöttgyűlés	Országos Tanács	Ügyvivői Testület	
KDNP	Kongresszus	Országos Választmány	Országos Elnökség	Ügyvezető Elnökség
FKGP	- Országos Naggyűlés - Országos Nagyválasztmány	Országos Vezetőség		Országos Elnökség
MIÉP	Országos Gyűlés	Országos Választmány	Országos Elnökség	Elnöki Kabinet

Az *a-b-c* szint világosan elkülöníthető a pártok többségében. Néhány párt egyes vezetőtestületei átmeneti helyzetet foglalnak el: ilyen a KDNP esetében az Országos Választmány, amely az országos szintű választási funkció kizárólagos birtokosaként a párt „nagyparlamentjeként” is működik²³, ugyanakkor az *a* szint testületeinél gyakoribb összehívása és egyes feladatai okán „kisparlament” jellege is van. E jellegét tekintve osztozik azonban az Országos Elnökséggel, amely a *b* szint többi párton belüli testületeihez hasonlóan (részben) a delegálás elvén alapul (tagjai közé tartozik a 20 megyei választmány által választott 1-1 személy), ugyanakkor alapszabályban rögzített legfontosabb feladatai operatív-végrehajtó jellegűek. Ez a kettősség vonatkozik az FKGP-ban működő Országos Vezetőségre is. (A többi párt operatív-végrehajtó testületének minden tagját a párt „nagyparlamentje” választja.)

A továbbiakban e három szint testületeinek funkciói, illetve egyéb jellemzői közül azokat vesszük sorra, amelyek eltérnek a fentiekben vázolt általános vonásoktól és a pártok közötti differenciálásra adnak lehetőséget. Az első ezzel kapcsolatos kérdés: hogyan „konstruálódnak” a pártok „nagy-” és „kisparlamentjei”?

Testületkonstrukció, a „hatalmak” szétválasztása és megosztása

TESTÜLETKONSTRUKCIÓ „ALULRÓL”

Ezzel összefüggésben három párttípust különböztethetünk meg: azokat a pártokat,

- a) ahol a párt képviseleti szervei a nem tisztségalapú („tisztá”) delegálás elvén nyugszanak,
- b) amelyekben e grémiumok létrejöttében a tisztségalapú delegálás részlegesen szerepet játszik és
- c) ahol a fontosabb döntéshozó testületekben a tisztségalapú delegálás a meghatározó.

Az *a* típus „delegáló” konstrukciós rendszeréhez tartoznak az SZDSZ, az MSZP és bizonyos korlátozásokkal a MIÉP. Mindhárom pártban a „nagy-” és „kisparlament”-ek a „tisztá” delegálás elve szerint konstruálódnak, a párt alsóbb szintű tisztségviselői nem lesznek „ex officio” ezek tagjai.²⁴ Ehhez hasonlóan az alapszervezetektől való nem tisztségalapú delegálás elvén épülnek fel az MSZP és az SZDSZ területi/megyei szintű koordinációs/döntéshozó testületei, míg a MIÉP esetében ezek funkcionálnak egy részét a megyei tag-, illetve küldöttgyűlés mellett létező, ex-officio-tagságon alapuló „Megyei Elnökök Testülete (MET)” látja el. E vonatkozásban a MIÉP tehát átmenetet jelent a *b* típus pártjaihoz.

Ezen „részben tisztségviselői (ex officio)” konstrukciós rendszerhez tartoznak a FIDESZ-MPP, az MDF és a KÖNP. Mindhárom párt Országos Választmányának tagjai a Területi (Megyei/Budapesti) Választmányok küldöttei mellett (illetve között) „ex officio” ezen testületek elnökei. (Ez az elv részben megjelenik a FIDESZ-MPP-nél a területi választmányok konstrukciós elveként is: ennek tisztsége alapján tagja az összes helyi szervezeti elnök, csak 10 000 főnél nagyobb településeken választanak plusz egy küldöttet.)

Erre a gyakorlatra hasonlít az FKGP-t jellemző praxis, amelyben a szervezeti elnökök dominálják a döntéshozó testületeket. Ez azonban annyiban különbözik is a *b* típus pártjaitól, hogy itt bizonyos döntéshozó testületek konstrukciójának egyetlen módja az „ex officio”-tagság. A Nagyválasztmány teljes egészében a megyei választmányok általi delegálás elvén alapul, a döntéshozó Országos Nagygyűlés pedig kizárólag az „ex officio” elvén épül fel: tagjainak túlnyomó részét – egyes, más párt-tisztségeik alapján részvételi jogot nyert személyek mellett – a helyi vezetőségek elnökei és a megyei elnökségek tagjai adják. A megyei nagygyűlés az Országos Nagygyűléssel analóg struktúrájú: ez túlnyomórészt a helyi vezetőségek elnökeiből áll.²⁵

A főbb vezető szervek „alulról” történő konstrukciójának áttekintése után érdemes megvizsgálni azt a kérdést, hogy az ily módon felépült testületek mennyire válnak el egymástól személyi összetételüket tekintve, és milyen mértékű bennük a vertikális pártstruktúra azonos szintű tisztségviselőinek „ex officio” tagsága.

A „HATALMAK” SZÉTVÁLASZTÁSA

a) A párton belüli „hatalmak” (testületek) szétválasztása nagymértékű az *MSZP* és a *MIEP* esetében: sem az országos elnökségi tagok nem tagjai „*ex officio*” a Választmánynak, sem ez utóbbi elnöke nem tagja az Elnökségnek. Az *MSZP* alapszabálya szerint az Országos Elnökség tagjai nem lehetnek más országos párttestület tagjai, a *MIEP*-ben pedig az Országos Választmány tagjaira vonatkozóan fogalmazódik meg, hogy e testület „tagja a párt más országos testületének tagja ... nem lehet” (97/IV/7). Ezen pártok testületkonstrukciójában a legkisebb mértékű a nem választáson vagy nem alulról felfelé történő „szabad” delegáláson alapuló, úgynevezett *ex officio* testületi tagság. Ez utóbbi a horizontális struktúra szervezeteinek és a parlamenti frakció képviselőinek később tárgyalandó eseteire korlátozódik.²⁶

b) A párton belüli „hatalmak” szétválasztása közepes mértékűnek tekinthető a *FIDESZ-MPP*-ben. E pártban az országos elnökségi tagok részt vesznek „*ex officio*” az Országos Választmány, e testület elnökségének tagjai pedig az Országos Elnökség ülésén. Ennek súlyát csökkenti az, hogy mindegyik esetben csak tanácskozási jogról van szó. Jóllehet a legfelsőbb operatív-végrehajtó szerv tagjainak intézményszerű és nem csak meghatározott témákra szóló részvétele az állandó képviselői szerv gyűlésein, illetve ez utóbbi képviselőinek részvétele a végrehajtó testület munkájában a kölcsönös ellenőrzés, a jobb információáramlás és az együttműködés hatékonyságának céljait is szolgálhatja (így ezen gyakorlat sem a vezetőtestületek munkáját több oldalról kontrollálni kívánó „bázisdemokratikus” szervezettelozófiától, sem a testületek hatékony működését prioritásként kezelő centralista szervezettelozófiától sem idegen), mindez azonban a hatalomkoncentrációnak is melegágya lehet.

c) A párton belüli testületek szoros összefonódását láthatjuk az *SZDSZ*-nél, az *MDF*-nél, a *KDNP*-nél és az *FKGP*-nél, ami nagyfokú hatalomkoncentráció esélyét teremti meg mindegyik pártban. A párt vezetőtestületei személyi állományukat tekintve nem válnak el egymástól, hanem „matrjoska”-babaszerűen egymásba illeszkednek, így a tisztség-alapú testületi részvétel mértéke a vertikális struktúra azonos szintjén ezekben a pártokban a legnagyobb.

Az *MDF*-ben és a *KDNP*-ben az Országos Elnökség összes tagja szavazati jogú tagja az Országos Választmánynak, az Országos Választmány tagjai pedig automatikusan az Országos Gyűlés (illetve a *KDNP*-ben a kongresszus) küldöttei is.²⁷ Az *SZDSZ*-ben az Ügyvivői Testület tagjai tisztségükönél fogva teljes jogú tagjai az Országos Tanácsnak (ez utóbbiak pedig az Országos Küldöttgyűlés résztvevői), az Országos Tanács elnöke pedig tanácskozási joggal vesz részt az Ügyvivői Testület ülésén. (A hatalomkoncentrációt igyekszik azonban korlátozni az a szabályozás, miszerint az Országos Tanács elnökségének tagjai nem lehetnek országos ügyvivők.)

Az *FKGP*-ben a választott elnökségek tagjai tisztségükből eredően tagjai a túlnyomórészt az „*ex officio*” elv alapján létrejövő vezetőségeknek, és az utóbbiak tagjai részt vesznek a kizárólag tisztség-alapon konst-

ruálódó nagygyűlések munkájában mind országos, mind megyei szinten. A választás, illetve delegálás elve mellett – a magyar pártok közül egyedül e párt struktúrájában – a felsőbb szintről való kinevezésnek is szerep jut: az országos főtitkár a körzeti központokba (a megyei elnökség javaslatára) körzeti titkárt nevez ki, akinek hatáskörében keverednek az apparátusi és a közvetlen-politikai funkciók, hiszen ő a szolgáltató feladatokon kívül „tagja a körzeti vezetőségnek, annak ülésain elnököl, illetve azok előadója” (92/11/3).

Bizonyos mértékig a párton belüli „hatalmak” szétválasztásának kérdéséhez tartozik a legtöbb párt alapszabályának rendelkezése arról, hogy választott szervek tagjai nem állhatnak a párttal munkaviszonyban, illetve hogy az etikai és számvizsgáló bizottság tagjai nem lehetnek más választott párttestület tagjai. A KDNP alapszabálya korlátozza a tisztviségelhalmozást, amikor második jelölés elfogadásakor az elfogadás indítékainak személyes mérlegelésére szólít fel és azután pedig így fogalmaz: „Harmadik tisztségre jelölést csak rendkívüli esetben szabad elfogadni, negyedik tisztséget egy időben betölteni nem lehet” (97/30/1-2). Emellett rendelkezik arról is, hogy „ugyanazt a párttisztséget... legfeljebb 8 évig lehet betölteni” (97/30/3). Ezenkívül még az FKGP pártalkotmányában fogalmazódik meg rotációs előírás: „Ugyanazt a személyt folyamatosan csak 3 ciklusra lehet megválasztani” a párt elnökének (95/21/4).

A testületek személyi állományukban való szétválasztása persze még nem azonos a hatalommegosztással, könnyen jelentheti az egyik testület kikapcsolását a párt vérkeringéséből, „gyenge jogkör”-ön tartását. Ebből kiindulva a továbbiakban azt a kérdést vizsgáljuk meg, hogy mennyire arányosan oszlanak meg az egyes pártokban a vezető testületek hatalmi kompetenciái.

A TESTÜLETEK KÖZÖTTI „HATALOMMEGOSZTÁS”

Az MSZP-ben és az SZDSZ-ben a párt „kisparlament”-jének a felső pártvezetést ellenőrző szerepe jelentékeny, és erőteljes tendencia érezhető minden fontos kérdés széles körű választott fórumon való meg tárgyalására. (Az MSZP-ben például csak kongresszus dönthet a kormányzati felelősségvállalásról és a koalícióalakítás feltételeiről [ellentétben több párttal, ahol ezt a választmány-szintű testület is megteheti]; az SZDSZ-ben pedig még a párt éves költségvetéséről is a küldöttgyűlés dönt.) A konzervatívabb szervezeti filozófiájú pártokban azonban kisebb-nagyobb arányeltolódások tapasztalhatók a szűkebb grémiumok javára, illetve a tagság képviseleti szervének rovására, és lényegesen erősebb elnöki jogkör jellemzi ezeket, mint az előbbi pártokat.

A FIDESZ-MPP-ben a vezető testületek között általában világos jogköröket rögzít, kiegyensúlyozott hatalommegosztás érvényesül. Itt kizárólag a pártelnök jogköre „erősebb” lényegesen, mint az előbb említett két pártban. Egyszemélyben jogosult az Országos Gyűlés és az Országos Választmány összehívására, ő bízza meg (az Országgyűlési Képviselőcsoport vezetőjével egyetértésben) a kabinetek vezetőit, illetve az ő „jelöl-

se alapján" választ az Országos Elnökség ügyvezető alelnököt az alelnökök közül.

Az *MDF*-re a vezető testületek viszonylag kiegyensúlyozott feladatmegosztása mellett a pártelnöknek a *FIDESZ-MPP*-énél jóval szélesebb hatásköre jellemző. Parlamenti választások idején az Országos Választmány az ő „javaslata alapján dönt az *MDF* országos listáján induló képviselőjelöltek személyéről" (97/26/10). Ezenkívül megilleti az ügyvezető beavatkozás joga, amellyel akkor élhet, ha az alsóbb szintű szervek „feladataikat nem, vagy nem megfelelő módon, avagy a párt érdekeit sértő módon látják el". E jogánál fogva többek között „ellenőrzés lefolytatása.... céljára az érintett szervezethez... megbízottat rendelhet ki, országgyűlési képviselőválasztások idején az Országos Választmánynál vétőjog alkalmazását indítványozhatja" (97/74/4;4a-c).

A *KDNP* alapszabálya szerint a kongresszus – a fenti pártokkal összehasonlítva – igen szűk körű jogosítványokkal rendelkezik. Kizárólagos hatáskörébe csak „a párt hosszú távú programjának, alapelveinek megalkotása" és a „párt egyesülése vagy feloszlása kérdésének megtárgyalása, véleménynyilvánítás ezekről a kérdésekről" tartozik (97/57). Az Országos Elnökség mellett egy szűkebb grémium, az ügyvezető Ügyvezető Elnökség tevékenykedik. Jóllehet az alapszabály betűje szerint az Országos Elnökség a párt „legfőbb végrehajtó" szerve, a két testület hatásköre konkrét alapszabályi rendezésének módja lehetőséget teremt arra, hogy a végrehajtó-operatív döntések súlypontja a grémiumhoz tolódjon el.

A *MIÉP*-ben a vezető testületek személyi szétválasztása ellenére sem beszélhetünk hatalommegosztásról. Az Országos Elnökség ugyanis lényegesen erősebb hatalmi jogkörökkel rendelkezik, mint a Választmány. Utóbbinak alig vannak konkrét hatalmi jogosítványai. Erről tanúskodik az, hogy a választmány jogköre olyan általános ellenőrző feladatokban merül ki, mint az Országos Gyűlés határozatai végrehajtásának ellenőrzése, az Országos Elnökség, Becsületbíró és Számvizsgáló Bizottság időszakos beszámolóinak megvitatása és javaslattevés az alapszabály módosítására, azonban olyan konkrétabb, hatalomintenzív feladatok (mint pl. a párt rövid távú programjának meghatározása, a költségvetés elfogadása, az Országos Gyűlés összehívása), amelyek más pártoknál általában a választmány hatáskörébe tartoznak, a *MIÉP* alapszabályában az Elnökség feladatai között szerepelnek. Ezenkívül az Országos Elnökség „az Országos Gyűlés ülésai közötti időszakban – utólagos elszámoltatás mellett – ...olyanokat is leválthat tisztségükből, akiket nem az Országos Elnökség választott" (97/IV/12). Az elnök személye körüli hatalomkoncentrációról tanúskodik, hogy a pártban ügyvezető Elnöki Kabinet létezik, amely „két elnökségi ülés között (az Országos Elnökség utólagos jóváhagyásával) határozatok meghozatalára" is jogosult. (Összetételének befolyásolására az elnök szabad kezét kapott azáltal, hogy tagjai az elnökön és az alelnökökön kívül az általa meghívott elnökségi tagok (97/IV/7).

Az *FKGP*-ben az Országos Elnökséget, illetve a pártelnököt széles jogkör illeti meg. Az elnökség hatalmi kompetenciái közül az egyik leg-

karakterisztikusabb a következő: ezen testület „mint a pártélet irányítója jogosult – az országos vezetőség utólagos jóváhagyásával – a feladatát kellően el nem látó országos és megyei vezetőségi tagot összes tisztségére kiterjedően felmenteni, továbbá a munkát egyáltalán nem, vagy nem kellően végző szervezetet felosztatni” (95/20/2). Az országos elnök helyzete annyiban különleges a párton belül, hogy őt – a pártalkotmányban rögzített, a párt minden tisztségviselője ellen bármely időpontban benyújtható bizalmatlansági indítványi rendszer ellenére – „a legközelebbi országgyűlési választásokat követő 60 napig tisztségéből sem felfüggeszteni, sem leváltani nem lehet” (95/28/4).²⁸ Ezenkívül „az elnökség tagjait az országos vezetőség hozzájárulásával felmentheti és új tagoknak az országos elnökség hozzájárulásával megbízást adhat” (92/20/5), illetve soros választások idején a Nagyválasztmány az ő javaslatára választja meg az elnökség tagjait.

Az FKGP országos szintű grémiumai közül az egyetlen nem-tisztség-alapon felépülő Nagyválasztmány a bizalmatlansági indítványok elfogadásán (amelyekről azonban az Országos Nagygyűlés dönt) és a kevés számú tisztségviselő megválasztásán kívül más funkciókkal nem rendelkezik. A többi párt gyakorlatával ellentétben még az ellenőrző bizottságok tagjait, illetve elnökeit sem ők választják. Még olyan fontos kérdésekről is, mint koalíció létesítése, jóval szűkebb, nagyrészt „ex officio”-tagságon alapuló testület, az Országos Vezetőség dönt.

A horizontális struktúra

A legtöbb pártban tagjaik nemcsak a vertikális struktúra alá- és fölérendeltségi viszonyai között, hanem e struktúra „mellett”, horizontálisan: a területi elven kívül más (érdek- vagy nézct/eszmerendszer-alapú) szempontok alapján is megszerveződnek. E csoportok közé soroljuk az adott elemzésben a pártoknak az alapszabályokban megemlített partnerszervezeteit is. Ez vonatkozik azokra a közösségekre is, amelyek átmenetet jelentenek a szakértői kabinet és a szakmai tagozat között, és képviselőik biztosított a párt valamelyik vezető grémiumában. (Ilyenek a szakbizottságok a KDNP-ben, amelyek számát és tevékenységi körét a választmányok szabják meg ugyan, de jogaik és testületi képviselőik okán önálló nyomásgyakorlásra is képesek.) Persze maga a horizontális struktúra is vertikálizálódik, egyrészt azért, mert formái is gyakran a vertikális területi struktúra elvei szerint épülnek fel (tehát vannak pl. helyi, megyei és országos tagozatok, illetve a megfelelő szintű tagozatok az adott szintű pártszervvel – pl. a megyei tagozatok a megyei választmánnyal – állnak elsősorban kapcsolatban), másrészt ezek a formák maguk is hierarchizálódnak (pl. vezetőségeket választanak, az alsóbb szintű tagozatok az országos tagozatba delegálnak), de az ily módon létrejövő alá-fölérendeltségi viszonyok messze nem olyan jelentőségűek, mint a „vertikális” struktúra esetében.

Általában e szervezeti formák reális megléte: szerveződésük csirái vagy éppen fejlődésük előrehaladott volta kényszeríti ki rögzítésüket a

pártok alapszabályaiban. Előfordul azonban az is, hogy az alapszabályalkotók szervezeti-filozófiájuk következtében veszik fel e formákat a pártok szervezeti szabályzataiba, jóllehet ily módon szerveződött csoportosulások az adott pillanatban nem léteznek a párt közösségei között. Megnevezésük, esetleges jogosítványaik tisztázása azonban jelzést jelent arra vonatkozóan, hogy megjelenésük üdvözölt dolog az adott struktúra keretei között.

Ezen formák explicit megnevezésének hiánya általában természetesen nem jelenti azt, hogy megszervezésük tiltott lenne az adott szervezet keretei között. E helyzet például a FIDESZ-MPP esetében úgy is értelmezhető, hogy „a funkcionális alapú csoportosulások létesítése levezethető a tagok jogából” (Horváth 1998), illetve e felfogást követve ugyancsak megtehető a platformok vonatkozásában is. Az a tény azonban, hogy a FIDESZ alapszabályában 1993 óta a horizontális struktúra szerveződési formái egyáltalán nem kerülnek megemlítésre, a szervezeti filozófia vonatkozásában több, mint jelzésértékű – különösen egy olyan párt esetében, amely a nem területi alapon való szerveződés gazdag tradícióival rendelkezik.

A pártok horizontális szerveződési formáit és a vezető testületekben való intézményesített részvételük módjait lásd a 2. táblázatban.

A táblázatból kitűnik, hogy a FIDESZ-MPP-t és a MIÉP-et kivéve – ahol az alapszabály csak a párt ifjúsági tagszervezetről, illetve ifjúsági tagozatáról szól – a többi párt esetében különböző szervezeti formákról történik említés. Érdekalapú szerveződések – más elnevezésekkel ugyan (tagozat, műhely, szakbizottság) – ezek mindegyikében találhatóak. A közös eszmerendszeren alapuló csoportok meghatározása – az elnevezések variabilitásán és a definícióik hiányosságain túl – már csak azért is nehezebb, mivel az úgynevezett érdekalapú szerveződések egy része is nyugodhat azonos, a többi párttagtól bizonyos kérdésekben eltérő nézetrendszeren, illetve eszmei alapokon, tehát hordozhat platformszerű vonásokat. E vonatkozásban jelzésértékű azonban, ha egy pártban nem csak „fedőnével” ellátott platformok létezhetnek, hanem a bizonyos kérdésekben másként gondolkodók csoportjai elnevezésükkel is világosan elkülönülhetnek.

A horizontális struktúra legkülönbözőbb elemeinek alapszabályi rögzítése az MSZP és a KDNP sajátja. Míg a közös érdekeken alapuló szervezeti formák, a platformok és az önkormányzati képviselők közösségei mindkét pártban megtalálhatóak, addig az MSZP alapszabálya egyes nyugat-európai szociáldemokrata pártok kollektív tagsági gyakorlatát imitálva, azt azonban nem bevezetve az úgynevezett párttal együttműködő társadalmi szervezeteket is megemlíti, sőt ezek választmányi képviselete is előírás. Ugyanezen két pártban kap a horizontális struktúra legtöbb eleme a „legerősebb formá”-ban (szavazati joggal) képviseletet a párt vezető testületeiben. A KDNP-ben azonban ezen „mozgalmi szerveződések működéséhez az Országos Elnökség elfogadó határozata szükséges” (97/75/5), illetve a platformoknak „a párt egységének és elfogadott politikai irányvonalának szellemében kell működniük” (97/4/6), amely előírások következtében alapításuk „szabadsága” igencsak megkérdőjelezhető (Benyhe 1998).

2. táblázat

A horizontális struktúra elemei és képviselőik a vezető testületekben

Párt neve	Csoport megnevezése	Képviselő a vezető testületekben (tanácskozási jog= TJ; szavazati jog= SZJ)
FIDESZ-MPP	Párt ifjúsági partnerszervezete (IP)	Elnökség: az IP ügyvivői testületének képviselője (TJ) Választmány: az IP 3 küldötte (SZJ) Kongresszus: az IP-nek a párt tagjai sorából kikerülő ügyvivői (SZJ)
MSZP	- Szellemi műhelyek, társulások, klubok, platformok, tagozatok (T) - Baloldali Önkormányzati Közösség (BÓK) - Párttal együttműködő szervezetek (ESZ)	Választmány: Országos T-k (1-1 fő) (SZJ) BÓK (1 fő) (SZJ) ESZ-ek (1-1 fő) (SZJ)
MDF	Egyesületek, műhelyek, fórumok	-
SZDSZ	Platformok, klubok, tagozatok (T)	Országos Tanács: T-k 1-1 képviselője (TJ)
KDNP	- Platformok, műhelyek, önkormányzati bizottságok - Önkormányzati Tanács (ÖT) - Szakbizottságok (SZB)	Elnökség: ÖT, Protestáns Műhely, Keresztényszociális Műhely által delegált 1-1 tag (SZJ) Választmány: ÖT elnöke, országos SZB-k elnökei (SZJ)
FKGP	Tagozatok (T), csoportok	Országos Vezetőség: országos T-k, csoportok elnökei (SZJ)
MIÉP	Ifjúsági tagozat	-

A platform kifejezés az előbb említett két párton kívül még az SZDSZ alapszabályában található meg. E pártnak a platformok jogai az engedélyezett létezésük pusztán kívül annyiban formalizálódnak, hogy – bizonyos formai feltételek teljesülése mellett – a Központi Irodának Küldöttgyűlés előtt az ő anyagaikat is el kell juttatnia valamennyi szervezethez. Az FKGP pártalkotmányában csak a „tagozatok, csoportok”

elnevezés szerepel, ezek elnökei szavazati joggal vehetnek részt az Országos Vezetőség munkájában. Az *MDF* „egyesületeinek, műhelyeinek, fórumainak” nincsen intézményes képviselője a párt vezető testületeiben. Arról, hogy az illetékes pártszervezetnek gondoskodnia kell e szervezeti formák működésének anyagi, technikai feltételeiről, egyedül az *MSZP* alapszabálya rendelkezik. (Ez az előírás azonban csak a tagozatokra vonatkozik.)

A PÁRTTAGOK JOGAI A PÁRTPOLITIKA BEFOLYÁSOLÁSÁBAN

A párttagság és a vezető testületi tagság feltételei

A magyar pártok többségének tagja csak nagykorú magyar állampolgár lehet. Ez alól kivétel az *MSZP* és a *FIDESZ-MPP*, amelyekben a felvételi alsó korhatára 16 év. (Ez utóbbi tagjai azonban választott pártfunkciót csak 18 éves kortól viselhetnek.)

A tagsági viszony keletkezése szempontjából megkülönböztetünk nyitottabb és zártabb pártokat. Az első kategóriába tartozik az *MSZP* és az *SZDSZ*. Ezekben a pártba való belépésnek a belépési nyilatkozat aláírásán kívül nincs más feltétele, vagy csak igen minimális. (Ezek közé tartozik az a minden pártban meglévő követelmény, hogy a belépők elfogadják a párt programját és alapszabályát.) Az *MSZP*-be való tagfelvétel egyetlen feltétele a fentiekén kívül, hogy a belépni szándékozó jelentkezék egy döntése szerinti pártszervezetnél, amely őt „nyilvántartásba veszi” (96/4/c).²⁹ Maga a belépési mechanizmus az *SZDSZ*-ben is hasonló, ahol azonban a „szervezeti egység ügyvivői testülete indokolt határozattal elutasíthatja a belépési nyilatkozatot” (95/7/2).

Ennél bonyolultabb a tagfelvétel az *MDF*-ben, ahol szükség van egy, legalább egyéves tagsági viszonyal rendelkező *MDF*-tag ajánlására, amelynek alapján a felvételtől a helyi szervezet elnöksége dönt. A *FIDESZ-MPP*-ben, amelyben a tagfelvételhez 3 tag írásbeli ajánlása szükséges, a felvételtől a helyi szervezet a tagjelölt meghallgatása után határoz. A *KDNP*-ben a tagjelölteknek a belépési nyilatkozaton kívül egy kérdőívet kell kitölteniük –ez tartalmazza, más adatok mellett, a politikai életben való korábbi részvétel leírását, amelynek birtokában aztán a helyi szervezet taggyűlése dönt a felvételtől. Az *FKGP*-ben a belépéskor ugyancsak belépési nyilatkozatot kell kitölteni, azonban ezt a „helyi pártszervezet vezetősége visszautasíthatja, ha úgy vélelmezi, hogy a kérelmező etikai vagy politikai okokból nem kívánatos” (95/4/2). A *MIÉP*-ben ez utóbbi helyzet definiálására világos kritériumok szolgálnak. Ennek a pártnak – ahol a tagfelvétel általános feltétele egyébként két tag ajánlása – nem lehet tagja, „aki az *MSZMP*-ben bármilyen választott, vagy kinevezett funkciót töltött be; aki munkásör vagy az *ÁVH*, *ÁVÓ* tagja volt, vagy az 1956-os forradalom leverésében és az azt követő megtorlásban bármilyen formában részt vett (pl. pufajkás volt). A vezető funkció nélküli, egykori *MSZMP* tagok felvételtől, a helyi szervezet írá-

sos ajánlása alapján, az Országos Becsületbíróság dönt. Felvétele esetén a felvételi kérelmen nyilatkozik arról, hogy semmiféle választott tisztséget nem kíván betölteni legalább három évig" (97/4.).

Ha a pártba való belépésre vonatkozóan nem is, de a tisztségviselőkkel kapcsolatban a KDNP és az MDF alapszabálya is megfogalmaz az előző politikai rendszerrel összefüggő, politikai természetű kizáró feltételeket. A KDNP-ben „nem lehet a párt tisztségviselője, aki... a Munkásőrség vagy az MSZMP ...tagja volt és a KDNP-be való felvételét követően még 5 év nem telt el" (97/26/3). Az MDF egyik vezető testületében sem viselhetnek tisztséget (időkorlátozás nélkül) mindazok, akiket a MIÉP alapszabálya is felsorol.³⁰

A vezető testületi tagság feltételeit a fent említett pártokon kívül az MSZP is korlátozza. E párt azonban nem politikai természetű korlátokat állít, hanem az MSZP-ben eltöltött idő függvényében enged meg bizonyos testületi tagságokat: területi szövetség tisztségviselőjének csak az választható meg, aki legalább egy, országos párttestület tagjának, delegáltjának pedig az, aki legalább két éve tagja a pártnak.³¹

Jogok a döntéshozásban

A párttagok jogaival kapcsolatban fontos kérdés, mennyiben és milyen módon képesek hatni arra, hogy a párt egyes testületei foglalkozzanak meghatározott témákkal; tehát milyen mértékben tudnak nyomást gyakorolni „kívülről” a „napirend” meghatározására. Ennek egyik formája az az alapszabályi jog, hogy kezdeményezésükre – meghatározott feltételek mellett – a párt vezető testületei (a legfelsőbb döntéshozó/választó fórum, illetve a tagság állandó képviseleti szerve /"kispárlament"-je/) összehívandók. E követelést ugyanis mindig egy aktuális (megtárgyalásra javasolt) téma határozza meg, és az „összehívási jog” egyik formális feltétele is legtöbbször a „napirendnek a kezdeményező általi megjelölése”.³²

a) A legfelsőbb döntéshozó/választó fórum összehívása: (R= rendkívüli ülés)³³:

3. táblázat

Összehívásra jogosultak

Párt	Testület	Tagság állandó képviselési szerve	Operatív végrehajtó szerv	Legfelsőbb döntés- hozó/ választó fórum tagjai	Alsóbb szintű testületek	Párt- tagok	Párt- elnök
FIDESZ- MPP	Kong- resszus	- Országos Választmány (OV) - OV tagjai- nak több, mint fele (R)	Országos Elnökség (R)			10%-a (R)	párt- elnök (R)
MSZP	Kong- resszus	Országos Választmány	Országos Elnökség (összehívás kezdémé- nyezése)			-több, mint 1/10-e -párt- szava- zás (R)	
MDF	Országos Gyűlés	Országos Választmány			legalább 8 területi szerv		Párt- elnök
SZDSZ	Országos Küldötti- gyűlés	Országos Tanács	Ügyvivői Testület		Megyei/ Budapesti Egyeztető Testületek 2/3-a	leg- alább 1000 tag	
KDNP	Kongressz- us	Országos Választmány	Országos Elnökség				
FKGP	Országos Nagygyűlés			Nagygyűlés tagjainak 1/3-a			Párt- elnök
FKGP	Nagy- választmány						Párt- elnök
MIÉP	Országos Gyűlés		Országos Elnökség				

E szervezet (országos gyűlés és kongresszus) a MIÉP és a KDNP esetében csak a párt vezető testületei hívhatják össze. A MIÉP-nél ez az Országos Elnökség, a KDNP-nél az Országos Választmány és rendkívüli

esetben az Országos Elnökség. A KDNP-ben a tagság nyomása érvényesülhet valamelyest azáltal, hogy a Választmány a pártban – egyes, sajátos „nagyparlamenti” funkciói mellett – a tagság állandó képviselői szerve. A legfelsőbb döntéshozó és választó szervezet (nagyválasztmány és országos nagygyűlés) a pártelnök hívja össze az FKGP-ben. (Ezenkívül az Országos Nagygyűlés összehívandó akkor is, ha azt tagjainak egyharmada írásban kezdeményezi. Ez azonban csak közvetetten jelenti a tagság „alulról” való ráhatását, mivel a testület nem a delegálás elvén épül fel, tagjai ugyanis „ex officio” az országos vezetőségi és a megyei elnökségi tagok, illetve a helyi szervezetek elnökei.) A pártalkotmány a pártelnök szabadságát szűkíti a nagyválasztmány összehívásában azáltal, hogy egy-egy soros tisztújítás a pártban mindig egy parlamenti választási periódus időszakára szól, és időpontja ezen belül is pontosan meghatározott. E testület összehívása elérhető bizalmatlansági indítványok útján is, amelyeket a Nagygyűlésen terjeszthet be minden szavazati joggal rendelkező tag (vagyis a Nagygyűlés kizárólagosan „ex officio” konstrukciós módja miatt megint csak egy párttisztviselő). „Ha az indítvány a résztvevők kétharmad részének beleegyező szavazatát megkapta, az illetékes választmány elé kerül elfogadásra”, tehát a választmány „menctrenden” kívül összehívandó (95/28/2).

A tagságnak a legfelsőbb döntéshozó/választó fórum összehívására kétféle módon nyílik lehetősége: területi szervezetein keresztül vagy pedig közvetlen módon. „Legalább 8 területi szerv kezdeményezésére” össze kell hívni az Országos Gyűlést az MDF-ben (96/82/2). A FIDESZ-MPP kongresszusát pedig meg kell rendezni, ha azt a párttagok 10 százaléka kezdeményezi. Mindkét pártban a pártelnök „erős” hatalmi helyzetét mutatja, hogy a legfelsőbb döntéshozó/választási fórum az ő indítványukra is összehívandó. Az SZDSZ és az MSZP esetében azonban a grémiumot csak testületek és a tagok, illetve azok csoportjai hívhatják össze. Az SZDSZ-ben a párt legfelsőbb döntéshozó/választó szerve összehívandó, ha ezt a Megyei/Budapesti Egyeztető Testületek kétharmada vagy legalább ezer tag kéri. Az MSZP alapszabálya szerint pedig kongresszust kell tartani, ha azt a párttagok több mint egytizede kezdeményezi, illetve ha pártszavazás dönt erről.

b) A tagság állandó képviseleti szerve („kisparlamenti”) ülésének összehívása (R= rendkívüli ülés; A= alakuló ülés):

4. táblázat

Összehívásra jogosultak

Párt	Testület	E testület vezetője/vezetője	E testület tagjai	Alsóbb szintű testületek/szervezetek	Legfeljebb operatív-végrehajtó szerv	Más testületek	Pártelnök	Más tisztségviselők
FIDESZ-MPP	Országos Választmány (OV)	OV Elnöksége	OV tagjainak 1/3-a (R)	legalább 2 területi választmány (R)	Országos Elnökség (A) (R)		pártelnök (R)	párt pénztárnoka
MSZP	Országos Választmány	OV elnöke		OV-ban képviselt szervezetek 1/5-e	Országos Elnökség	- Országos Egyszetű Bizottság - Központi Pénzügyi Ellenőrző Bizottság - Országgyűlési Képviselőcsoport		
MDF	Országos Választmány	OV elnöke	OV tagjainak legalább 1/4-e			-Országgyűlési Képviselőcsoport	pártelnök	
SZDSZ	Országos Tanács (OT)	OT Elnöksége						
KDNP	Országos Választmány	OV elnöke	OV tagjainak 1/5-e		Országos Elnökség		pártelnök	
FKGP	Országos Vezetőség						pártelnök	
MIÉP	Országos Választmány	OV elnöke						

Az *FKGP* esetében bizonyos funkciói és tagjai egy részének delegálás-alapú testületi tagsága miatt az Országos Vezetőség tekinthető – bizonyos korlátok között – a párt „kisparlament”-jének, amelyet a pártelnök hív össze. Az összes többi pártban az adott grémium elnökségét, illetve elnökét illeti meg az összehívás alapvető joga. Ezen túl a *FIDESZ-MPP*-ben, az *MDF*-ben és a *KDNP*-ben a párt elnökének, a *FIDESZ-MPP*-ben, a *KDNP*-ben és az *MSZP*-ben pedig az Országos Elnökségnek is van joga a testület összehívására. Az alsóbb szintű testületek ezen joga nyilvánul meg közvetetten abban, hogy a pártok egy részében a „kisparlament” tagjainak egy része (az *MDF*-ben egynegyedük, a *KDNP*-ben pedig egyötödük) indítványára is össze kell hívni a grémiumot. Hasonló a helyzet az *MSZP*-ben, ahol a választmány ülése összehívandó, ha a benne képviselt pártszervezetek (és nem a testületi *tagok*) együttese ezt kezdeményezi. Ez a jog tágabb körű a *FIDESZ-MPP*-ben, ahol bár a testületi tagoknak csak egyharmadát illeti meg a kezdeményezés joga, a „kisparlament” ülését azonban már „legalább két területi választmány” kezdeményezésére össze kell hívni. Sajátos a helyzet az *SZDSZ*-ben, ahol a párt alapszabálya összehívóként csak az Országos Tanács Elnökségét említi, a testület témaválasztásában azonban tagjai széles jogkörrel rendelkeznek, mivel az Országos Tanács köteles megvitatni azt a témát, amit annak egy tagja javasol.

Összegezve: a felsőbb szintű testületek összehívása (és ezzel együtt „napirendjének”/témájának meghatározása) a tagság befolyásolási lehetőségei szempontjából

a) a legfelsőbb döntéshozó/választó fórum esetében a leginkább „lefelé zárt” a *MIÉP*-ben, a leginkább „alulról nyitott” pedig a *FIDESZ-MPP*-ben, az *SZDSZ*-ben és az *MSZP*-ben;

b) a párt „kisparlament”-jének esetében pedig a „legzártabb lefelé” az *FKGP*-ben és a *MIÉP*-ben, és a legnyitottabb „alulról” a *FIDESZ-MPP*-ben.

A fenti jogokon kívül a párton belüli döntések „alulról” való közvetlen meghatározásának egyik intézményesített formája, a „pártszavazás” egyedül az *MSZP* alapszabályában található meg. Ezzel ebben a pártban pénzügyi, gazdálkodási kérdések kivételével bármely kérdés eldönthető. A párt nevének megváltoztatásáról, más párttal történő egyesüléséről és a párt feloszlataásáról hozott határozatai országos pártszavazás megerősítésével érvényesek. Pártszavazás tartható országosan, bármely pártszervezetben vagy területi szövetségben, a különböző szinteken működő tagozatokban, illetve a regisztrált tagsággal rendelkező platformokban. A pártszavazást ki kell írni, ha az erre irányuló kezdeményezést az érintett területen nyilvánított párttagok legalább egytizede támogatja.

A párton belüli nyilvánosság különböző aspektusainak szabályozására tér ki három párt szervezeti szabályzata. A *FIDESZ-MPP* alapszabálya arról rendelkezik, hogy „az Országos Választmány jegyzőkönyveibe – a zárt ülések iratait kivéve, amelyek megtekintéséhez a Választmány Elnökségének engedélye kell – bármely tag betekinthez” (95/40/4). Hasonló előírás található az *FKGP* alkotmányában is, amely szerint „a pártok dokumentumok a párttagok számára nyilvánosak... Kivételt képeznek

azok, amelyeket az adott... ülésen részt vevők 2/3-ának kérésére titkosnak minősítenek" (95/26/3). Az SZDSZ tájékoztató lapja pedig „köteles közölni minden szervezeti egység állásfoglalásának rövid ... kivonatát, megjelölve a helyet, ahol a teljes szöveg hozzáférhető" (95/55).

Mindezekon túl e témával összefüggésben felmerül az a kérdés, hogy mennyiben van a párt tagjainak közvetlenül lehetősége személyi döntések (a) a párt vezetői jelölésének, illetve visszahívásának és b) a párt képviselőjelöltjei kiválasztásának) befolyásolására a párton belül.

A pártvezetők jelölése és visszahívása

Mivel a vizsgált pártok alsóbb szintű vezetőválasztási gyakorlata az alapszabályokban csak igen csekély mértékben szabályozott, itt e kérdés vonatkozásában elsősorban az országos operatív-végrehajtó grémium tagjai jelölési folyamatának összehasonlítására vállalkozhatunk. E kérdésben a legszélesebb jelölési jog az SZDSZ-nél található. A jelöltekre az Országos Tanács által választott jelölőbizottság tesz javaslatot. Jelöltként kell terjeszteni a küldöttgyűlés elé mindazokat, akikre a szövetség bármely tagja – akár a jelölt maga – a jelölőbizottságnak írásban javaslatot tesz, amennyiben az elfogadta a jelölést. A jelöltek névsorát előzetesen nem kell megszavazni. Arról nem szól az alapszabály, hogy az Országos Küldöttgyűlésen a jelölőbizottság listája kiegészíthető-e. Arra, hogy ez nem minden esetben tehető meg, utal, hogy a „jelölőbizottság a javaslatok előterjesztésére határidőt szabhat" (95/29/1).

A pártok többségében azonban a jelöltek között (azon túl, hogy a jelölés elfogadása mindenütt feltétel) előzetes szelekció zajlik le: vagy úgy, hogy a jelölőbizottság alsóbb szintről csak testületi jelöléseket fogad el, vagy úgy, hogy e bizottság csak egy adott szint fölötti támogatottsággal rendelkező jelölteket vesz fel listájára, illetve a legfelsőbb választó fórum ülésén történő jelöléskor csak meghatározott szavazatarány fölött elért személy kerülhet fel a jelölőlistára. Így a KDNP-ben a jelölőbizottság előzetes „tájékoztódás alapján állítja össze a jelöltlistát" (97/43/2). „A választó ülésen (azonban) a testület bármely tagja...is állíthat jelöltet. A végleges jelöltlistára akkor kerülhet valaki, ha „jelöltlistára felvételéről a Jelölőbizottság vagy a választó testület tagjainak legalább 33%-a döntött" (97/43/4). A FIDESZ-MPP-ben a kongresszus által megválasztandó személyekre a területi választmányok, az Országos Választmány és az Országos Elnökség tehetnek javaslatot. A kongresszuson a jelöltlistákra új név csak akkor vehető fel, ha azt a küldöttek legalább egyharmada támogatja. Hasonló elv szerint működik a jelölés az MSZP-ben is. Ez utóbbiban azonban még a Döntési és Választási Szabályzat is csak általában rendelkezik erről a kérdéssel: „A jelölés történhet: a választásra jogosultak meghatározott hányadának támogatását aláírásgyűjtéssel vagy más módon megszerezve; a választó pártfórumon, személyre szóló, nyílt többségi szavazással" (96/23.old.). Az MDF-ben az elnöki tisztségre minden helyi szervezet egy jelöltet ajánlhat. Mind a pártelnök, mind az Országos Elnökség nyolc, az Országos Gyűlés által választott tagja eseté-

ben jelöltként kell a szavazólapra felvenni azt, akit a helyi szervezetek vagy az Országos Gyűlésen jelenlévő küldöttek legalább 20 százaléka támogat. Az elnökség nyolc regionális tagjára a régiók helyi szervezeti társmegegyként tehetnek ajánlást. Közülük az a két személy válik jelöltté, akik a legtöbb ajánlást kapták.³⁴

Igen behatároltak a tagok jogai a párttisztiségekre való jelölés vonatkozásában az FKGP-ban. Igazi alternatívák a párton belüli vezető kiválasztásban csak az országos és megyei elnökök esetében lehetségesek. A többi tisztségviselőt az adott testület korábban megválasztott elnökének javaslatára választják meg a megyei választmányok és a Nagyválasztmány. A megyei elnökök és az országos elnök megválasztását nem jelölőbizottságok készítik elő, hanem elvileg bármely párttag pályázhat ezen tisztségekre. „Egyforma lehetőséget kell adni, hogy a pályázók a helyi szervezetek delegáló gyűlésein (illetve a megyei választmányi gyűléseken), illetve egyéb fórumokon bemutatkozhasanak.” A demokratikusnak tetsző előkészítés után azonban a jelölés egész folyamata viszonylag szűk, jölehet a delegálás elve szerint felépülő testület, a megyei választmány, illetve a Nagyválasztmány gyűlésén zajlik, ahol először az elnöki tisztségre pályázók listára kerülését kell megszavazni, ezután pedig csak a lista első két helyezettje közül lehet az elnököt megválasztani (95/16/4; 95/21/4).

A legtöbb párt alapszabálya egyértelműen rendelkezik a szavazás titkosságáról a tisztségviselők választásakor. Az egyetlen kivétel a vonatkozásban az FKGP, amelynek pártalkotmánya a párton belüli határozathozatalok vonatkozásában csak annyit rögzít, hogy ez általában „nyílt, egyidejű szavazással történik, a többség óhajára azonban ettől el is lehet térni” (95/27). A KDNP alapszabálya még azt is kötelező jelleggel előírja, hogy „egyéni választásnál szavazásra legalább két jelöltet kell bocsátani” (97/45/1).

A munkájukban a párt fontos előírásait megszegő vezetők fegyelmi úton természetesen minden pártban felelősségre vonhatók. Az „alulról” (a párttagok vagy a testületi tagok által) kezdeményezett tisztségből való felmentés sajátos intézményi, az úgynevezett visszahívás, illetve bizalmatlansági indítvány is szerepelnek azonban az MSZP, az SZDSZ és a KDNP alapszabályai kivételével a többi párt szervezeti szabályzatában.

Az MDF-ben mindkét jogintézmény megtalálható, a párt bármely tisztségviselője és választott testületi tagja eltávolítható tisztségéből. A visszahívás azok fegyelmezésére szolgál, akik az adott „testület ülésén neki(k) felróható okokból rendszeresen nem jelennek meg” (96/106/1), illetve bizalmatlansági indítvány terjeszthető be azok ellen, akikkel kapcsolatban felvetődik az úgynevezett „politikai felelősség” kérdése. (Ezen olyan politikai magatartás értendő, „amely nem csik fegyelmi megítélés alá, de amely alkalmas arra, hogy országosan vagy helyi viszonylatban megingassa a lakosságnak vagy a tagságnak a pártba vetett hitét és bizalmát” (96/105/1). Mindkét esetben kezdeményező lehet a választásra jogosultak legalább egyharmada, döntést hozni pedig az adott szervezetben/testületben választásra jogosultak több mint kétharmadának szavazatával lehet.

A FIDESZ-MPP alapszabálya visszahívásról beszél, amely a helyi szervezetek elnökét, elnökségi tagjait, a területi és országos választmányok tagjait, illetve ez utóbbiak elnökét és elnökségének tagjait érinti, nem vonatkozik azonban az Országos Elnökség tagjaira. A helyi elnökség és a területi választmányi küldöttek visszahívásának kezdeményezéséhez a „helyi szervek legalább 3 tagjának” a kezdeményezés (az alapszabályban nem részletezett) indokait felsorakoztató írásos beadványa, az Országos Választmány tagjainak esetében pedig e testület tagjainak legalább egyharmadának hasonló indítványa szükséges. Az érvényes döntés előfeltétele a közgyűlésen, illetve az Országos Választmány ülésén részt vevők több, mint felének az indítványt támogató szavazata.

Az FKGP-ben az országos elnök kivételével, akit (a párt monokratikus jellegének egyik tipikus megnyilvánulásaként) „a legközelebbi országgyűlési választásokat követő 60 napig tisztségéből sem felfüggeszteni, sem leváltani nem lehet” (95/28/4), minden tisztségviselő ellen benyújtható bizalmatlansági indítvány a megválasztó pártszervnél, és akkor tekinthető elfogadottnak, ha a tagság kétharmad része megszavazta. A megyei és országos választmányok által megválasztott tisztségviselők ellen „az illetékes nagygyűlésen terjeszthet be bármely szavazati joggal rendelkező bizalmatlansági indítványt. Ha az indítvány a részt vevők kétharmad részének bejegyző szavazatát megkapta, az illetékes választmány elő kerül elfogadásra” (95/28/2).

A MIÉP esetében ugyan egyetlen tisztségviselő sincs kizárva a visszahívható személyek köréből, a párt példája mutatja azonban a legleplezetlenebbül, hogy – kellő intézményi garanciák hiányában – milyen könnyen fordulhat a „visszahívás” „leváltás”-ba, válhat a felsőbb vezetők „alulról” való ellenőrzésének és szankcionálásának eredetileg demokratikus eszközéből a hatalmi manipuláció elősegítőjévé. Ebben a pártban ugyanis az Országos Gyűlés az 1997-es alapszabályban azon az általános elven túl, hogy „a visszahívásról az érintett megválasztó testület titkos szavazással, a jelenlévők 2/3-os többségével dönthet”, felhatalmazta „az Országos Elnökséget, hogy az Országos Gyűlés ülései közötti időszakban – utólagos beszámolás mellett – 2/3-os szavazati aránnyal olyanokat is leválthasson tisztségükből, akiket nem az Országos Elnökség választott” (97/IV/12).

A képviselőállítás

Egy másik fontos kérdés a párttagok politika-befolyásolási képességével kapcsolatban, hogy mennyire tudnak hatni a párt országgyűlési és önkormányzati képviselőjelöltjei kiválasztásának folyamatára. Ez természetesen nem az egyén jogaként nyilvánul meg. Mivel párttisztviselőt nem viselő egyénnek a befolyásolásra legtöbb esélye a helyi pártközösségben lehet, kérdésünk úgy is feltehető, hogy milyen jogosítványai vannak a helyi szervezeteknek ebben a folyamatban.

A képviselőállítás rendszerének vannak bizonyos, a legtöbb pártra nagy vonalakban jellemző vonásai. Ennek megfelelően a helyi szerveze-

tek döntenek az önkormányzati választásokon szereplő helyi jelöltekről, illetve polgármesterjelöltre (javaslatot tesznek az országgyűlési választások helyi egyéni képviselőjelöltjeire), a megyei szintű vezető testületek határoznak a megyei közgyűlés tagjainak jelöltjeiről (javaslatot tesznek a parlamenti választások megyei listáira), a parlamenti választásokra készülő országos listákat pedig az egyik országos szintű vezető grémium fogadja el. Mi a továbbiakban elsősorban azokra az esetekre térünk ki, amelyek eltérnek ettől az általános modelltől és amelyek révén lehetőség nyílik a pártok e vonatkozású praxisai közötti differenciálásra.

Attól függően, hogy a párt egyéni országgyűlési képviselőjelöltjeinek személyéről a vertikális struktúra mely szintjén történik döntés, a következő típusokat különböztethetjük meg: *a*) a helyi szervezet (MSZP, KDNP); *b*) a megyei pártszerv (MDF), illetve *c*) a párt egy országos szintű testülete által eldöntött jelöltállítás (FIDESZ-MPP, SZDSZ, MIÉP, FKGP). A hatáskörök erős központosításának utóbbi esetében érvényesül legmarkánsabban a döntést hozók és a döntések által érintettek közötti „távolság elve” (Bihari 1993: 57). A pártok fenti csoportosítása a jelöltállítással kapcsolatos több más kérdés vonatkozásában is releváns, érintkezeti a központosítottság fokát e folyamat egészében.

Az MSZP az egyedüli a hét vizsgált párt között, amelyben a parlamenti képviselőjelöltek személyéről – a felsőbb pártszervek mindenfajta intervenciók lehetősége nélkül – a helyi szervezetek döntenek, tehát ezek e folyamatban a legtöbb joggal rendelkeznek. Ehhez hasonlóan a területi szövetségek saját jogkörükben határoznak a párt parlamenti választásokra szóló megyei listáiról. Az országos listára való javaslattevés joga az Országos Választmányt illeti meg, azonban e listáról – annak a vizsgált pártok közül egyedülálló módon a legszélesebb legitimitációt biztosítva – a Kongresszusnak kell döntenie. Hasonló mechanizmus érvényesül a KDNP-ben, azzal a különbséggel, hogy ebben a pártban az országos listáról az Országos Választmány dönt, a helyi, illetve megyei szervezetek országgyűlési képviselőállítás jogát korlátozza az Országos Elnökség által érvényesíthető vétő. Ez utóbbi esetében azonban az Országos Választmány a lista összetételére, illetve a képviselőjelölt személyére vonatkozóan csak ajánlatot tehet.

Vétőjog illeti meg az Országos Választmányt, és jelöltre, illetve vétőre való javaslattevés joga az Országos Elnökséget az MDF alapszabálya szerint is. Az egyik lényeges különbség a KDNP-hez képest azonban az, hogy az MDF választmánya vétőjoggal rendelkezik nemcsak a parlamenti választások egyéni képviselőjelöltjei és megyei listái vonatkozásában, hanem a megyei jogú városi és a fővárosi kerületi polgármesterjelöltek állításánál is. A többi település polgármester- és minden körzet önkormányzati képviselőjelöltjeivel kapcsolatban pedig vétőjog illeti meg a megyei választmányokat. A másik lényeges különbség az MDF gyakorlatában mindkét előző párthoz képest az, hogy itt az egyéni kerületekben induló parlamenti képviselőkről való döntés nem a helyi szervezeteket, hanem az adott megyei választmányokat illeti meg. A budapesti főpolgármester-jelölt személyéről azonban az Országos Választmány dönt. A országos pártlista összeállításának mechanizmusát pedig monokratikus

vonás is jellemzi: e névsor elkészítésében ugyanis a pártelnöknek kulcs szerepe van, mivel az Országos Választmány e listáról „az MDF elnöknek javaslata alapján dönt” (1997/260).

A *FIDESZ-MPP*-ben a képviselőjelöltekkel kapcsolatos legtöbb döntést nem az adott szinthez legközelebb álló magasabb szintű vagy a közvetlenül érintett szerv hozza, hanem országos testület. Itt (a parlamenti választások országos listáján kívül) az egyéni kerületekben induló parlamenti képviselőjelöltekről és a megyei listákról, illetve a megyei közgyűlési listákról és a budapesti főpolgármester személyéről egyaránt az Országos Választmány dönt.

Az Országos Elnökség kifogást tehet a Választmánynak a helyi szervezetek által javasolt parlamenti egyéni képviselőkkel, illetve az általuk támogatott önkormányzati képviselőjelöltekkel, ezek listáival és a polgármesterjelöltekkel kapcsolatban, ha „a jelöltek valamelyikének támogatása, illetve a jelöltlista összetétele súlyosan sérti a párt érdekeit” (95/83c). A „kifogás” ezen joga megilleti a területi választmányokat is. Az Országos Választmány döntését az országgyűlési választások idején megelőzi az úgynevezett Választási Egyeztető Bizottság (VEB) tevékenysége. Az országos listára való javaslattétel mellett e szerv véleményezi a helyi szervezetek, illetve területi választmányok személyi javaslatait. „Ennek során a listán változtatásokat javasolhat, de új személyt a listára nem vehet fel” (95/85/3a). Amennyiben az Országos Választmány (parlamenti választások esetén a VEB véleményező tevékenysége után) „nem fogadja el... a (hozzá) benyújtott neveket és listákat, akkor az arra feljogosított szervezeteknek új, az eredetitől eltérő neveket és listákat kell (az Országos Választmány által előírt határidőn belül) előterjeszteni... A határidő elmulasztása, továbbá az új lista elutasítása esetén az Országos Választmány saját hatáskörében dönt a lista összetételéről” (95/86/3;4).

A vizsgált pártok közül egyedül a *FIDESZ-MPP* alapszabálya rendelkezik külön testület (a Választási Egyeztető Bizottság) működtetéséről a parlamenti képviselőjelölt-állítást koordinálására. A VEB tagjai a pártelnök, az országgyűlési képviselőcsoport vezetője, az Országos Választmány elnöke, az országos kampányfőnök, az Országos Elnökség által delegált egy és az Országos Választmány által delegált két fő. A *FIDESZ-MPP* szervezettelátjárásának hatékonyság-központúságához híven az alapszabály e grémium létrejöttét a „jelöltállítás sikerének előmozdításával” magyarázza, és a pártelnököt e testülettel összefüggésben „erős” jogokkal ruházza fel: maga e testület az ő kezdeményezésére alakul, és üléseit is a pártelnök hívja össze és vezeti.

Hasonló módon a hatékonyság elve vezérli az *SZDSZ*-nek a *FIDESZ-MPP*-éhez sok vonatkozásban igen hasonló jelöltállítás gyakorlatát. Az *SZDSZ* esetében azonban a központosító szabályozás gyökeres ellentétben áll a pártot más vonatkozásokban jellemző szervezetfilozófiával, minden bizonnyal formalizálja azonban a pártra informálisan jellemző elitista szemléletet és gyakorlatot. Ebben a pártban a jelöltállítás kapcsolatos legfontosabb döntések súlypontja nem a párt „kisparlament”-je (az Országos Tanács), hanem a szűkebb operatív-végrehajtó szerv, az

Ügyvivői Testület. Ez utóbbi állítja össze a parlamenti választások országos listáját „az Országos Tanács jóváhagyásával” (95/42/5), és határozza meg mind a parlamenti, mind az önkormányzati választásokra való jelöltállítás feltételeit. A helyi és megyei szervezetek jelöltállítási jogát nagyban behatárolja, hogy javaslattevői joguk csak azokra a személyekre korlátozódik, akik e feltételeknek előzetesen megfeleltek. Az egyéni kerületi országgyűlési képviselőjelölteket, a megyei listákon szereplő személyeket, illetve a megyei önkormányzati listák jelöltjeit és a budapesti főpolgármester-jelöltet az Ügyvivői Testület (ÜT) választja ki az adott szintű szervezeti egységek egyetértésével. Ez utóbbiakat megilleti, ha nem is a döntés, de a „tiltakozás joga”. Ha ugyanis parlamenti választások esetén „a választókerületben levő szervezeti egységek legalább egyharmada (ahol egy szervezeti egység van, a tagok egyharmada) nem ért egyet a kiválasztott jelölt személyével”, illetve a többi, az ÜT döntési hatáskörébe tartozó jelölt esetében „vítás esetekben” az Országos Tanács dönt.

Szintén az Országos Elnökségnél koncentrálódik a döntés joga a *MIÉP*-ben. E párt alapszabályában azonban nincs szó a helyi szervezetek „tiltakozás”-hoz való jogáról. Ez utóbbiak „jelölik” ugyan az egyéni országgyűlési képviselőjelölteket és a polgármesterjelölteket, ezeket a javaslatokat azonban az adott területi szerv (Megyei Elnökök Testülete – MET) „véleményezi és az Országos Elnökség hagyja jóvá” (97/V/1A; V/2C). A MET által összeállított parlamenti választási megyei listákat és a megyei közgyűlési listákat az Országos Elnökség hagyja jóvá, sőt e listák első két helyére ő is állít jelöltet. Az országos lista összeállítása pedig kizárólag az Országos Elnökség hatáskörébe tartozik, és a főváros főpolgármester-jelöltjét is a párt legfelsőbb operatív-végrehajtó grémiuma állítja.

Végül az *FKGP* jelöltállítását határozottan monokratikus jellegű. A jelöltkiválasztás a *MIÉP*-hez hasonlóan itt is elsősorban az országos szintű operatív-végrehajtó testület, az Országos Elnökség, ezen belül azonban, a pártalkotmányban is rögzített módon az Országos Elnök személye körül összpontosul. A párt szervezeti szabályzata ugyanis a parlamenti választások jelöltjeiről így rendelkezik: „Az elnökség az Országos Elnök javaslatára elfogadja az országgyűlési képviselőjelölteket és a jelöltekre vonatkozó listákat” (95/20/3). Az önkormányzati jelöltállításról a pártalkotmányban mindössze annyi szerepel, hogy az Országos Vezetőség „jóváhagyja... a párt önkormányzati jelöltjeinek listáját.” (95/19/3) A parlamenti és az önkormányzati választásokra való jelöltállítás részleteiről: arról, hogy e folyamatban az alsóbb szintű pártszervezetek rendelkeznek-e és milyen formában javaslattevői joggal, illetve más jogokkal, a pártalkotmány egyáltalán nem rendelkezik.

ÖSSZEGZÉS

Elemzésünk végén röviden összefoglaljuk a magyar pártok szervezeti típusaira vonatkozó következtetéseinket. A tanulmányunk elkészítésekor alkalmazott fő módszer, a dokumentumelemzés nem ad arra lehetőség-

get, hogy eredményeinket közvetlenül a „reális” szervezetek működés-módjának általános vonásaival azonosítsuk. Ezek tükrözik azonban az alapszabályok szervezettelozófiáját; bemutatják azt, hogy e dokumentumok milyen jellegű szervezeti viszonyok intézményesülését valószínűsítik. és a „reális” szervezeti típusok jövőbeli kutatásokban történő meghatározásához is kiindulópontul szolgálhatnak, mivel e szövegek a szervezeti viszonyok vonatkozásában nemcsak a „Soll”, hanem legalább annyira a „Sein” visszatükrözései is az adott időszakban.

Elemzésünk releváns eredményeit az 5. táblázatban mutatjuk be. Ebben a vizsgált pártok főbb jellemzőinek szemléltetésére egy „poliarchia-oligarchia-monokrácia”-skálát használtunk. A pártok ezen való elhelyezése azt mutatja, hogy alapszabályaik milyen mértékben tükröznek, illetve „ltnak elő” egyes kérdések vonatkozásában az ideáltipikus pártszervezeti poliarchiára, oligarchiára és monokráciára jellemző viszonyokat.

5. táblázat

A pártok alapszabályaikban rögzített szervezeti típusai
(összefoglalás)

	POLIARCHIA		OLIGARCHIA		MONOKRÁCIA	
Testület-konstrukció „alulról”	nem-tisztségalapú részben MSZP SZDSZ	MIÉP	tisztségalapú FIDESZ MDF KDNP		tisztségalapú FKGP	
„Hatalmak” (testületek) személyi szétválasztása	éles szétválás MSZP MIÉP		FIDESZ		erős összefonódás SZDSZ MDF KDNP	FKGP
Testületek közötti hatalom-megosztás	kiegyensúlyozott MSZP SZDSZ		FIDESZ	MDF	hatalmi súlypont: pártelnök KDNP	MIÉP FKGP
Horizontális struktúra a) alapszabályi rögzítése	sokrétű MSZP KDNP		SZDSZ		nem található MDF FIDESZ FKGP MIÉP	
b) csoportjainak vezető-testületi képviselője	„erős” jogok MSZP KDNP		FKGP	„gyenge” jogok SZDSZ		nem található MDF MIÉP

Párttag- felvétel	nyitott		zárt				
	MSZP SZDSZ	FIDESZ MDF	KDNP FKGP	MIÉP			
Felsőbb szintű testületek összehívása:	alulról nyitott		lefelé zárt				
a) legfelsőbb döntéshozó/választó fórum	MSZP	SZDSZ FIDESZ	MDF	KDNP	FKGP	MIÉP	
b) tagság állandó képviseleti szerve („kisparlament”)	FIDESZ	MSZP	KDNP	MDF	SZDSZ	MIÉP	FKGP
Jelölés rendje a legfelsőbb operatív végrehajtó testületbe	általános jelölés előzetes szelekció nélkül	általános jelölés előzetes szelekcióval	csak elnöki posztokra pályázati rendszer				
	SZDSZ	FIDESZ KDNP MDF	MSZP	FKGP			
Domináns befolyás a jelölt-állításban (parlamentari és önkormányzati választások) ³⁵	helyi (illetve érintett) szervezet	országos szerv			pártelnök		
	MSZP	KDNP	MDF	FIDESZ	SZDSZ	MIÉP	FKGP
Párt-parlamentari frakcióviszony ³⁶	laza	szoros					
	SZDSZ	KDNP	FKGP	MSZP	FIDESZ MDF		

A táblázatból kitűnik, hogy leginkább poliarchikus pártbeli viszonyokat az MSZP és – az előző párttól több vonatkozásban „lemaradva” – az SZDSZ alapszabályai tételeznek. Az MSZP szervezeti szabályzata csak a párt és a parlamentari frakció közötti igen szoros viszonyt előírja és a párt belüli oligarchiaképződést nagyban elősegítő szabályozásban tér el ettől a képtől. Az SZDSZ-ben pedig a legnagyobb mértékben a parlamentari és önkormányzati választásokra való jelöltállítás rendje mond el lent egy poliarchikus párt gyakorlatának.

Bár a FIDESZ-MPP szervezete néhány kérdésben közel áll a poliarchikushoz (illetve – pl. a centralizmus-decentralizáció kérdésében – az egyensúlyteremtés törekvése jellemzi), összességében azonban a vizsgált pártok közül a „legklasszikusabban” oligarchikus párt képét festi elénk. Ez – a FIDESZ-MPP-re különösen jellemző módon – egyfajta „effektivitás-elvű oligarchia”, mivel benne a szervezetkonstrukció domináns elve (ahogy azt például a tagfelvétel módjánál vagy a parlamenti és önkormányzati választásokra való jelölésnél láthattuk) a központosítás, a struktúra egyneműsítésével és a viták megrövidítésével asszociált „effektivitás”.

Oligarchikus szervezeti struktúrát tételez az MDF alapszabálya is – a FIDESZ-MPP-vel összehasonlítva azzal a különbséggel, hogy itt a pártelnök hatalmi jogköre lényegesen szélesebb. (Jóllehet az elnöki kompetenciáknak az első két párthoz képest jelentős bővítése már a FIDESZ-MPP-ben is megkezdődött.) Ez egyrészt az antalli időszak terméke, másrészt azonban a későbbi pártfejlődés egyes redemokratizálási tendenciái sem a kompetenciák leépüléséhez, hanem – paradox módon – kibővülésükhöz vezettek. Általuk a pártstruktúra még nem válik monokratikussá, szemléletesen „elnök-központú oligarchia”-ként jellemezhető. Nem lépi át ezt a mértéket a pártelnök jogköre a KDNP-ben sem. Itt az 1995 óta történt alapszabály módosítások szűkítették ugyan a pártra megalakulása óta jellemző „szubszidiaritás”-elv érvényességét, de összességében nem szüntették meg a korábbi alapszabályokban rögzített „szubszidiáris centralizmus” rendszerét.

Az erőteljesen monokratikus vonásokkal rendelkező pártok egyike a MIÉP, amelyben mint egyfajta „formáldemokratikus monokráciában” bizonyos demokratikus mechanizmusok rögzítése az alapszabályi előírások között igen hangsúlyosan szerepel – nemegyszer az antalli MDF szervezeti gyakorlatának tagadásaként. A monokratikus szervezeti típushoz legközelebb álló párt az FKGP amelynek „elnöki rendszere” (Fricz 1996: 167) a párt országos elnökét egyes kérdésekben kiemelt hatalommal ruházza fel. E párt azonban az „elnökök pártja”, egyfajta kétszintű monokrácia is egyben a megyei elnököknek a pártelnökéhez hasonló erős helyi hatalmi jogosítványai miatt, és szervezeti struktúrája ezek fényében a legtalálóbban „prezidenciaális autoritarizmus”-ként jellemezhető.

Feltűnő mindezzel kapcsolatban az az első pillanatban paradoxonnak tűnő tény, hogy éppen egy szociáldemokrata párt (az MSZP) alapszabálya mutatja a legtöbb poliarchikus vonást, amikor pedig a pártok oligarchizálódásának klasszikus példája Michelsnél éppen egy szociáldemokrata párt volt. Ez – más okok mellett – azzal magyarázható, hogy a párt struktúrája az állampárt lebontása során egy végtelenen centralista-hierarchikus pártstruktúra tagadásaként jött létre. Elemzésünkben az „oligarchia” legtipikusabb pártja pedig a liberálisként számon tartott párt, a FIDESZ-MPP.¹⁷ Vizsgálatunkból kitűnik azonban, hogy a FIDESZ-MPP szervezeti kérdések vonatkozásában 1993 óta nagyobb közelséget mutat a konzervatív oldal pártjaihoz, mint az SZDSZ-hez, illetve az MSZP-hez. A jövőben e pártspektrumban is elképzelhető

poliarchikusabb pártformáció létrejötte, amennyiben e pártok valamilyen formájú uniójára sor kerül. Ebbe a Kereszténydemokrata Szövetség politikusai, illetve szervezeti vihetik be a szubszidiaritás tradícióját, és a „szervezeti diffúzió”-t (Panbianco 1988: 63) végrehajtó alapító elitek versengése mérsékelheti az oligarchizálódás mértékét.

Összességében vizsgálatunk igazolni látszik a magyar pártok szervezeti sokféleségének hipotézisét, hiszen alapszabályaikban rögzített szervezeti típusaik skálája a klasszikus pártszervezet-elemzés eszközeivel leginkább leírható, erőteljesen monokratikus, illetve oligarchikus pártoktól a stratarchia-modell sok előfeltevését kielégítő, határozott poliarchikus vonásokat mutató pártszervezetekig terjed. Az a kérdés, hogy az egyes pártok mennyiben közelítenek a posztmodern párt „fragmentált, lazán kapcsolt anarchiájá”-nak modelljéhez, az alapszabály-elemzés eszközeivel, illetve a pártok fejlődésének jelenlegi stádiumában még nem megválaszolható. A pártok ez irányba mutató szervezeti vonásairól (pl. a „gyenge” szervezeti középszint kérdéséről) ugyanis még nehezen eldönthető, hogy azok e szervezetek kialakulatlanságával vagy a médiapolitika korszakának struktúraalakító hatásaival függnek-e össze elsősorban. E kérdés megválaszolásához a szervezetelemzés más módszereire támaszkodó jövőbeli kutatásokra lesz szükség. Mint ahogy ezek feladata lesz annak vizsgálata is, hogy melyek azok a tényezők (a párt kormányzati, illetve ellenzéki szerepe, a politikai kultúra bizonyos elemei, pl. szervilizmus, tekintélytiszteltet stb.), amelyek az alapszabályok szervezetfilozófiájával ellentétes „reális” tendenciákhoz vezetnek az adott pártokon belül.

JEGYZETEK

- ¹ Ezek megnevezésére a pártok az „alapszabály”, „szervezeti és működési szabályzat” és „pártalkotmány” kifejezéseket használják. Írásunkban ezeket az elnevezéseket szinonimaként értelmezzük, és a nyelvi variabilitás érdekében esetenként olyan kifejezésekkel is élünk, amelyeket az adott párt nem használ.
- ² Eközben az utóbbi évtizedek nyugat-európai pártszociológiai kutatásaiban elterjedt fogalomhasználathoz kapcsolódunk (lásd pl. Panbianco 1988; Wiesendahl 1998). A terminológia demokráciaelméleti implikációinak kifejtésére e tanulmány keretei között nem vállalkozhatunk.
- ³ A valóságban persze a párton belüli csoportosulások ugyancsak produktívan kiegyensúlyozhatják egymást, de béníthatják is a párt működőképességét. A sok hatalmi központ pedig meghatározott feltételek között a poliarchián belül is lehetőséget teremt az elit egy vagy több csoportjának arra, hogy a kiterjedt tagsági participációs jogosultságok mellett, illetve ellenére monopolizálja az érdemi döntéseket.
- ⁴ A tanulmány előmunkálatai során az egyes pártokon belüli testületkonstrukció módját, illetve a pártok és parlamenti frakciójuk viszonyát ábrázoló organogramokat is készítettünk, amelyeket azonban e tanulmányban terjedelmi okok miatt nem áll módunkban közölni. Lásd Machos 1998.
- ⁵ A gyakori ismétlések elkerülése végett a pártok alapszabályaiból való szó szerinti idézetek esetén zárójelben csak a hivatkozott dokumentum elfogadásának évét és annak a paragrafusnak, illetve szakasznak a számát vagy egyéb megjelölését tüntetjük fel, amelyben

az idézett rész található.

- 4 „1. A tagok kisebbségi véleményük képviselésében szabadon szervezhetnek frakciókat. 2. Ha egy legalább 50 tagú frakció elhatárolja magát a szövetség bármely szervének, testületének a többségi véleményt tükröző állásfoglalásától, döntésétől, akkor ezt a deklarációt a FIDESZ lapjában nyilvánosságra kell hozni...” (1988/IX/1;2)
- 3 A korhatár módosult annyiban, hogy a 35. életévüket a FIDESZ tagjaként betöltő személyek a párt tagjai maradhattak. A tagfelvétel az első időszak gyakorlatához képest „elitista” jellegűvé (Horváth 1998) vált: korábban a belépési nyilatkozat aláírása elegendő volt, ekkor két tag írásbeli ajánlását vagy egy felev próbaidőt szabták a tagfelvétel feltételül. A „frakció” kifejezés kimaradt az alapszabályból (és ezt nem váltotta fel egyetlen, hasonló tartalmak érzékeltetésére szolgáló terminus [pl. platform] sem), a kisebbségi különvélemény pártsajtóban való publikálásának kötelezettsége sem található. (Ezzel együtt a helyi csoport/szervezet különvéleménye nyilvánosságra hozatalának szabadsága az alapszabályban mind a mai napig megfogalmazódik: Helyi csoport/szervezet a FIDESZ testületei „állásfoglalásaival, döntéseivel szemben megfogalmazott különvéleményét nyilvánosságra hozhatja” /1993/III/21c.) Az 1993-as „szervezeti fordulat”-hoz való átmenet részeként 1992. februárjában, a IV. kongresszuson bevezették a választmányi elnöki funkciót. Ez azonban nagyrészt a párt akkori legfelsőbb operatív-végrehajtó szervének munkáját koordináló-szervező feladatokat jelentett, nem pedig tényleges pártvezetői jogosítványokat.
- 4 „A kisebb közösség feladatát, jogkörét nem vonhatja el a nagyobb közösség; a felsőbb szint beavatkozása csak akkor engedhető meg, ha az alsóbb szint a segítséget igényli, vagy egyébként feladatának megoldására saját erőből nem képes” (1995/4/3).
- 5 Korábban ez a jog csak a Választmány elnökét illette meg (a választmányi ülést egyébként már az akkori alapszabály szerint is össze kellett hívnia, ha az „Országos Választmány tagjainak egyötöde, az Országos Elnökség, illetve a párt elnöke írásban ezt kéri” (95/58/4), ám a pártion belüli viták elfajulása ahhoz vezetett, hogy az adott passzust 1997. februárjában a következő módon egészítették ki: amennyiben a Választmány elnöke a kötelezettségének nem tesz eleget, „az ülést az Országos Elnökség, illetve a párt elnöke is összehívhatja” (1997/58/4).
- 10 1991-ben az Intézőbizottság tagjai voltak, az 1995-ös alapszabály szerinti pedig mind a kongresszus, mind az Országos Választmány tagjai lehettek, az 1997-es alapszabály szerint viszont már csak a lényegesen csökkentett kompetenciájú kongresszus tagjai, illetve a szabályozás számukra – az „aktív politizálásuk lehetőségét” biztosítandó – egy nem tisztázott hatáskörű intézményt, az úgynevezett Szeniorok Tanácsát hozta létre.
- 11 A párt ezt az alkotmányt jelentette meg mindenfajta változtatás nélkül a „Magyarország Politikai Évkönyve 1988” című kötetben (lásd 733–740).
- 12 Az egyes vezető testületek összetételében mind a mai napig érződik az 1947-es pártalkotmány hatása: például a megyei elnökség tagjai – hasonlóan ahhoz, mint az a negyvenes években gyakorlat volt – az elnök, a főtitkár, két alelnök, 1–3 fő titkár, pártigazgató, pártfőgyősz.
- 13 Ez a pártalkotmány azonban a később releváns struktúrától még lényeges pontokon eltér: így például a „történelmi” pártalkotmányhoz hasonlóan egy legfőbb döntéshozó- és választó szervet (az Országos Nagyválasztmányt) ismer, a „Nagygyűlés” intézménye itt még nem szerepel, fontos szerepet szán az „alaplító (örökös) tagok”-nak és előírja, hogy a Nagyválasztmányba „személy szerint meghívandók” egyes, a „közéletben szereplő személyek”.
- 14 Ezzel párhuzamosan tovább csökkent az „alulról” delegálás korábban sem túl jelentős szerepe a párt életében: az 1994. július 9-én elfogadott pártalkotmány-módosítás szerint a Nagyválasztmány az Országos Vezetőség tagjának a dunántúli és az alföldi megyék 2-2 és a főváros 1 delegáltját választja csak meg. Addig a Nagyválasztmány 21 delegáltjáról volt szó.
- 15 Mint ahogy például a párt országos elnökének „a párt bármelyik testületének – kivéve a fegyelmi és ellenőrző bizottságok – ülésein elnöklési joga van” (92/20/5), ugyancsak megilleti a megyei elnököket a megyében működő testületek ülésein. Ahhoz hasonlóan, ah-

- gyan a pártelnök „az elnökség tagjait az országos vezetőség hozzájárulásával felmentheti, és új tagoknak az országos elnökség hozzájárulásával megbízást adhat” (92/20/5), a megyei elnököket is megilleti a megyei elnökség tagjaira vonatkozó kooptációs jog. Amíg a Nagyválasztmány az országos elnök javaslatára választja meg az elnökség további tagjait, addig a megyei elnök javaslatára történik a megyei elnökségi tagok megválasztása.
- ¹⁶ Így lett Kapronczy, az egyszemélyes „frakció és vezetője” ezen az Országos Gyűlésen a MIEP elnökségének 16. tagja.
- ¹⁷ A körzeti vezetőség a helyi szervezetek elnökeiből és az országos főtitkár által kinevezett körzeti titkárból áll, és feladata a körzetben a politikai munka koordinálása és választási kampány irányítása.
- ¹⁸ Az MSZP alapszabálya a területi szövetségekkel kapcsolatban megfogalmazza még azt az elvet is, hogy ezek „további szövetségeket, társulásokat is létrehozhatnak” (96/12)
- ¹⁹ Ez a probléma ellenben soha nem jellemezte az FKGP-t, amelyre már a kezdetektől fogva hierarchikus döntési jogkörök által dominált szervezeti struktúra volt jellemző.
- ²⁰ E két grémium létjogosultságának az FKGP-on belüli megkérdőjelezéséről és az esetleges későbbi összeolvadás tendenciájáról tanúskodik az a tény, hogy a pártalkotmány 1994. július 9-i módosítása kimondta: a két testület ülése „együttesen is megtartható”. (95/30/2)
- ²¹ Ez utóbbi azonban az 1995-as választások előtt – feltehetőleg az ez idő tájt a párton belül dúló hatalmi harcok miatt – nem történt meg.
- ²² Az *a* és *b* szint testületeinek összefoglaló rövid megnevezésére használt „parlament”-analógia természetesen nem fedheti el azt aényt, hogy – a funkcióikban meglevő minden hasonlóság ellenére – e grémiumok a párt szervezeti rendszerén belül sok vonatkozásban más szerepet játszanak, mint a parlament a politikai rendszerben. Mindazonáltal e hasonlat (minden esetlegessége ellenére) ráirányítja a figyelmet arra, hogy az *a* szint grémiumainak egyik legfontosabb funkciója a párton belüli „törvényhozás” (a pártalapszabály elfogadása), a *b* szint testületeinek pedig a legfelsőbb döntéshozó szerv döntései végrehajtásának a párttagok „képviselői” általi ellenőrzése.
- ²³ E jelleget erősíti, hogy a KDNP-ben az Országos Választmány fogadja el a pártalapszabályt és dönt a párt egyesüléséről, illetve feloszlásáról (ez utóbbi kérdésben a kongresszusnak csak véleménynyilvánítási joga van).
- ²⁴ Ezen elv lényegét nem érinti, csak megvalósulását modifikálja az, hogy az Országos Tanács tagjainak egy részét az SZDSZ-ben az Országos Küldöttgyűlés választja, másik részét delegálják, illetve hogy az MSZP választmányába a területi szövetségektől is történnik delegálás.
- ²⁵ A döntéshozó testületek közül egyedül az Országos Vezetőségben van nemi szerepe a nem tisztségalapú delegálás elvének: a Nagyválasztmány választja meg az Országos Vezetőség tagjának a dunántúli és az alföldi megyék 2-2 és a főváros 1 delegáltját.
- ²⁶ Ezenkívül mindkét párt Elnökségének tagjai automatikusan küldöttéi annak a testületnek, amely választotta őket. Ez azonban mindegyik vizsgált párt esetében így van.
- ²⁷ Az MDF-ben ez nem volt mindig így: a választmányi tagok csak az 1993-as alapszabály óta tagjai „ex officio” az elnökségnek.
- ²⁸ Ezt a pártalkotmány-módosítást az FKGP Nagyválasztmánya 1992. november 21-én, az előtte lezajlott, Torgyán József pártelnök elleni puccskísérlet reakciójaként fogadta el.
- ²⁹ Az MSZP-ben a győztes pártba a karrieristák beözönlésének később alaptalannak bizonyult féltelme miatt szigorították meg (bár a többi párttal való összehasonlításban nem túlságosan) 1994 októberében a tagfelvételi (az addigi „belép egy döntése szerinti pártszervezetbe” passzus (92/4/e) kiegészült a következő felmondattal: „amely tagjai köze fogadja” (94/4/e). A 94-es szabályozás 1996-ban változott a fenti megfogalmazásra.
- ³⁰ 1998. március 1-én, a 12. Országos Gyűlésen az úgynevezett „Pozsgay”-passzussal feloldották „kivételes esetekben” e feltételek érvényességét a párt parlamenti képviselőjelöltjei vonatkozásában, ha azokat az Elnök javasolja.
- ³¹ Ezeket a korlátozásokat az MSZP 1994 októberében, a párt tavaszi választási győzelme hatására vezette be.
- ³² A helyi közgyűlés/taggyűlés összehívása vonatkozásában a tagok a legtöbb pártalapsza-

- bályban igen hasonló jogokkal rendelkeznek, így ezek tárgyalásáról itt eltekintünk.
- ³³ A „rendkívüli ülés” (R)-megjelölést csak akkor használjuk, ha ez az alapszabályban is szerepel. Nem jelöltük ki, hogy az adott szerv „menetrend” szerinti összehívására jogosult grémium (Választmány/Elnökség) vagy személy (elnök) mellett a többi testület vagy személy erre milyen megszorításokkal jogosult. (E feltételek általában ugyanazok: az indítványt írásban kell benyújtani és az indítványozónak javaslatot kell tennie az ülés napirendjére.)
- ³⁴ Az alapszabályban nem rendelkezik erről a kérdésről a MIÉP. Más forrásból pedig ezen pártokról a kérdés vonatkozásában nem áll rendelkezésünkre információ.
- ³⁵ A pártok ezen szempont szerinti besorolása a helyi képviselőjelöltekről és a megyei listákról való döntés vonatkozásában történik. Az országos listát értelemszerűen minden pártban egy országos szerv fogadja el. Ez utóbbi kérdésben az FKGP mellett az MDF is a monokratikus típushoz közelít, mivel az országos listáról a párt választmánya is a pártelnök személyes javaslata alapján dönt.
- ³⁶ E tanulmány előmunkálatai során a pártok alapszabályait azon kérdés vonatkozásában is áttekintettük, hogy azok a párt-szervezetek és a parlamenti frakció viszonyát hogyan szabályozzák. E rész közlésétől terjedelmi okokból ezúttal eltekintünk. A táblázatnak a pártok e szempont szerinti besorolását bemutató részét azonban megtartottuk, mert az a kutatás máshol publikált e részének alapvető eredményeit jól szemlélteti. Lásd Machos 1998.
- ³⁷ A magyar politika másik liberális pártja, az SZDSZ azonban skálánkban általában éppen a „helyén van”.

IRODALOM:

- Ágh Attila 1996. The Emergence of the Multiparty System in East-Central Europe: The Partial Consolidation of the New Political Structure. In: *Arbeitspapiere der Arbeitsgruppe Transformationsprozesse in den neuen Bundesländern an der Humboldt-Universität zu Berlin*. Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften e.V.
- Balázs Magdolna–Enyedi Zolt 1996. The Alliance of Free Democrats and the Alliance of Young Democrats. In: Paul G. Lewis (szerk.) *Party Structure and Organization in East-Central Europe*. Cheltenham, UK; Brookfield, US: Edward Elgar, 43–65.
- Benyhe István 1998. KDNP. In: *Századvég, Versenyképesség Kutatás* (A kutatás vezetői: Stumpf István és Gász Ferenc). Budapest
- Bihari Mihály 1993. *Magyar politika (1944–1993)*. Budapest
- Csizmadia Ervin 1998. A magyar pártok Nyugat-Európa-képe. *Politikatudományi Szemle*, 1, 99–118.
- Csurka István 1996. Elnöki beszámoló a MIÉP V. Országos Gyűlésén. *Havi Magyar Fórum*, 12, 2–12.
- Downs, Anthony 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York
- Eldersveld, Samuel J. 1964. *Political Parties. A Behavioral Analysis*. Chicago
- Fricz Tamás 1996. *A magyarországi pártrendszer 1987–1995. Kialakulástörténet és jellemzők. Politológiai elemzés*. Budapest: Cserépfalvi Kiadó
- Horváth Viktor 1998. FIDESZ. In: *Századvég, Versenyképesség Kutatás*. Budapest
- Ilonszki Gabriella 1996. A parlamenti képviselők jelölésének elméleti és párt-szervezeti kérdései Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 1, 43–65.
- Kérdések az Alapszabály módosításához (1990). In: *Szabad Demokrácia*, 4 oldalas tájékoztató, 1.8, 2. old.
- Krasznai Éva 1994. A kis módosításoktól az alapok nem változtak (Interjú dr. Kiss Józseffel, az alapszabály-szerkesztőbizottság tagjával). *Heti politika* (18) 10, 4.
- Machos Csilla 1998. A magyar pártok szervezeti struktúrájának vázlatai. In: *Budapest Papers on Democratic Transition*, 63. Budapest
- March, James–Johan P. Olsen 1976. *Ambiguity and Choice in Organisations*. Bergen–Oslo

- Michels, Robert 1989. (1911) *Zur Soziologie des Parteienwesens in der modernen Demokratie*. Stuttgart: Kröner
- Olson, Mancur 1965. *The Logic of Collective Action*. Cambridge
- Panbianco, Angelo 1988. *Political Parties: Organization and Power*. Cambridge–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney: Cambridge University Press
- Schlesinger, Joseph A. 1964. On the Theory of Party Organization. *The Journal of Politics*. 369–400.
- Szabó Andrea–Szabó László 1998. MDF. In: *Századvég, Versenyképesség Kutatás*. Budapest Szekeres Imre szövebeli kiegészítője az alapszabály tervezetéhez (1990). In: *Még nem késő! A Magyar Szocialista Párt Kongresszusa. Dokumentumok, Siófok*
- Szekeres Imre 1994. Korreferátum (MSZP 4. kongresszus 1. forduló). *Heti Politika*, 1.11.
- Tólgessy Péter (1993). Két javaslat az SZDSZ új Alapszabályához. In: *4x4*, 26.5. 19. old.
- Vass Henrik–Vida István (szerk.) 1992. *A koalíciós korszak pártjainak szervezeti szabályzatai 1944–48. Tanulmány és dokumentumok*. Budapest
- Weick, Karl E. 1985. *Der Prozeß des Organisierens*. Frankfurt a.M.
- Weber, Max 1964. *Wirtschaft und Gesellschaft* Studienausgabe, Köln–Berlin
- Wiesendahl, Elmar 1998. *Parteien in Perspektive. Theoretische Ansichten der Organisationswirklichkeit politischer Parteien*. Opladen

DOKUMENTUMOK:

FIDESZ:

- Fiatl Demokraták (FIDESZ) szervezeti és működési szabályzata (Elfogadta a Szövetség I. Kongresszusa 1988. október 2-án) (1993). FIDESZ Press, 4.16, 6–9.
- A július 7-i kongresszusi fordulón elfogadott Alapszabály fejezetek (1990), FIDESZ Press, 8.1, 6–7.
- A Fiatl Demokraták Szövetségének Alapszabálya (1990), Budapest (Elfogadva: 1990.12.8.)
- Alapszabály. Fiatl Demokraták Szövetsége (1993), Budapest (Elfogadva: 1993.4.17.)
- A FIDESZ–Magyar Polgári Párt Alapszabálya (1995), Budapest (Az 1993.4.17-i Alapszabály a 7. Kongresszuson, 1995. 4. 29–30-án elfogadott módosításokkal)

MSZP:

- A Magyar Szocialista Párt alapszabálya. In: Kongresszus '89. (Rövidített, szerkesztett jegyzék könyv az 1989. október 6-9. között tartott kongresszus anyagaiból) Budapest: Kosuth, 1990, 328–347.
- A Magyar Szocialista Párt alapszabálya. In: *Még nem késő! A Magyar Szocialista Párt kongresszusa, Dokumentumok, Siófok*, 1990, 23–31. old. (Elfogadva: 1990. 11. 9–11.)
- A Magyar Szocialista Párt alapszabálya. In: *Időben*. Az MSZP III. kongresszusa, Szeged, 1992, 16–25. old. (Elfogadva: 1992. 5. 15.)
- A Magyar Szocialista Párt Alapszabálya (Elfogadta az MSZP IV. kongresszusa, 1994. október 7-én), Budapest, 1994
- A Magyar Szocialista Párt alapszabálya (Módosította az MSZP V. kongresszusa 1996. március 29-én), Budapest, 1996

MDF:

- A Magyar Demokrata Fórum Alapszabálya. Budapest, 1989 (Elfogadta az MDF I. Országos Gyűlése, 1989. 3. 11–12.)
- A III. Országos Gyűlés második napján elfogadott módosítások az Alapszabályban (1990). In: *Hír-Lap. A Magyar Demokrata Fórum heti értesítője*, 1. 4. old.

- Az MDF III. Országos Gyűlésének első napján elfogadott Alapszabály-módosítás a frakcióról (1990). In: Hír-Lap. A Magyar Demokrata Fórum heti értesítője, 2. 6. old.
- A Magyar Demokrata Fórum Alapszabálya, Budapest, 1991 (Elfogadva 1990. december 16-án)
- A Magyar Demokrata Fórum hatályos alapszabályát az V. Országos Gyűlés 1991. december 15-én az alábbiak szerint egészítette ki... (1992), in: Hír-Lap. A Magyar Demokrata Fórum heti értesítője, 1. 11. old.
- A Magyar Demokrata Fórum Alapszabálya, Budapest, 1993 (Elfogadva 1993. január 24-én)
- A Magyar Demokrata Fórum Alapszabálya, Budapest, 1995 (Elfogadva 1995. május 28-án)
- A Magyar Demokrata Fórum Alapszabálya, Budapest, 1996 (Elfogadva 1996. április 27-én)
- Magyar Demokrata Fórum. Választási Szabályzat (Az Országos Választmány elfogadta 1996. szeptember 14-én), Budapest, 1996
- A Magyar Demokrata Fórum 1996. április 27-én elfogadott Alapszabályának függeléke (Elfogadta a XI. Országos Gyűlés 1997. március 1-jén), Budapest, 1997

SZDSZ:

- Alapszabály (Elfogadta a Szabad Demokraták Szövetsége 1988. november 13-i közgyűlése), Budapest, 1988
- Szabad Demokraták Szövetsége. Alapszabály, Budapest, 1991 (Elfogadva 1991. február 16-án)
- Szabad Demokraták Szövetsége. Alapszabály, Budapest, 1991 (Az 1991. február 16-i alapszabály 1991. november 23-i módosítása)
- Alapszabálymódosítások, in: 4-oldalas, 1992. november 18. 5. old. (Elfogadta az 1992. november 13-15-i Küldöttgyűlés)
- Szabad Demokraták Szövetsége. Alapszabály, Budapest, 1993 (Elfogadva 1993. május 29-én)
- Szabad Demokraták Szövetsége. Alapszabály, Budapest, 1994 (Az 1993. május 29-én elfogadott alapszabály 1994. október 22-i módosítása)
- Szabad Demokraták Szövetsége. Alapszabály, Budapest, 1995 (Az 1993. május 29-én elfogadott és 1994. október 22-én módosított alapszabály az 1995. december 2-i módosítása)

KDNP:

- A Kereszténydemokrata Néppárt 1989. szeptember 30-án elfogadott Alapszabálya, in: Hazánkért, 1989, Nr. 2., 5-12.
- Kereszténydemokrata Néppárt. Alapszabálya, Budapest, 1992. november 21.
- Kereszténydemokrata Néppárt. Alapszabálya, Budapest, 1995. január 28.
- Kereszténydemokrata Néppárt. Alapszabálya, Budapest, 1997. február 15.
- Kereszténydemokrata Néppárt. Alapszabálya, Budapest, 1997. december 13.

FKGP:

- Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Alkotmánya (1947. szeptember), in: Vass Henrik/ Vida István (szerk.) (1992): A koalíciós korszak pártjainak szervezeti szabályzatai 1944-48. Tanulmány és dokumentumok, Budapest, 144-158
- Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Alkotmánya. In: Kurtán, Sándor; Sándor, Péter; Vass, László (szerk.): Magyarország Politikai Évkönyve 1988. Budapest, 733-740.

Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Alkotmánya, Budapest, 1990. október (tervezet)

Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Alkotmánya, Budapest, 1992. január 11.

Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Alkotmánya, Budapest, 1995 (1992. 11. 21-i alapszabály, amelyben elkülönítetten bedolgozva megtalálhatók az 1993. 12. 4-i, 1994. 7. 9-i és 1995. 11. 4-i módosítások)

MIÉP:

Magyar Igazság és Élet Pártja Alapszabály. Érvényes: 1995. december 9-től, Budapest, 1995

Magyar Igazság és Élet Pártja Alapszabály. Érvényes: 1997. szeptember 27-től, Budapest, 1997

RÓBERT PÉTER

Osztály és párt Magyarországon*

Ez a tanulmány azt vizsgálja, milyen összefüggés van a társadalmi osztályhelyzet és a pártválasztás között Magyarországon. Három empirikus szociológiai felvétel adatait használjuk az elemzés során, amelyek úgynevezett *post-election* jelleggel készültek az egyes választások után, 1990-ben, 1994-ben, illetve 1998-ban. Olyan kérdésekre keresünk választ, mint: Kimutatható-e összefüggés statisztikai eszközökkel a választók osztályhelyzete, illetve pártválasztása között? Változott-e ez az összefüggés azon szűk évtized során, amióta többpártrendszerű szavazáson nyilváníthatják ki politikai akaratukat a magyar állampolgárok?

Az osztályhelyzet és a pártválasztás közötti kapcsolat (nemzetközi terminológiával: *class voting*) a szociológusok és politológusok érdeklődésének középpontjában áll szerte a világon. A kérdés vizsgálatára több példa hozható a fejlett demokráciákban, s kevesebb az egykori szocialista társadalmakban. Egyfelől ez utóbbi országokban a rendelkezésre álló időtáv rövidebb, másfelől itt a rendszerváltozás során átalakulóban van a társadalmi szerkezet, mi több, még formálódóban van a pártrendszer is. Magyarországon is vita folyik arról, hol húzódnak a rendszerváltozás utáni társadalom törésvonalai. Ebben a tanulmányban a társadalmi helyzetet olyan osztálysémával írjuk le – az EGP osztályozással –, amelynek használata mostanában igen elterjedt a nemzetközi szakirodalomban. Emellett elsősorban olyan demográfiai és strukturális változókat veszünk figyelembe, mint a nem, életkor, lakóhely, iskolázottság. Ezúttal eltekintünk viszont olyan ismérvektől, mint a vallásosság, politikai attitűdök, korábbi pártállás. A pártstruktúrából pedig azokat a pártokat emeljük ki – MSZP, SZDSZ, FIDESZ(-MPP), FKGP –, amelyekre az eddigi három választás során minden alkalommal nagy arányban adtak

* A tanulmány a „Politikai preferenciák társadalmi háttere” című T18343 számú OTKA-kutatás keretében készült. A felhasznált adatokért köszönet illeti a TÁRKI adatbankját, a Századvéget és az Ohio State University CNEP projektjét.

le szavazatokai a választók. Nem vizsgálunk tehát olyan további pártokat, mint az MDF, KDNP, Munkáspárt, MIÉP.

A tanulmányban először áttekintjük az osztályszavazásra vonatkozó nemzetközi irodalmat. Ezután megvizsgáljuk a magyarországi helyzetet a korábbi szociológiai és politológiai kutatások tükrében. Ezt követi az adatok, mérések és módszerek leírása. Ezután bemutatjuk az empirikus eredményeket, majd ezek összegzése és értékelése zárja a tanulmányt.

OSZTÁLYSZAVAZÁS – LÉTEZIK MÉG?

Clark és Lipszt (1991) provokatív cikket tettek közzé „*Haldoklik a társadalmi osztály?*” címmel az *International Sociology* hasábjain. Állításuk szerint „az osztály egyre inkább divatjamúlt koncepció” (397), és ennek alátámasztására olyan empirikus példákat említenek, amelyekben az osztály mint magyarázó változó mind kevésbé állja meg a helyét. Az egyik választott terület éppen a politika, amelynek kapcsán „kevesebb osztályról, s több fragmentációról” beszélnek (402). A fokozódó „töredezethez” empirikus bizonyítékainak tartják, hogy az osztályszavazást kifejező Alford-index értéke csökkent az ötvenes évek és a nyolcvanas évek között Nagy-Britanniában, Nyugat-Németországban, Franciaországban, Svédországban és az Egyesült Államokban. Ezzel együtt a klasszikus bal–jobb dimenzió is átalakult, és a szavazást egyre inkább a képzettség, a politikai kérdésekhez való viszony (*issue voting*), az értékek, a preferenciák, valamint az életstílus határozzák meg.

A kérdésről a folyóirat további számaiban vita bontakozott ki. Hout, Brooks és Manza (1993) vitatta, hogy a duális osztálymodellel alapuló Alford-index csökkenése valódi érv lenne az osztályszavazás csökkenése mellett. Ha a modern társadalmak osztályszerkezete nem vezethető vissza dichotóm struktúrára, ez nem jelenti önmagában a társadalmak osztályjellegének csökkenését. Valóban, Przeworski és Sprague (1986: 5. fejezet) összetettebbnek tételezve az osztályszerkezetet, nagyobb időbeli állandóságot mutatott ki az osztályszavazás terén a fejlett tőkés országokban. Az osztályhelyzet és a pártválasztás kapcsolatának időbeli változását vizsgálva további szempont, hogy a jelenségek társadalmi eloszlásának módosulásait is figyelembe kell venni, például az osztályszerkezet átalakulását (a hagyományos baloldali munkás szavazóbázis számszerű csökkenése a posztindusztriális társadalmakban), vagy a pártstruktúra változásait (új típusú pártok megjelenése), mivel az osztályszavazás mértékének időbeli alakulását ezek is befolyásolják. Heath és munkatársai angliai vizsgálataikban éppen emiatt alkalmazták az *abszolút* és a *relatív* osztályszavazás megkülönböztetését (Heath–Jowell–Curtice 1985; Heath et al. 1991). Az előbbi esetben egyszerűen azoknak az arányáról van szó, akik egy adott osztály tagjai közül egy adott pártra szavaznak. Az utóbbi esetben az osztály és a szavazás statisztikai kapcsolatát vizsgálták loglineáris módszerrel, kiszűrve így az osztályok méretének, illetve a szavazatok eloszlásának változásait 20 év távlatában. Ezzel a módszerrel a szerzők arra az eredményre jutottak, hogy a „relatív osztályszavazás

egyenlően erős volt valamennyi választáskor" (Hcath et al. 1991: 70. – *Kiemelés az eredetiben.*). Ez cáfolja az osztályhelyzet és a pártválasztás közti kapcsolat lazulását. Az alkalmazott elemzési (statisztikai) eljárás és a vizsgálati eredmények összefüggését mutatta ki Weaklim (1995) is. Bizonyos módszerek (látens osztályelemzés) drámai, más módszerek (asszociációs modellek) némi csökkenést jeleztek az osztályszavazásban.

Pakulski (1993) szerint, ami „haldoklik”, azok a régi ipari osztályok, a régi társadalmi gazdasági törésvonalak, az ezeket képviselő korábbi aktorok, a régi formái az osztálytudatnak. Ezáltal az ortodox marxista osztályszemlélet veszíti el alapjait, és a modern osztályelméletet radikálisan le kell választani a marxizmus elméletéről. Mindez természetesen befolyásolja az osztály mint magyarázó változó szerepét a társadalomtudományok különböző területein. Az *International Sociology* vitájában közölt válaszcikkükben Clark, Lipset és Rempel (1993) visszavonják az osztály „halálára” vonatkozó tételüket, de fenntartják, hogy az osztály politikai jelentősége lényegesen csökkent, és „eltolódás következett be az osztályközpontú elemzéstől a politikai viselkedés és az ahhoz kapcsolódó társadalmi jelenségek multikauzális magyarázatai felé” (293). Fenntartják továbbá, hogy a politikai pártok dinamikája egyre kevésbé írható le a bal- és jobboldali metszetben az olyan modern társadalmakban, ahol jellemzőek a baloldali (szociál-)liberális pártok; a béke-, illetve környezetvédelmi mozgalmakból kinövő zöld-pártok; a nemzeti érzéseket, idegen- és bevándorlásellenességet, olykor rasszista nézeteket is vállaló jobboldali pártok. Mindez a hagyományos osztályszavazás csökkenéséhez, a területi, illetve etnikai szavazóbázisok erősödéséhez vezet. Közben a foglalkozási, illetve iskolai mobilitás megteremti az osztályhatárok átjárhatóságát, olyan tényezők polarizáló szerepe, mint a nem, a faj, az etnikum meglepő módon tartós, sőt ezek az iskolai vagy a foglalkozási csélyeket is befolyásolják.

Az osztályszavazásra vonatkozó szakirodalmat és kutatási eredményeket áttekintő tanulmányukban Manza, Hout és Brooks (1995) rámutatnak arra, hogy az osztályszavazás jelenségének gyökere abban a feltételezésben rejlik, hogy a társadalom alján lévők („munkásosztály”) baloldali párt(ok)ra fognak szavazni, abból következően, hogy az ilyen pártok képviselik a társadalmi egyenlőség eszményeit; míg a társadalom magasabb szintjein lévők („felsőosztály, középosztály”) azért nem fognak ilyen pártokra szavazni, hogy a fennálló különbségek, a számukra kedvező gazdasági egyenlőtlenségek fennmaradjanak (Lipset et al. 1954; Lipset 1995: 7. fejezet). A hatvanas évek második felében azonban a kutatók már a társadalmi differenciálódás bonyolultabb rendszerét, a törésvonalak együttesét feltételezik a pártpreferenciák mögött: konfliktusok a kisebbségi és domináns nemzeti kultúra, az egyház és a nemzetállam, az első és második gazdaság, az alkalmazottak és tulajdonosok között (Lipset–Rokkan 1967: 14, 3. ábra). Ezek közül az utolsó értelmezhető osztályjellegű törésvonalként, a megelőzőek nem.

A hagyományos osztályszavazás értelmében minden választó esetében feltételezhető az osztályhelyzetből következő „természetes” pártválasztás. Ennek alapja a szolidaritás és az osztályidentifikáció, ami az

„osztálylojális” szavazókat (*class loyalists*) jellemzi, szemben az osztályfüggetlen szavazókkal (*class independents*) (Crewe 1992). Az előbbiek csökkenése, s az utóbbiak növekedése összefüggésbe hozható a munkásság polgárosodásával, a nem osztály alapú törésvonalak erősödésével, az iskolázottság emelkedésével, a baloldali szavazás növekedésével a középosztályi választók körében (a „két bal” tétele), s azokkal a pártstratégiákkal, amelyekkel a pártok „osztályfeletti” politikai üzeneteket megfogalmazva igyekeznek megnyerni olyan szavazókat is, akiknek „természetes” osztályszavazata nem rájuk irányulna (Manza–Hout-Brooks 1995: 143–147). Ugyanakkor nem szükségszerű az osztályszavazás csökkenése, csak azért, mert más törésvonalak szerepe felerősödött. Egy újabb keletű tanulmányban Brooks és Manza (1997a) az amerikai elnökválasztásokat vizsgálják logisztikus regressziós modellekkel három évtizedes távlatban. Elemzésük szerint, négy törésvonalat figyelembe véve, a republikánus–demokrata választásban az etnikum szerepe lényegesen, a nem szerepe mérsékelten növekedett, az osztály szerepe stabil, a vallás szerepe pedig csökkenő volt.

Az osztályszavazás hagyományos felfogása duális osztály-, illetve pártrendszerben bizonyul a leginkább relevánsnak. Ahogyan ezek a duális rendszerek differenciáltabbá válnak (vagy credendően nem is duálisak, hanem többpólusúak), párosulva a fentebb említett tényezőkkel, az osztályszavazás *átalakul*, és ez az a folyamat, amelyet sok szerző *csökkenés-ként* értelmez. A pártok és osztályok egymáshoz kapcsolása (*linking classes and parties*) egyre árnyaltabb folyamat a modern társadalmakban. E folyamat feltárása az empirikus kutatás során modellek és hipotézisek egymáshoz kapcsolódásával valósul meg, amelyek befolyásol(hat)ják az érdemi kutatási eredményeket.

A rendszer két eleme a pártstruktúra és az osztálystruktúra. Az előbbi inkább országspecifikus, az utóbbi esetében viszont a kutatók nemzetközileg érvényes kategorizálások alkalmazására törekednek. A leggyakrabban használt osztályséma az EGP rendszer, amely megkülönbözteti – többek között – a szolgáltatói osztályt (*service class*), a középosztályi fizetett alkalmazottakat (*salariat*), az önfoglalkoztatókat (*petty bourgeoisie*), illetve a „jóléti” munkásosztályt (*affluent workers*) (Erikson–Goldthorpe–Portocarero 1979; 1983; Erikson–Goldthorpe 1992). Az EGP osztályozást alkalmazva 20 ország második világháború utáni választási adataira, a „fizikai-szellemi osztályszavazás országok közötti és idősoros varianciájának legalább háromnegyede az EGP-osztályok tényleges szavazói magatartásának országok közötti és időbeli varianciájából származott” (Nieuwbeerta 1995: 186).

A fenti példa tipikus a tekintetben, hogy az osztályszavazás alakulására vonatkozó újabb empirikus kutatások többsége hosszú távú időbeli összehasonlításokra épít az osztályok és pártok egymáshoz kapcsolódásának mechanizmusait vizsgálva. A kutatások azt jelzik, hogy az osztályjellegű, illetve a nem osztályjellegű elemek, egymás mellett lévén, befolyásolják a pártpreferenciák alakulását. Az amerikai elnökválasztásra vonatkozó hosszú távú elemzésből az derül ki, hogy az értelmiségi, illetve nem vezető beosztású szellemi foglalkozású szavazók választása el-

mozdult a republikánusoktól a demokraták felé, miközben a szakképzett munkás szavazók a korábbinál kevésbé szavaznak hagyományos módon demokrata jelöltekre (Hout-Brooks-Manza 1995). Ugyanakkor az önálló foglalkozásúak és a republikánus irányultságú szavazás kapcsolata osztályjellegű tényezőkre volt visszavezethető, miközben az értelmiségiek demokrata párti politikai preferenciája mögött a társadalmi kérdéseket érintő liberális értékek és normák felerősödése húzódott meg. A munkások esetében szintén attitűd- és preferenciaváltozások voltak megfigyelhetők: a növekvő gazdasági elégedettség, a jóléti állam ideájának csökkenő támogatása csökkentette a munkások demokrata párti szavazói hajlandóságát (Brooks-Manza 1997b).

Az önálló foglalkozásúak, illetve a szakértelmiségiek, szellemi dolgozók eltérő politikai preferenciái mintha a hagyományos, illetve az új középosztály közti törésvonalat képeznék le. Másképp fogalmazva, Kitschelt modelljét követve, egy libertiánus-autoriter, illetve szocialista-kapitalista politikai tengely mentén jobboldali autoriter és baloldali libertiánus szavazói magatartás jelenik meg (Kitschelt 1994: 27. 1., 2. ábra). Ez a törésvonal részben osztályalapú, részben viszont érték- és preferenciaválasztásokon nyugszik. Szintügy jellegzetesek a politikai magatartásban azok a különbségek is, amelyek a „szociokulturális” értelmiség baloldali preferenciái, illetve a menedzserek jobboldali-autoriter pártválasztása között mutatkoznak. Sőt, a baloldali-jobboldali szavazás az értelmiséget is kettéosztja egy inkább állami alkalmazotti állásokat betöltő „szociokulturális” és egy inkább a piaci szférában foglalkoztatott „liberális” csoportra (Kricski 1998). Kutatói értékítéletnek tűnik, ha valaki az ilyen és ehhez hasonló jelenségeket az osztályszavazás csökkenésé-
ként vagy átalakulásaként értelmezi.

Az osztály és párt viszonyával foglalkozó számos különböző elemzés és tanulmány alapján nem lehet végső következtetésre jutni. A szerzők egyik része az osztályszavazás (nagymértékű) csökkenéséről számol be, arról, hogy a politikai preferenciák mögött egyre kevésbé a politikai szocializáció, az osztályhelyzet, az osztálytudat húzódik meg, egyre inkább a különböző társadalmi kérdésekhez és az azokat képviselő politikai programokhoz és pártokhoz való, értékeken és normákon alapuló viszonyulás, avagy – általánosabban – a kulturális tényezők és folyamatok, az értékek és életstílusok a meghatározóak. A szerzők másik része viszont azt bizonygatja, hogy az osztály mint a pártválasztás egyik lehetséges magyarázó változója stabilan őrzi szerepét (vagy csak minimálisan csökken), még akkor is, ha más magyarázó tényezők szintén lényegesen befolyásolják a választók politikai magatartását. Minden álláspont képviselői empirikus bizonyítékokat igyekeznek felhozni igazuk alátámasztására, és ennek érdekében olyan kutatásokat végeznek, amelyek több országban és több évtizedes időtávban vizsgálják az osztályok és a pártok kapcsolatát. A posztkommunista országok esetében azonban, ahol a plurális demokrácia, a többpárti választások rövid, alig egy évtizedes múltra tekintenek vissza, ilyen hosszú távú elemzésekre nincs lehetőség. Itt nem az osztályszavazás *csökkenése*, hanem *egyáltalán megléte vagy hiánya* a kérdés.

OSZTÁLYHELYZET ÉS PÁRTPALETTA MAGYARORSZÁGON

Tagadhatatlan, hogy ennek az elemzésnek az elvégzését nagyban motíválta a széles körű hazai köz- és szakmai vélekedés, hogy a magyarországi pártrendszer, illetve a társadalmat strukturáló tényezők között csak gyenge összefüggés található, s ha ilyen kapcsolatok statisztikai értelemben kimutathatók is, ezek nem osztályjellegűek.

Az első többpárti választásokat követően, 1990-ben, mind szociológusok, mind politológusok nyomban vizsgálni kezdték a pártpreferenciák és a különböző társadalmi jellemzők kapcsolatát. Az egyik első tanulmány választási térképeket közölt a parlamentbe került hat párttól, amelyek szavazóbázisaik területi különbségeit illusztrálták (Kolosi–Kovács–Tóka 1990). A politikai attitűdök és a választói magatartás állt részben a középpontjában egy másik korai elemzésnek, amely azt vizsgálta, miért maradt 1990-ben képviselő nélkül a választók szociáldemokrata beállítottságú része (Kolosi et al. 1991). A szerzők szerint az 1990-es választásokon való alacsony részvétel és a baloldali alulreprezentáltsága az első szabadon választott parlamentben összefügg, amennyiben a nem szavazók elsősorban a baloldali politikai és gazdasági attitűdök (társadalmi egyenlőség, szociális biztonság) képviselői közül kerültek ki; ők voltak azok, akik nem tudtak kire szavazni, ezért inkább távolmaradtak. Jóllehet a statisztikai összefüggések alátámasztották ezt a feltevést, talán nem kellett volna kizárni azt a lehetőséget, hogy mind a baloldali attitűdök, mind a választásoktól való távolmaradás mögött ugyanaz a közös ok ismerhető fel: az az idősebb, alacsonyabb iskolázottságú, rosszabb keresetű, inkább vidéki, inkább nőkből álló népesség, akik egyrészt átlag feletti mértékben igénylik a társadalmi egyenlőséget és a szociális biztonságot, másrészt átlag alatti mértékben vesznek részt a választásokon. Angelusz és Tardos (1996) kimutatták, hogy mind az alacsony iskolázottság (főleg 1990-ben), mind az alacsony kereset (főleg 1994-ben) csökkentette a választásokon való részvétel valószínűségét. Az első két választásra vonatkozóan hasonló összefüggésekről számolnak be Simon (1991) vagy Böhm, Gázsó és Szoboszlai (1995) tanulmányai is. Eszerint a választásokon való részvétel strukturális meghatározottsága mindenestre fennáll.

A jelen tanulmány számára azonban fontosabb kiindulópont Kolosiék hivatkozott írásának az a gondolatmenete, amely explicit módon az osztályhelyzet és a pártpreferencia kapcsolatára vonatkozik. A szerzők a társadalom strukturális csoportjait (káderek, értelmiségiek, vállalkozók, kispolgárság, munkásosztály) és a pártok által képviselt politikai mezőket (liberális, szociáldemokrata, nemzeti-keresztény mező) vetítik egymásra. A felvázolt séma (Kolosi et al. 1991: 12) szerint 1990-ben a nemzeti-keresztény politikai mező mögött részben kispolgári, részben a második gazdaságban részt vevő („jóléti”, polgári) munkásszavazatok; a liberális mező mögött részben vállalkozói, részben értelmiségi szavazatok; a szociáldemokrata mező mögött pedig részben káder(-értelmiségi), részben munkásszavazatok találhatók. Ez a tétel még markánsabban fogalmazódik meg Szelényi Iván és Szelényi Szonja (1991) elméletibb jel-

legű tanulmányában: „a közép-európai posztkommunista átalakulás során *három politikai mező* alakult ki: a liberális, a nemzeti-keresztény és a szociáldemokrata” (1415 – Kiemelés az eredetiben); illetve „a poszt-kommunista Közép-Európa osztályszerkezete hárompólusú: a legfontosabb osztályhatárok az értelmiségiek, a munkások és a magánvállalkozók között húzódnak” (1417). Jóllehet az 1990-es választások csak részben igazolták a modellt, illetve azóta az egyes politikai mezőkhöz kapcsolódó pártok is elmozdultak akkori helyükről, a hárompólusú társadalmi-politikai struktúra hipotézise ma is az egyik lehetséges feltevés.

Hasonló „háromszögű” modell rajzolódott ki Angelusz és Tardos (1994) empirikus elemzéséből is, amely szerint a magyar politikai rendszert egy bal–jobb és egy liberális–konzervatív tengely feszíti ki, és „a két tengely alapján egy háromszögű szocialista-liberális-konzervatív politikai tagolódás rajzolódik ki, ahol a háromszög csúcsain ... a szavazótáborokat tekintve az MSZP, a FIDESZ és a KDNP támogatói állnak” (132). A Kolosi-Szelényi-, illetve az Angelusz-Tardos-féle két hárompólusú modell között „mai szemmel” érdekes különbség, hogy az előbbi (1990-es adatok alapján) még együtt kezelte a két liberális pártot (SZDSZ, FIDESZ), az utóbbi viszont (1993-as adatok alapján) már számottevő távolságot mutatott ki közöttük, s az SZDSZ-t inkább a „háromszög” középre helyezte. Valószínűleg ennek a mozgásnak folytatásaként jött létre 1994 után a szociálliberális kormánykoalíció.

Ha valaki a magyar politikai rendszerről változatlanul hárompólusú politikai térben kíván gondolkozni, akkor figyelembe kell venni a harmadik választások után kialakult pártstruktúrát. A legnagyobb elmozdulás a FIDESZ-MPP esetében történt, amely a „háromszög” liberális csúcsáról a konzervatív csúcsra helyeződött át. Megőrizte helyét az MSZP a szocialista póluson, az SZDSZ („az egyetlen igazi liberális párt”) pedig kísérletet tesz a harmadik politikai mező betöltésére. Kérdés azonban, hogy ez a harmadik mező milyen mértékben rekonstruálható, a két „nagy csúcs” mellett tartósan fennmarad-e egy „kisebb csúcs”. A hárompólusú politikai térben való gondolkodás alternatívája a kétpólusú rendszer, a szocialista–konzervatív, vagy másképp fogalmazva a bal–jobb tengelyű modell. Ez utóbbi modellt Körösnéyi (1993) már öt évvel ezelőtt vitára bocsátotta. A *Politikatudományi Szemlében* lefolytatott vita résztvevői számos-releváns érvet sorakoztattak fel a bal–jobb modellel szemben, amely ma lehet, hogy igazabb, mint akkor volt, ha egy szociálliberális és nemzeti-konzervatív pólust tételezünk fel, ahol „a liberális pártok »belesimultak« a bal–jobb skálába” (Körösnéyi 1994: 195).

Az osztályok és pártok viszonyának alakulásáról való empirikus szociológiai gondolkodás mellett kezdettől fogva jelen vannak a politikatudományi érvrendszerben azok a nézetek, amelyek vitatják a hazai pártrendszer társadalomszerkezeti beágyazottságát. „Versengő és divergáló pártrendszer alakult ki, amely nem gyökeredzik szilárdan a társadalom rétegszerkezetében, ezért egyfajta »lebegő pártrendszerként« intézményszerűsült” (Bihari 1991: 47); „... a pártok jellege, identitása és politikai avagy szavazótáborra még kialakulatlan ... tisztázatlan még szociológiai képletük, társadalmi rétegekötődésük és támogatottságuk...” (Ágh 1991: 25);

„A magyar pártok változatlanul lebegő pártrendszeret alkotnak, laza szálak kötik csak a magyar társadalom rétegstruktúrájához és mélyebb politikai tagoltságához” (Bihari 1994: 40). Ezek a vélemények valószínűleg döntően arra az empirikus tényre építenek, hogy a különböző választások alkalmával az egyes pártok mögötti szavazótábor igen eltérő nagyságrendűnek mutatkozott. Más megfogalmazás szerint, „a hazai választói magatartás egyik alapvető szociológiai jellegzetessége a labilitás. A választásokon részt vevő állampolgárok túlnyomó többsége tartósan egyik párthoz sem kötődik” (Gaszó–Stumpf 1995: 6).

Egyelőre tisztázatlan, hogy a többpártrendszerű választások néhány évének távlatából mi számít „tartósnak”, az igazi kérdés mégis az, hogy a szavazóbázisok ilyen instabilitása valóban a társadalmi bérgyazottság hiányát jelenti-e. A kilencvenes évek első feléből származó empirikus kutatások cáfolják ezt a nézetet. A fentebb már hivatkozott, osztály és párt viszonyát expliciten vizsgáló elemzéseken túl, Tóka (1992a: 136–137., 1992b) felhívja a figyelmet arra, hogy a pártpreferenciák és a „háttérváltozók” kapcsolata országoként változó erősségű, és összességében a „régii” demokráciákban sem jelentősebb, mint Magyarországon vagy más posztkommunista országokban. Ez az állítás valószínűleg az osztályhelyzetre is vonatkoztatható, még akkor is, ha nálunk éppenséggel a vallásosság, az életkor, a lakóhely vagy a „politikai osztály” (volt MSZMP-tagság) megbízhatóbb előrejelzője a pártválasztásnak (lásd még Tóka 1994; Stumpf 1994; Bruszt–Simon 1994; Angelusz–Tardos 1995a).

Ami a „vándorszavazás” jelenségét illeti, a kérdés érdemi vizsgálatát leginkább Fábíán (1996) és Tóka (1998) végezték el, keresztmetszeti vizsgálatoknál erre alkalmasabb longitudinális (panel) adatok alapján. A *Magyar Házirtás Panel* adataira épülő, az 1992 és 1995 közötti szavazói mobilitásra vonatkozó elemzés alapján kétségtelen, hogy a „kítartóan lojális” szavazók (minden megkérdezéskor ugyanazt a pártot támogatták) aránya legfeljebb 15 százalék, és a „lojális” szavazók (legalább két alkalommal ugyanazt a pártot támogatták) aránya legfeljebb 35 százalék, de az egyes pártok szavazói közötti cserélődés nem véletlenszerű, hanem meghatározott strukturális szabályozottságot mutat (Fábíán 1996). A visegrádi országokból származó, szintén a kilencvenes évek első feléből való panel adatok alapján úgy tűnik, a stabil választói magatartással leginkább az értékalapú szavazás kapcsolódik össze, a strukturális tényezők szerepe ebben csekély (Tóka 1998).

Ugyanakkor az 1994-es választási eredményeket, a baloldal előretörését, a választók párfordulását Szelényi, Fodor és Hanley (1996) strukturális tényezők, az osztályelmélet nézőpontjából értékelik. Megítélésük szerint a baloldali választási győzelem Magyarországon (és Lengyelországban) azért következett be, mert a szocialista utódpartoknak sikerült mobilizálni a munkásszavazókat, akik a szociáldemokrácia természetes osztálybázisát alkotják. Ez álláspontjuk szerint az osztályszavazás növekedéseként értékelhető a posztkommunista társadalmakban. A szerzők ugyanakkor nem voltak meggyőződve arról, hogy ez az osztályszavazás hosszú távon is jellemzője marad a posztkommunista választásoknak.¹

A törésvonal-elmélet képviselői rendszerint nem meghatározó tényezőként említik a társadalmi osztályt. Körösiényi (1996) ugyan – a vallásosság és a település mellett – a *nómenklatúra-osztályt* tekinti a magyar politikai tagoltság lényeges törésvonalának, de tanulmányában *politikai*, „politikai minőséget hordozó, csoportszinten megjelent” (84) törésvonalakról ír.² Mi több, explicit módom kijelenti, hogy a „klasszikus gazdasági osztálytagoltság hiányzik a politikai törésvonalak közül” (87.– *Kiemelés az eredetiben*), és a különféle osztályjellemzők az exkommunista-integráltság, a vallásosság, vagy egy „negatív” (nem kommunista, nem vallásos, nem vidéki) beágyazottság képében jelennek meg. Körösiényi szerint a pártrendszer ugyan társadalmilag beágyazott, de a pártok többsége „osztály felettinek” tekinthető. A klasszikus gazdasági osztálytagoltság helyett kialakult politikai osztálytagoltság szerinte az elmúlt évtizedek sajátos politikai és társadalomtörténeti fejlődésének következménye.

A KUTATÁS FÓKUSZA

Az áttekintett nemzetközi szakirodalom empirikus vonulata (ha csak az ott szereplő elemzések magyar adatokon történő reprodukálására gondolunk), illetve a hazai szakirodalom alapján megfogalmazható és operacionalizálható kutatási kérdésekből következő elemzési igények messzemenően meghaladják egyetlen tanulmány terjedelmi lehetőségeit. Ebben az írásban inkább korlátozni, semmint növelni akarjuk törekvéseinket. Egyrészt az osztály és a párt kapcsolatát vizsgáljuk olyan osztály-séma segítségével, amelyet a modern társadalmak osztályszerkezetének, illetve az osztálymobilitásnak (Kurz–Müller 1987) a vizsgálatára dolgoztak ki, tehát – ha éppenséggel nem is a *klasszikus*, hanem – a *modern gazdasági osztálytagoltság* viszonyait tükrözi.³ Az elemzés fő célja tehát azt megvizsgálni, létezik-e az osztályhelyzet és pártválasztás közötti feltételezett kapcsolat. Ha erre a kérdésre igenlő választ tudunk adni, akkor kerülhet sor annak vizsgálatára, hogy a gazdasági-társadalmi osztályhelyzet „tartós-e” abban a modellben is, amely már olyan politikai törésvonalakat is számításba vesz, mint a vallásosság vagy a volt kommunista párttagság. A jelen elemzés viszont csak hagyományosabb társadalmi-demográfiai tényezők (pl. iskolázottság) hatásával „árnyalja” az osztályhatásokat (amelyek között helyet kap a politikai törésvonalnak minősített település, vagy a hazai viszonyok között hagyományosan lényeges szerepet betöltő életkor is).

A tanulmány másik törekvése, hogy időbeli változásokat vizsgáljon. Jóllehet három választás után még kétséges bármiféle időbeli tendenciát felvázolni, azt mégis érdemes megvizsgálni, hogy – a korábbiaktól eltérő adatok és mérések alapján is – valóban növekedett-e az osztályszavazás 1990 és 1994 között, illetve hogy az 1994-es haloldali fordulatot követő 1998-as jobboldali fordulat valóban az osztályszavazás csökkenéseként fogható-e fel.

ADATOK ÉS MÉRÉSEK

Az elemzést három adatbázis alapján készítettük, amelyek 1990-ben, 1994-ben és 1998-ban a választások után, a TÁRKI-ban készült adatfelvételekből származnak. Az itt felhasznált kérdések a kérdőívekben arra vonatkoztak, hogy melyik pártra adta le a kérdézet a szavazatát a választások első fordulójában. A kérdést nyitott kérdésként tették fel, a válaszoló nem kapott listát a pártokról. Ezt a kérdést minden esetben megelőzte egy olyan „szűrőkérdés”, hogy a válaszoló részt vett-e a választások első fordulójában. Az erre a kérdésre nemleges válasz adóknak a pártválasztásra vonatkozó érdemi kérdést nem tették fel. Rövid ismertetés ezekről az adatfelvételekről a tanulmány 1. függelékben szerepel. Itt is szükséges azonban két dolgot megjegyezni az adatok megbízhatóságáról. 1. Az említett „szűrőkérdés” alkalmat adott a válaszolóknak arra, hogy nehézség nélkül kitérjenek a kérdés elől, és ne kelljen explicit módon kijelenteniük, hogy nem kívánnak nyilatkozni pártválasztásukról, vagy ne kelljen azt mondaniuk, hogy arra „nem emlékeznek”. Az adatok szerint a válaszok azonban valójában nem ebbe az irányba térnek el a valóságtól, mivel a bevallott választási részvétel (70–75%) inkább felülmúlja a tényleges arányt. A vonatkozó nyers gyakoriságokat a 2. függelék tartalmazza. 2. Tudjuk, hogy minden ilyen adatfelvétel „elhúz” a választásokon győztes párt irányába (vö. Angelusz–Tardos 1998). Ez 1990-ben az MDF felülreprezentáltságát jelenti (ami elemzésünket nem érinti), illetve a válaszolók a vesztes pártok közül akkor a valóságosnál különösen kisebb mértékben ismerték be, ha az MSZP-re szavaztak. Az 1994-es felvételben viszont az MSZP, az 1998-as adatokban pedig a FIDESZ-MPP választása felülreprezentált. A FIDESZ kisebb mértékben alulreprezentált mind az 1990-es, mind az 1994-es adatokban. Az FKGP választása szintén inkább alulreprezentált. A kutatás függő változóinak alapmegosztását szintén a 2. függelék tartalmazza.

A vizsgálatban négy pártra vonatkozóan végeztük el a szavazás társadalmi-demográfiai bázisára vonatkozó statisztikai elemzést. A négy párt – MSZP, SZDSZ, FIDESZ-MPP, FKGP – kiválasztásának egyetlen szempontja volt: idősoros elemzést kívántunk készíteni; ezt a jelzett, a választásokhoz időben pontosan kötődő adatbázisokon, a választásokra vonatkozó kérdések alapján kívántuk elvégezni, és nem a szintén gyakran alkalmazott „kire szavazna, ha a jövő vasárnap választások lennének?” típusú kérdés alapján; e megkötések után más, szociológiai-politológiai szempontból nyilvánvalóan hasonlóan érdekes pártra vonatkozóan nem álltak rendelkezésre megfelelő elemszámban adatok. A négy párt által képviselt függőváltozókön túl az elemzés mindössze öt magyarázó változót tartalmaz: osztályhelyzet, iskolázottság, lakóhely, korcsoport, nem. A függőváltozókkal ellentétben azonban, amikor azok számára a lehetőségek szabtak korlátot, a magyarázó változók esetében – mint említettük – a vizsgálati kérdés tudatos szűkítéséről van szó.

Az elemzés elsődleges magyarázó változója az osztály. Ennek mérésére azt a klasszifikációt alkalmaztuk (az EGP osztályozást), amelyet Erikson, Goldthorpe és Portocarero dolgoztak ki az 1980-as években

(Erikson–Goldthorpe–Portocararo 1979; 1983; Erikson–Goldthorpe 1992). Az osztályozás elméleti alapjairól, annak neoweberriánus jellegzetességeiről részletesen lásd Róbert (1997a). Itt csak a kategorizálás néhány, hazai vonatkozásban legfontosabb jellemzőjére hívjuk fel a figyelmet. A kialakított osztályok nemcsak a munkamegosztásban elfoglalt helyük szerint differenciálják a népeséget, hanem munkaerőpiaci pozíciójuk, illetve az alkalmazási viszony szerint is. A korábban a magyar struktúrakutatók által alapvetőnek tekintett különbségek – hogy valaki „szellemi” vagy „fizikai” munkát végez, vezető vagy beosztott pozícióban van – helyére olyan más tényezők kerülnek, mint munkáltatói vagy munkavállalói viszony, az önálló vállalkozás nagyságrendje, a gazdasági szektor, különös tekintettel a szolgáltatási szférára, a vezetői-irányítói szféra erőteljesebb differenciálása. Az EGP-osztály itt alkalmazott változatának fő empirikus jellemzői a következők: a társadalom felső szintjén nem a megszokott vezető, illetve értelmiségi csoportok szerepelnek, hanem egy felső, illetve alsó szolgáltatói osztály, amelyekbe a tulajdonosok, illetve menedzserek besorolásakor az irányított gazdasági egység mérete számít, a vezetők esetében az adminisztratív pozíció szintje, az értelmiség pedig foglalkozásilag hierarchizált; a korábban általános éles szellemi–fizikai különbségtétellel szemben, az ügyviteli-irodai dolgozók együtt szerepelnek a szolgáltatási szférában dolgozó úgynevezett „tercier” munkásokkal; külön kategóriát alkotnak a vezetői és beosztotti alkalmazási pozíciók között elhelyezkedő irányítói, alsó vezetői, technikai foglalkozások képviselői, akiket korábban a szakmunkások közé soroltak; a termelői szférában alkalmazotti viszonyban lévő fizikai munkások esetében a szakképzettség a fő csoportképző ismérv, elválnak a szakmunkások, de a hagyományos betanított, illetve segédmunkások azonos kategóriában szerepelnek, és ugyanoda kerülnek a mezőgazdasági munkások is. A változó képzése részletes foglalkozási kérdezéssel és kódolással történt (a négyjegyű úgynevezett FEOR vagy ISCO kódok alapján). A munkaerőpiacon időlegesen vagy már véglegesen nem jelenlévők utolsó foglalkozásuk alapján szerepelnek a csoportosításban. Ezen a módon olyan osztálykategóriákat különítünk el, amelyek markánsabban fejezik ki a foglalkozási helyzet és az alkalmazási viszony különbségeit, ezáltal feltehetően jobban leképezik a rendszerváltozás után kialakulóban lévő magyar társadalom szerkezetét. A stabil polgári demokráciákban az EGP-osztály mindenesetre jól működött a politikai preferenciák vizsgálatokor (pl. Nieuwbeerta 1995). De ennek a klasszifikációnak egy változatát használták Angliában is említett kutatásaikban az osztályszavazás vizsgálatához Heath és munkatársai (Heath–Jowell–Curtice 1985; Heath et al. 1991), valamint az amerikai elnökválasztások hosszú távú trendjeinek vizsgálatához (Hout–Brooks–Manza 1995; Brooks–Manza 1997b).

Az osztályhatásokat az elemzés során az iskolázottság, a lakóhely, a korcsoport és a nem változók számításbavételével vizsgáljuk. Ezek a méretek a hagyományos társadalmi demográfiai különbségeket tükrözik, amelyek más, korábbi vizsgálatok szerint is befolyásolják a pártválasztást Magyarországon. Az igazi kérdés azonban az, hogy e változók mellett hogyan alakul a pártpreferenciák és az osztályhelyzet közötti összefüggés.

A STATISZTIKAI ELEMZÉS

Az osztály és a párt kapcsolatát többváltozós elemzési technikával vizsgáljuk. A négy vizsgált pártot négy dichotóm függőváltozóként definiáltuk, ahol az egyes pártokra való szavazással (1) szemben mindig a bármely más pártra való szavazás (0) áll. (A nem választók nem szerepelnek az elemzésben.) Az alkalmazott statisztikai módszer a logisztikus regresszió. Az osztályhatásokra vonatkozó becsléseket első lépésben önállóan, második lépésben a társadalmi-demográfiai változók bevonásával adjuk meg. Minden becslést a négy pártra és a három választási időpontra külön-külön végeztünk el. Ezzel összesen 12 statisztikai modellt illesztünk az adatokra.

A statisztikai modellekből adódó becsléseket az 1–4. táblázat tartalmazza. A táblázatban az úgynevezett log-odds esélyhányadosokat közöljük. Ezek a számok azt fejezik ki, hogy hányszoros a valószínűsége egy adott évben egy adott pártra való szavazásnak szemben azzal, hogy valaki bármely más pártra szavazott volna. Az ezekre a valószínűségekre vonatkozó becslések *relatív*ak, az úgynevezett *referenciakategóriához* viszonyítva értendők. Az osztályváltozó esetében a szakképzetlen és mezőgazdasági munkások, a nem esetében a nők, a kor esetében a 61 éves és idősebbek csoportja, a lakóhely esetében a községi lakosok, az iskolázottság esetében a legfeljebb általános iskolát végzettek alkotják a viszonyítási alapot. Ha az esélyhányados értéke közel esik az 1-hez, általában nem lényeges a hatás. Minél nagyobb ez a szám, a magyarózó változó annál nagyobb *pozitív* hatásáról lehet beszélni, tehát annál *inkább* szavaznak az adott évben az adott pártra. Ha viszont ez a szám 1-nél kisebb, akkor minél kisebb, annál nagyobb a *negatív* hatás, tehát annál *kevésbé* szavaznak az adott évben az adott pártra.

Minden modellt két „lépcsőben” vizsgálunk. Az első lépcső mindig csak osztályhatásokat mutat. A másodikban számításba vesszük a további társadalmi-demográfiai változókat (nem, kor, lakóhely, iskolázottság). Ezzel az eljárással figyelembe kívánjuk venni azt az empirikus tényt, hogy az egyes társadalmi osztályokba tartozók jellegzetesen különböznek iskolázottságuk, városi vagy falusi lakóhelyük szerint, illetve nemi és életkori összetételükben. Az első lépésben megfigyelhető osztályhatások rendszerint jellegzetesen módosulnak, csökkennek vagy felerősödnek, ha számításba vesszük az osztályhelyzet mögötti fenti *kompozíciós* hatásokat. Ez tulajdonképpen a többváltozós elemzés értelme, és ezen a módon jutunk információs többletbe ahhoz képest, mint ha csupán keresztábrák segítségével mutatnánk be a pártpreferenciák és a feltételezett magyarózó változók kapcsolatát.

A 2. *függelék*ből látható, hogy az egyes adatfelvételek elemszáma nem túl nagy (legfeljebb 1500 eset), amit az érdemi válaszok hiánya tovább csökkent (700–1000 főre). Az is látható, hogy az egyes pártválasztások esetében bizonyos években különösen kis elemszámokra vonatkoznak a statisztikai becslések (pl. 1990-ben az MSZP és a FIDESZ, 1994-ben a FIDESZ, 1998-ban az SZDSZ esetében). Ez részben ezen pártoknak az adott évi szerepléséből következik, részben a már említett választási

torzításokból, részben az általánosan alacsony elemszámokból a mintákban. Mindebből adódóan a statisztikai eredmények értékelésekor a szokásosnál kissé „liberálisabb” módon jártunk el, amennyiben még a 10 százalékos szinten szignifikáns eredményeket is feltüntetettük (szemben a szokásos 5%-os maximummal).⁴

SZAVAZÓI PÁRTPROFILOK, OSZTÁLYPROFILOK VÁLTOZÁSA: 1990–1998

Magyar Szocialista Párt (1. táblázat)

Az MSZP szavazóiról tudjuk, hogy alul voltak reprezentálva az 1990-es adatbázisban. Feltételezhetjük, hogy főleg a társadalom alsóbb régióiban található azok a szavazók, akik ezt a pártpreferenciát akkor nem vállalták. Angelusz és Tardos (1998) vizsgálata szerint is a korábbi pártválasztások jobban hullámzanak a pillanatnyi politikai közhangulat szerint a kevésbé iskolázott válaszadók esetében. Az első választásokra vonatkozó egyetlen érdemi eredmény így az, hogy a felső szolgáltatói osztály képviselői (nagyvállalati vezetők, az legfelső értelmiségi pozíciókban lévők) csaknem háromszoros valószínűséggel adták szavazatukat az MSZP-re. Jóllehet az önálló foglalkozásúak feltűnően kismértékben választották ezt a pártot, a negatív hatás az adott elemszámok mellett statisztikailag nem szignifikáns. Az egyéb társadalmi-demográfiai változók alapján azt látjuk, hogy elsősorban a 31–40 év közöttiek *nem* szavaztak erre a pártra. Az idősebbek között ugyan feltehetőleg több MSZP-szavazó volt, de ők esetleg nagyobb mértékben titkolták el ezt. Az iskolázottság tekintetében jellegzetes eredmény, hogy a főiskolai diplomával rendelkezők mintegy négy és félszeres valószínűséggel voltak MSZP-szavazók. Ugyanakkor nem lehetünk meggyőződve arról, hogy e mögött a kiugró érték mögött nem a minta valamely olyan sajátossága húzódik meg, ami ennek a hatásnak a túlbecsüléséhez vezetett.

Az első választásokhoz képest 1994-re sokkal markánsabb hatásokat látunk, de – ismerve az első időpontra vonatkozó adatok megbízhatósági problémáit – az osztályhatások felerősödését az elemzés valószínűleg valamelyest túlbecsüli. Az MSZP 1994-ben széles szavazóbázist tudott maga mögött, ami értelemszerűen csökkenti a közvetlen osztályhatásokat. Úgy tűnik, az alsó szolgáltatói osztályt (kisebb gazdasági egységek vezetői, alsó szintű értelmiségiek) leszámítva a párt szavazói „mindenhonnan” hasonló eséllyel érkeztek. A társadalmi-demográfiai változók figyelembevétele viszont markáns osztályhatásokat tár fel. Egyfelől életkor szempontjából nyilvánvalóvá válik, hogy a 40–60 év közöttiek mintegy másfélszeres valószínűséggel szavaztak az MSZP-re, de ez nem újdonság. Az igazán érdekes összefüggések az iskolázottság tükrében mutatkoznak. Eszerint a modell erőteljes *pozitív* osztályhatásokat és *negatív* képzettségi hatásokat mutat ki. Ha tehát számításba vesszük azt a tény,

hogyan a foglalkozási helyzet és a kvalifikáció összefügg egymással, úgy látjuk, mintha az iskolázottabb választók szignifikánsan *kevésbé* szavaztak volna az MSZP-re. Ez persze *abszolút* értelemben nyilván nincs így, de a *relatív* becslések alapján úgy tűnik, a társadalom alsó régióiból az *iskolázatlanság* vitte a választókat az MSZP táborába. Ugyanakkor a társadalom középső, illetve felső régióiban viszont az *osztályhelyezete* tett valakit szocialista szavazóvá. Eszerint mintegy két és félszeres valószínűséggel szerepelnek itt a felső szolgáltatói osztály képviselői, valamint az alsó vezetők, művezetők, termelésirányítók, technikusok csoportja. Egy korábbi elemzésben már feltűnt, hogy a közvetlenül a fizikai munkások felett elhelyezkedő, sokszor azok közül kiemelkedő, 1990 előtt – a fizikai munkásokhoz mint vonatkoztatási csoporthoz képest – esetleg speciális kiváltságokkal rendelkező „osztály” erőteljes híve a volt állampárt utódpartjának (Róbert 1997b). Emellett mintegy másfélszer nagyobb valószínűséggel szavaztak az MSZP-re a szakmunkásokat, illetve a rutin szellemi dolgozókat és a szolgáltatási szféra munkásait felölölő osztályok is. Osztályszempontból érdemes kiemelni azt is, hogy a munkás-szavazatok kevésbé a szakképzetlen vagy mezőgazdasági munkások köréből érkeztek.⁵

Az 1998-as eredmények megerősítik az MSZP szavazóbázisának osztályjellegéről alkotott képet. A nagyvállalati menedzserek, az értelmiségi elit (felső szolgáltatói osztály), illetve az alsó szintű vezetők és irányítók a korábbinál valamivel kisebb, de még így is több mint kétszeres valószínűséggel választották az MSZP-t. Csaknem kétszeres valószínűséggel szavaztak erre a pártra a kisebb vállalatok menedzserei és az alsó szintű értelmiség (alsó szolgáltatói osztály), valamint a rutin irodai dolgozók és a szolgáltatói szféra munkásai. Az MSZP szavazóbizása tehát osztályszempontból „kitisztult”, eltűntek belőle a szakmunkások, egyértelműbb lett, hogy az osztályhierarchia felsőbb régióiból szavaztak rájuk. Módosult a kép az iskolai végzettség tükrében is, a korábbi negatív képzettségi hatások nagymértékben gyengültek. Az alacsony iskolai végzettségűek valószínűleg feladták az MSZP-hez fűződő 1994-es reményeiket. A képzettségi hierarchia alsóbb, illetve középső szintjein ezért nincs érdemi különbség a választók között, csak az egyetemi diplomások esetében észlelhető a látszólagos relatív alulreprezentáltság.

Végül demográfiai vonatkozásban is jellegzetes változás mutatkozik az utolsó két választási periódus között. Korábban a 40–60 év közöttieket *pozitívan* lehetett azonosítani az MSZP szavazóival, 1998-ban viszont az életkori profil inkább *negatívan* határozható meg úgy, hogy a 40 év alattiak szignifikánsan elfordultak az MSZP-től.

Szabad Demokraták Szövetsége (2. táblázat)

A szabad demokraták esetében az 1990-es első választásokra vonatkozó adatok megbízhatóbbak, mint a szocialisták esetében. A közvetlen osztályhatások jellegzetes képet mutatnak. A felső szolgáltatói osztály tagjai (nagyvállalati vezetők, értelmiségi elit) két és félszeres valószínűség-

gel szavaztak az SZDSZ-re. Ennél nagyobb mértékű, majdnem háromszoros volt a liberális pártot választók aránya az önálló foglalkozásúak körében. Statisztikailag szignifikáns, több mint kétszeres valószínűséggel szavaztak az SZDSZ-re az alsó szolgáltatói osztályba tartozók, a rutin szellemi dolgozók és a tercier szektor munkásai. A rendszerváltás után az SZDSZ kezdeti szavazóbázisa tehát egyértelműen a társadalom felsőbb és középső régióiból került ki, tradicionális ipari munkások szakképtelenségtől függetlenül, illetve technikusok, termelésirányítók erre a pártra nem szavaztak. A társadalmi-demográfiai változók tükrében ezek az osztályhatások azonban eltűnnek. A lakóhely hatása erősebbnek bizonyul: a liberális párt szavazóira 1990-ben az volt a legjellemzőbb, hogy az urbanizáltabb településekről, Budapestről és a városokból kerültek ki.

A második választási ciklusban az SZDSZ szavazótáborra kisebb mértékű osztályhatásokat mutat. Ekkor a kisebb vállalatok menedzserei, illetve az alsó értelmiségiek szavaztak csaknem kétszeres valószínűséggel erre pártra – és ez éppen az az alsó szolgáltatói osztály, amely szignifikánsan hiányzott 1994-ben az MSZP választói bázisából. Jóllehet ez az osztály szempontú elemzés tekintetében érdekes eredmény, a további társadalmi demográfiai változók azt jelzik, hogy az SZDSZ szavazói 1994-ben sem igazán osztályalapon választódtak ki. Az iskolázottság inkább meghatározó, az egyetemi diplomások több mint háromszoros, az érettségizettek majdnem kétszeres valószínűséggel választották az SZDSZ-t. Az előző időponthoz képest egyértelműbben érvényesül az urbanizációs lejtor hatása is, a Budapesten, illetve a megyeszékhelyen élők másfélszeres valószínűséggel voltak SZDSZ-szavazók. Kimutatható végül egy markáns életkori hatás is, a liberális párt a 40 éven aluliak között, és különösen – két és félszeres valószínűséggel – a 30 éven aluliak között volt preferált. Emlékeztetőül, 1994-ben az MSZP-t másfélszeres valószínűséggel választották a 40–60 év közöttiek. A két párt életkori metszetben tehát mintegy osztozott a szociál-liberális beállítottságú választókon.

Láthatóan 1990 és 1994 között az SZDSZ szavazóbázisában a közvetlen osztályjelleg csökkent, de a képzettség, illetve más demográfiai tényezők szerepe megnőtt. A legutóbbi választások idejére a párt szavazóbázisa számottevően csökkent, de osztályjellegében kevés változás állt be. A közvetlen osztályhatások változatlanul csekélyek, de a képzettség hatása jelen van. Az egyetemi vagy főiskolai diplomával rendelkezők 1998-ban is három és félszeres valószínűséggel választották ezt a pártot. Ez a korábbihoz hasonló szavazói profil jelent, még akkor is, ha a becslések – nyilvánvalóan az alacsony esetszám miatt – 10 százalékos szinten sem szignifikánsak. Változatlanul fennáll a párt városi jellege is (de ugyanazon ok miatt a statisztikai szignifikancia követelménye itt sem teljesül). Végül életkori szempontból, a legfiatalabb szavazók, 30 év alatt változatlanul két és félszeres valószínűséggel választották az SZDSZ-t, de csak a 31–40 év közöttiek három és félszeres valószínűségét mutató pártpreferenciája éri el a statisztikailag jelentős mértéket. Az SZDSZ szavazótáborra tehát úgy csökkent le, hogy közben a szava-

zók karaktere nem változott, vagyis nem egy meghatározott réteget vagy osztályt veszítettek el.

FIDESZ–Magyar Polgári Párt (3. táblázat)

A fiatal demokraták esetében a vizsgált három időpont közül kétfőnél igen alacsony esetszámok álltak rendelkezésre. A párt szavazóbázisa tényszerűen szűk volt, illetve a válaszolók között is – amint arról már szó esett – a valóságosnál kevesebben vállaltak egy ilyen (akkor vesztes) pártpreferenciát. A legutolsó választások esetében viszont a párt (már mint Magyar Polgári Párt is) széles szavazótáborot tudhatott maga mögött, akik a társadalom különböző rétegeiből kerültek ki, továbbá a választások után a valóságosnál többen állították be magukat az (immár győztes) párt szavazójának. Miközben tehát a voksok számát tekintve tudjuk, hogy erőteljes változás következett be a FIDESZ esetében, ez nem tükröződik a hozzájuk kapcsolódó pártpreferenciák osztálymeghatározottságában. Teljesen eltérő okok miatt, de mindhárom időpontban szinte alig találunk szignifikáns osztályhatásokat.

Az első választások alkalmával ugyan a felső szolgáltatói osztályba tartozók nyolcszoros valószínűséggel (!) választották a FIDESZ-t, de – hasonlóan a főiskolai diplomával rendelkező MSZP-szavazókra vonatkozó eredményhez – itt is kétségek merülnek fel a becslés érvényességét illetően. Ugyanakkor a modell szerint a kvalifikáltabb szavazók relatíve kevésbé szavaztak 1990-ben a FIDESZ-re, tehát itt – az MSZP-hez hasonlóan – megint strukturális-pozicionális, illetve kulturális-iskolázottsági társadalmi helyzetek sajátos kapcsolódásáról van szó. Ez a jelenség azonban megbízhatóbbnak (és főleg állandóbbnak) tűnik az MSZP esetében, ahol egyrészt nagyobb elemszámok álltak rendelkezésre, másrészt két időpontban (1994 és 1998) is kimutatható volt ugyanaz az eredmény. Amiben viszont az első időpontra vonatkozó modell becslései megerősítik más kutatások eredményeit, az éppen nem osztályjellegű összefüggés. Nevezetesen az, hogy 1990-ben a FIDESZ (még) döntően generációs párt volt, a 30 éven aluliak több mint ötszörös valószínűséggel szavaztak rájuk, illetve, hogy a női választók szignifikánsan előnyben részesítették ezt a pártot a férfi választókkal szemben.

A második időpontra vonatkozó modell szerint a kisebb vállalatok menedzserei és az alsó értelmiség képviselői három és félszeres valószínűséggel, a szellemi dolgozók és a szolgáltatásban dolgozó munkások két és félszeres valószínűséggel szavaztak a fiatal demokratákra. Az alsó szolgáltatói osztály 1994-ben hasonlóképp felülreprezentált volt az SZDSZ esetében is, miközben az MSZP vonatkozásában ezeknek a választóknak a körében szignifikáns negatív osztályhatás volt megfigyelhető. Mindez feltehetően nem véletlen kapcsolat, de az összefüggés eltűnik, amikor figyelembe vesszük a társadalmi-demográfiai változókat. Mint az SZDSZ-nél, a FIDESZ esetében is a hangsúly az osztályhelyzetről a képzettségre tevődik át, az egyetemi diplomások háromszoros valószínűséggel szavaztak a fiatal demokratákra (bár ez a becslés az ala-

csony elemszám miatt 10%-os szinten sem szignifikáns). A statisztikai értelemben is legmarkánsabb kapcsolat 1994-ben is az életkor esetében mutatkozik, a 30 éven aluliak 64-szeres (!) valószínűséggel, a 31–40 év közöttiek 12-szeres valószínűséggel szavaztak a FIDESZ-re.

A legutóbbi választásokra vonatkozóan a statisztikai modell semmiféle lényeges osztályhatást nem tudott kimutatni. Az 1998-ban győztes párt szavazótáborának sem osztályhelyzet, sem képzettség szempontjából semmiféle jellegzetessége nem tűnik ki. Az életkori hatások ugyan változatlanul jelen vannak, de mértékük sokkal kisebb, mint 1994-ben volt. Csekély települési hatás is kimutatható, miszerint a megyeszékhelynél kisebb városokban inkább választották a FIDESZ-MPP-t a szavazók. Említésre méltó még, hogy az 1990-es hatás a nők voksaira vonatkozóan nem tapasztalható a későbbi időpontokban.

Független Kisgazdapárt (4. táblázat)

Miközben a korábban tárgyalt három párt esetében, ha mutatkoztak osztályhatások, ezek döntően pozitívak voltak, a kisgazdák esetében a statisztikai modellek negatív hatásokat jeleznek. Emellett ennek a pártnak az esetében időbeli változások is kevésbé figyelhetők meg. Mindhárom választás alkalmával lényegesen kevesebben szavaztak az FKGP-re mind a felső, mind az alsó szolgáltatói osztályba tartozók közül, de a rutin szellemi foglalkozásúakat és a szolgáltatói szektor munkásait tömörítő osztályból is. Az utolsó, 1998-as választásokon még a szakképzett munkások is elfordulni látszanak ettől a párttól. Ez azt jelenti, hogy igen markáns osztályszavazói hatás figyelhető meg az FKGP esetében, miszerint a párt szavazói a társadalom alsó régióiból, a szakképzetlen, illetve a mezőgazdasági munkások közül kerülnek ki. Ez az osztályhatás az első két vizsgált időpontban még gyengébbnek bizonyult, mint a társadalmi-demográfiai változók hatása. A legutóbbi választásokra vonatkozó modell szerint viszont a kontrollált osztályhatások egy része is statisztikailag számottevő.

Az említett osztályhatásokat természetesen nyilvánvalóan „rontja” (illetve kimutatásukat nehezíti), hogy az FKGP esetében végig megfigyelhető a *nem* markáns hatása, a férfiak minden eddigi választáson több mint kétszeres valószínűséggel szavaztak erre a pártra. Az osztályhatások rovására mennek a területi hatások is, amelyek azt jelzik, hogy az urbanizáltabb, városi településeken jellemző módon kisebb mértékben választják a kisgazdákat. A területi hatások különösen 1994-ben látszottak jelentősnek. Végül a becslések azt jelzik, hogy a fiatalabb választók (bár nem feltétlenül a legfiatalabbak) kevésbé adják szavazataikat az FKGP-re. Ez a hatás a 30–50 év közöttiekre vonatkozóan leginkább az 1998-as választásokon volt kimutatható. Az osztályhatásokat ezek a demográfiai hatások azért fedhetik el, mert mind a férfiak, mind a falun élők, mind az idősebb választók körében a szakképzetlen, illetve mezőgazdasági munkások súlya nagyobb, vagyis egymást átfedő halmazokról van szó. Az eredmények értelmezése az ilyen esetekben nem könnyű. Úgy tűnik,

valaki leginkább azért szavaz a kisgazdákra, mert férfi, illetve mert falun él, és kevésbé az osztályhelyzete miatt. Az oksági láncolat pontosabb feltárásához egyebek között annak összetett vizsgálatára lenne szükség, hogy a falun élő férfi munkaerőpiaci esélyei – ami elméletileg az osztályhatás lényege – milyen mértékben determinálják őt arra, hogy szakképzetlen vagy mezőgazdasági munkás legyen. Ilyen meghatározottság bizonyos fokig valószínűleg fennáll. Mindenesetre az 1998-as adatok szerint a – nyilván iskolázottabb, illetve városiasabb – felső szolgáltatói osztály és a szakképzett munkások esetében a negatív hatások a további társadalmi-demográfiai ismérvek beszámításakor is fennmaradnak. Ez az FKGP osztályalapú szegregációjának fokozódását jelzi.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban az osztályhelyzet és a pártpreferenciák kapcsolatát vizsgáltuk. Három empirikus adatbázist használtunk fel, amelyek 1990-ben, 1994-ben és 1998-ban a választások után készült adatfelvételek voltak. Az eredendően alacsony elemszámok, az ezt tovább fokozó, különböző okokra visszavezethető válaszhányok nagyban megnehezítették az elemzést. Csak négy pártot vizsgáltunk, s bizonyos időpontokban ezeknek a pártoknak a választására vonatkozóan is alacsony elemszámmal kellett dolgoznunk. A központi kérdés az osztályszavazás változása volt a három választás során. Alapvetően azt vártuk, hogy – legalább kismértékben – kimutatható lesz valamiféle kikristályosodás az osztályhelyzet és a pártválasztás között. Nem reménykedtünk abban, hogy három időpontra vonatkozó mérés alapján nagyon markáns trendek rajzolódni ki. Különösen akkor, ha számításba vesszük azt is, hogy az eddigi választások Magyarországon mindig újabb pártkoalíciós konstrukcióban felálló kormányokat eredményeztek. Ugyanakkor elutasítottuk azt a nézetet, amely pusztán az előbbi tényre, a nyilvánvalóan kimutatható politikai váltógazdálkodásra hivatkozva vonja kétségbe a pártpreferenciák strukturális meghatározottságát, a pártok társadalmi beágyazottságát. Az elemzést természetesen befolyásolta az egyes pártokra különböző időpontokban leadott szavazatok hullámváltozása. Ez a hatás kettős, de mindenképpen nehezíti a társadalmi meghatározottság kimutatását. Egyfelől, ha egy pártra kevesen szavaznak, markánsabb osztályhatásokra számíthatunk, amelyek viszont az alacsony elemszámok miatt esetleg mégsem mutatkoznak meg a statisztikai elemzésben. Másfelől viszont, ha egy pártra sokan szavaznak, akkor a statisztikai elemzés jobban „észreveszi” az összefüggéseket, de a párt szavazóbázisa esetleg tényszerűen kevésbé mutat markáns osztályjellegét, hiszen a párt sok és sok helyről érkező szavazatot gyűjtött be. Az eredmények értelmezésekor mindezeket a nehézségeket figyelembe kell venni.

Az empirikus elemzés eredményei mérsékeltek. Ugyanakkor néhány következtetés levonható, illetve további – elméleti, illetve empirikus – kutatási problémák is talán pontosabban megfogalmazhatók.

1. Eredmény: Osztályhatásokat elsősorban az MSZP-re való szavazás kapcsán tapasztaltunk. Ezek a hatások jellegükben kettősek. Beszélhetünk egyrészt „hagyományos” baloldali osztályszavazásról (munkások szavaznak egy szociáldemokrata pártra), aminek 1990 és 1994 közötti felerősödését – összhangban Szelényi, Fodor és Hanley (1996) elemzésével – az itt felhasznált adatok is alátámasztották, de ami valójában 1998-ra elenyészett. Beszélhetünk másrészt a hagyományos osztályszavazás nézőpontjából éppen ellenkező értelmű osztályszavazásról, ahol az utolsó állampárti évtizedek (relatív) kedvezményezettjei, a felső szolgáltató osztály (nagyvállalati vezetők, szakértelmiségi elit) és a „munkárisztokrácia” (technikusok, művezetők, termelésirányítók) szavaznak arra a pártra, amelytől kedvezményezett helyzetük fenntartását várják. Máshol ezt a magatartást *racionális osztályszavazásnak* minősítettük (Róbert 1997b), ahol downsi értelemben véve követi a választók egy képzetesebb, tájékozottabb csoportja a maga gazdasági érdekeit (Downs 1957; 1962). Ráadásul, szemben a hagyományos baloldali osztályszavazással, úgy tűnik, hogy ez a *racionális osztályszavazás* az MSZP szavazótáborának időben állandó jellemzője.

1. Kérdés: Nyilvánvaló és megfelelő statisztikákból pontosan tudjuk, hogy a választóknak ez a *racionális* köre felülreprezentált a volt MSZMP-tagok között. Nem teljesen alaptalan tehát őket politikai (nómenklatúra-) osztálynak minősíteni. Kérdés azonban, hogy ez a szavazói magatartás min alapul: korábbi kommunista párttagságban is kifejeződő baloldali elkötelezettségen, és ez esetben *inkább politikai* törésvonalról van szó, vagy előnyök, kedvezmények megtartására, konvertálására vonatkozó érdeken, és akkor *inkább gazdasági* törésvonalról van szó.

2. Eredmény: Jóval kisebb mértékben tapasztaltunk osztályhatásokat az SZDSZ esetében. Valószínű, hogy a sokszor az egész hazai pártrendszerre vonatkoztatott minősítés – „olyan konstrukció, amely a politizáló értelmiség különböző csoportjait megosztó ideológiai és politikai törésvonalak mentén szerveződött” (Gazsó–Stumpf 1995: 3) – *nem pejoratív* módon, de erre a pártra különösen igaz. Az sem véletlen talán, hogy Körösi (1996) is egyik lehetséges alternatívaként „negatív” oldalról közelített a liberális mezőhöz: nem kommunista, nem vallásos, nem vidéki, amihez most hozzátethetnénk: nem osztályalapú. Az SZDSZ esetében valóban a szociokulturális beágyazottságot „mérő” iskolázottság a pártválasztás jobb előrejelzőjének bizonyult, mint az osztály.

2. Kérdés: Ugyanakkor éppen ennek az eredménynek a kapcsán, és tapasztalva azt is, hogy az SZDSZ a legutóbbi választásokon milyen rossz szerepelt, nem értékelhető mindez indirekt módon úgy, hogy az osztályszavazás *erősödött* Magyarországon, hiszen egy nem osztályalapú szavazóbázissal rendelkező párt 1998-ban kudarcot vallott? Valószínű, hogy igenlő válasz erre a kérdésre megengedhetetlen leegyszerűsítése lenne a problémának. Annál érdekesebb viszont, amit szintén Körösi (1996: 86) vet fel, amikor a liberális politikai mezőhöz egy szekularizális, városi, polgári-értelmiségi középosztályt kapcsol. Ez a választói csoport, kiegészítve a hagyományos, vállalkozói középosztállyal, társadalmi-gazdasági értelemben is alapja lehet liberális osztályszavazói magatartásnak.

Adataink alapján azonban ilyen jellegű osztályszavazás utoljára leginkább az első választásokon, 1990-ben történt. Az önálló vállalkozók osztálya (*petty bourgeoisie*) „természetes” bázisa lehetne a liberális osztályszavazásnak, de számukra az SZDSZ túlságosan *szociál*liberális lett, összefüggésben azzal, hogy a hazai értelmiségi új középosztály inkább baloldali szociokulturális, semmint jobboldali piaci beágyazottságú – utalva Krieski (1998) distinkciójára. Az SZDSZ jövője és politikai súlya szempontjából ezért kérdés, hogy mennyire tudja növelni osztályszavazói potenciálját a hagyományos vállalkozói középosztály, illetve a piaci beágyazottságú új középosztály körében (amelyre egyébként fennállnak az említett „negatív” kritériumok: nem kommunista, nem vallásos, nem vidéki).

3. *Eredmény:* Elemzésünk eredményei a FIDESZ-MPP vonatkozásában sokkal kevésbé igazolják saját érveinket, viszont sokkal inkább támogatják azok véleményét, akik vitatják a társadalmi-gazdasági alapú osztályszavazás jelenlétét Magyarországon. A párt választásának fő előrejelzője – minden korábbi elemzéssel összhangban – az életkor, a generációs metszet. Osztályhatásokat lényegében alig tudtunk kimutatni. Mondhatnánk, hogy az első két választás alkalmával a FIDESZ túlságosan kicsi, a harmadik alkalommal pedig túlságosan széles (catch-all típusú) szavazótáborral rendelkezett. De hasonlóan „jó” érvelés lenne – el lenkező előjellel – az, hogy az MSZP 1994-es győzelme, és az ehhez kapcsolódóan kimutatható osztályhatások, illetve a FIDESZ-MPP 1998-as győzelme, és az ehhez kapcsolódóan *nem* kimutatható osztályhatások együttesen az osztályszavazás magyarországi *csökkenésének* jelci.

3. *Kérdés:* Az eredmények azt sugallják, hogy a FIDESZ-MPP választási győzelemhez vezető politikai stratégiája (vallás, nemzeti jelleg, polgári értékek) „osztály felettinek” minősíthető. Mégis nehéz elhinni, hogy kizárólag generációs, illetve szociokulturális törésvonalak játszottak ebben szerepet. Azok a strukturálisan is megragadható középrétegek, amelyek nyilván erre a pártra szavaztak, valóban nem állnak össze egységes középosztállyá a magyar társadalomban (vö. Róbert-Sági 1995). Ennek ellenére, az itt alkalmazottnál „finomabb szerkezetű” foglalkozási osztályséma – például a menedzsereknek, illetve a vállalkozóknak a régi nomenklatúrához kötődő, illetve az ahhoz nem kötődő részének megkülönböztetése – talán módosíthatja a most bemutatott eredményeket.

4. *Eredmény:* Az FKGP esetében elemzésünk kimutatható osztályhatásokhoz vezetett, amelyek ráadásul 1998-ra markánsabbá váltak, mint a két korábbi választási időpontban voltak. Ez az osztályhatás tartalmilag azt mutatta, hogy a társadalom alján lévő szakképzetlen és mezőgazdasági munkássághoz képest a más, kedvezőbb helyzetben lévő szavazók szignifikánsan *nem* választották ezt a pártot.

4. *Kérdés:* Körösnéyi (1996: 87) megállapítása ugyan igaz, az FKGP nem tekinthető munkáspártnak, ha például a bal–jobb skálán való elhelyezkedésüket, a munkáspártok hagyományos szociáldemokrata kötődését vesszük alapul, mégis úgy tűnik, hogy ha a magyar társadalomban megjelenik (ha már meg nem jelent) egy szakképzetlen, iskolázatlan, re-

gionálisan is hátrányos helyzetben lévő, munkamegosztási esélyeit tekintve vesztes alsó osztály (underclass), akkor ennek tagjai ma elsősorban az FKGP-re szavaznak. Ennek a szavazásnak a gazdasági meghatározottságát, esetleges osztályjellegét szintén tovább kell vizsgálni.

Az osztályelemzéssel kísérletező tanulmány végén feltétlenül szót kell ejteni arról, hogy maga az osztály kifejezés alkalmazása és alkalmazhatósága sem problémamentes a hazai társadalomtudományi közgondolkodásban. Angelusz és Tardos (1995b) – igaz, az osztályidentifikáció kapcsán – felhívták a figyelmet arra, hogy a lakosság számottevő hányadának körében az osztály (munkásosztály, középosztály) kifejezés olyan konnotációkat hordoz, amely befolyásolja a terminológiák alkalmazását. A struktúrakutatók egy része, akik évtizedeken keresztül a *rétegződés*, *rétegek* kifejezések használatával igyekeztek jelezni azt, hogy nem az ortodox marxista 2 osztály + 1 réteg megközelítés tükrében gondolkodnak a társadalom szerkezetéről, szintén bizalmatlanok az osztály terminussal szemben. Egy másik csoport egyszerűen elfogadja az osztály „halálára” vonatkozó, döntően nyugati, posztmodern szakirodalmi érvelést magyar vonatkozásban is. Ez a tanulmány, miközben igyekezett szolid empirikus bizonyítékokat nyújtani az osztályszavazás bizonyos körű meglétére Magyarországon, arra is törekedett, hogy az osztályszemléletet „népszerűsítse”, és alkalmazhatósága mellett érveljen a hazai társadalomtudományi közgondolkodásban.

1. táblázat

**Az MSZP-re szavazás osztálymeghatározottságának alakulása
három időpontban
(logisztikus regressziós becslések: log-odds esélyhányadosok)**

Független változók	1990		1994		1998	
	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztályha- tás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás
Osztály						
Felső szolgáltatói osztály	2.8906*	2.6028	1.1433	2.6970***	1.1692	2.1500**
Alsó szolgáltatói osztály	1.0990	.9784	.6171**	1.1303	1.1749	1.7095*
Rutin szellemi foglalk. + szol- gáltató munkás	1.7619	2.0626	1.2053	1.7896**	1.4392	1.8710**
Ónálló foglalkozású	.0051	.0066	.6411	1.0223	.8230	1.1496
Alsó vezető, termelésirányító	1.6324	1.2968	1.4649	2.3490**	1.7397*	2.2120**
Szakképzett munk. Szakképzetlen munkás	.2284	2269	1.2556	1.5843**	1.1398	1.2638
	-	-	-	-	-	-
Nem						
Férfi=1		1.2161		1.1242		.9120
Korcsoport						
30 éves és fiatal- abb		.2917		.8152		.3506***
31-40 éves		1.560**		1.4374		.5191**
41-50 éves		.7565		1.6490**		.7509
51-60 éves		.6288		1.5787**		1.1225
61 és idősebb		-		-		-
Lakóhely						
Budapest		.8127		.8454		.9855
Megyeszékhely		1.6920		1.0616		1.3449
Város		.2969		1.2856		.9425
Község		-		-		-
Iskolázottság						
Egyetemi diploma		1.0374		.1980***		.2649***
Főiskolai diploma		4.4652*		.4531**		.6820
Erettségi		1.5122		.4309***		.6760
Szakmunkásvizsga		1.6671		.5474***		.9515
Legfeljebb 8 átl.		-		-		-
-2 loglikelihood model chi2	224.638	207.099	1169.244	1131.800	955.719	918.574
szabadságfok	10.796	17.540	13.971	37.444	5.003	37.145
szignifikancia	.0949	.1304	.0300	.0002	.5434	.0002

Szignifikanciaszint: * .1 10 százalékos szint
 ** .05 5 százalékos szint
 *** .01 1 százalékos szint

2. táblázat

Az SZDSZ-re való szavazás osztálymeghatározottságának alakulása
három időpontban
(logisztikus regressziós becslések: log-odds esélyhányadosok)

Független változók	1990		1994		1998	
	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztályha- tás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás
Osztály						
Felső szolgáltatói osztály	2.4760**	1.6645	1.1930	.5527	2.5679*	.8259
Alsó szolgáltatói osztály	2.1290**	1.4954	1.7747**	.9253	.9962	.3625
Rutin szellemi foglalk. + szol- gáltató munkás	2.1041**	1.3948	1.0342	.6546	1.7553	1.0001
Önálló foglalkozású	2.8569*	1.9786	1.7193	.9952	.0023	.0015
Alsó vezető, termelésirányítói	1.0666	.8936	.8337	.4937	.4917	.2589
Szakképzett munk. Szakképzetlen munkás	1.6761	1.5129	1.0141	.7934	1.1895	1.1991
-	-	-	-	-	-	-
Nem						
Férfi=1		.9226		.9787		.9753
Korcsoport						
30 éves és fiatal- abb		1.6387		2.3968***		2.4197
31-40 éves		1.3080		1.7360**		3.5108**
41-50 éves		.8269		1.5144		1.2480
51-60 éves		1.0706		1.3441		.9313
61 és idősebb		-		-		-
Lakóhely						
Budapest		2.0428**		1.6524**		1.7891
Megyeszékhely		.7649		1.5524*		1.4921
Város		2.6546***		1.3259		1.7242
Község		-		-		-
Iskolázottság						
Egyetemi diploma		1.1973		3.2513**		3.6707
Főiskolai diploma		1.2600		1.3106		3.4035
Érettségi		.3454		1.8373**		1.6941
Szakképzésvizsga		.8366		1.0861		.6670
Legfeljebb 8 ált.		-		-		-
-2 loglikelihood model chi2	591.853	563.020	929.397	895.087	277.572	260.640
szabadságfok	12.362	28.833	8.867	34.310	9.913	16.933
szignifikancia	.0544	.0042	.1812	.0006	.1284	.1522

Szignifikanciaszint: * .1 10 százalékos szint
** .05 5 százalékos szint
*** .01 1 százalékos szint

3. táblázat

**A FIDESZ-re való szavazás osztálymeghatározottságának alakulása
három időpontban
(logisztikus regressziós becslések: log-odds esélyhányadosok)**

Független változók	1990		1994		1998	
	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztályha- tás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás
Osztály						
Felső szolgáltatói osztály	2.2059	8.0672**	2.2683	2.3685	.8067	1.0100
Alsó szolgáltatói osztály	2.2959	2.4885	3.4711**	1.8231	1.2341	1.1650
Ruin szellemi foglalk. + szol- gáltató munkás	1.4368	1.3178	2.6086*	1.7127	.9560	.7280
Onálló foglalkozású	2.0833	1.0896	.8702	.4523	1.1875	.8910
Alsó vezető, termelésirányító	1.4286	2.5587	2.0594	1.8912	.9500	.9877
Szakképzett munk. Szakképzellen munkás	1.9737	2.6207	1.8383	1.2828	1.1446	1.0046
-	-	-	-	-	-	-
Nem						
Férfi=1		2537***		1.3353		.7691
Korcsoport						
30 éves és fiatal- abb		5.2818**		64.3499***		3.3095***
31-40 éves		2.2482		11.9666**		3.0194***
41-50 éves		1.3041		6.2015		2.3723***
51-60 éves		.0009		5.3464		1.3636
61 és idősebb		-		-		-
Lakóhely						
Budapest		1.5352		1.1751		1.0616
Megyeszékhely		1.8281		1.2011		1.2791
Város		1.1516		.4776		1.5112**
Község		-		-		-
Iskolázottság						
Egyetemi diploma		.0904*		3.0681		.8835
Főiskolai diploma		.3793		1.3316		.7148
Érettség		.1392***		1.6074		.9293
Szakmunkásvizsga		.4230		1.4633		1.1258
Legfeljebb 8 Ált.		-		-		-
-2 loglikelihood model chi2	237.857	195.078	322.754	258.147	985.833	940.066
szabadságfok	3.076	42.779	8.268	64.607	2.862	45.766
szignifikancia	.7992	.0000	.2191	.0000	.8260	.0000

Szignifikanciaszint: * .1 10 százalékos szint
 ** .05 5 százalékos szint
 *** .01 1 százalékos szint

4. táblázat

Az FKGP-ra való szavazás osztálymeghatározottságának alakulása
három időpontban
(logisztikus regressziós becslések: log-odds esélyhányadosok)

Független változók	1990		1994		1998	
	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztályha- tás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás
Osztály						
Felső szolgáltatói osztály	.0007	.0007	.3945*	1.1457	.1959***	.1603**
Alsó szolgáltatói osztály	.4283*	.4830	.4287**	1.1670	.3559**	.5359
Rutin szellemi foglalk. + szol- gáltató munkás	.3278**	.6376	.4003**	.7380	.3819**	.6567
Önálló foglalkozású	.6009	.6731	.4748	.7990	.8380	1.0368
Alsó vezető, termelésirányító	.4120	.3200	.1746*	.2417	.4571	.4291
Szakképzett munk.	1.0015	.9277	.6187	.6948	.5028**	.5088*
Szakképzetlen munkás	-	-	-	-	-	-
Nem						
Férfi=1		2.1326**		2.1808***		2.2126***
Korcsoport						
30 éves és fiatal- labb		.5470		.6570		.6826
31-40 éves		.8865		.6628		.4033*
41-50 éves		.5587		.7562		.4178**
51-60 éves		.4954		1.0041		.8608
61 és idősebb		-		-		-
Lakóhely						
Budapest		.5679		.3280**		.8624
Megyeszékhely		.4520		.4180**		.1635***
Város		.5429		.4623**		.5278*
Község		-		-		-
Iskolázottság						
Egyetemi diploma		.0019		.2240		1.5193
Főiskolai diploma		2.3045		.2371*		.8060
Érettségi		.8711		.6339		.9016
Szakmunkásvizsga		1.3747		.8992		1.0562
Legfeljebb 8 áll.		-		-		-
-2 loglikelihood model chi2	278.159	263.237	489.684	457.672	472.002	438.990
szabadságfok	14.382	14.922	12.679	32.012	16.981	33.012
szignifikancia	.0256	.2457	.0484	.0014	.0094	.0010
Szignifikanciaszint:	*	.1	10 százalékos szint			
	**	.05	5 százalékos szint			
	***	.01	1 százalékos szint			

HIVATKOZÁSOK

- Angelusz Róbert–Tárdos Róbert 1994. Paletta fekete-fehérben. Hozzászólás Körösenyi András tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, (3) 128–134.
- 1995a. A választói magatartás egy mögöttes pillére. Az egykori MSZMP-tagság szerepe. *Politikatudományi Szemle*, (4) 3.
 - 1995b. Társadalmi átretegződés és szociális-politikai identifikáció. *Szociológiai Szemle*, 2, 85–97.
 - 1996. Választási részvétel Magyarországon, 1990–1994. *Politikatudományi Szemle*, (5) 4, 7–33.
 - 1998. Az „önéletrajzló” válaszadó. (A választási preferenciák retrospektív adatainak szisztematikus torzításai.) *Századvég, Tavasz, Új Folyam* 8., 3–31.
- Ágh Attila 1991. A felemás fordulat éve. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Economix RT
- Bihari Mihály 1991. Rendszerváltás és hatalomváltás Magyarországon (1989–1990). In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Economix RT
- 1994. Politikai rendszer és pártrendszer. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Economix RT
- Böhm Antal–Gazsó Ferenc–Szoboszlai György 1995. A választói magatartás: szavazók és nem szavazók 1994. In: Böhm Antal–Szoboszlai György (szerk.) *Parlamentari választások 1994*. Budapest: PTI
- Brooks–Clem–Jeff Manza 1997a. Social Cleavages and Political Alignments: US. Presidential Elections, 1960–1992. *American Sociological Review*, vol. 62, 937–946.
- 1997b. Class Politics and Political Change in the United States, 1952–1992. *Social Forces*, (76) 2, 379–408.
- Bruszt László–Simon János 1994. Pártot választó választók. *Társadalmi Szemle*, 4, 67–76.
- Clark, Terry Nichols–Seymour Martin Lipset 1991. Are Social Class Dying? *International Sociology*, (6) 4, 397–410.
- Clark, Terry Nichols–Seymour Martin Lipset–Michael Rempel 1991. The Declining Political Significance of Social Class. *International Sociology*, (8) 3, 293–316.
- Crewe, Ivor 1992. Changing Votes and Unchanging Voters. *Electoral Studies*, vol. 11, 335–345.
- Downs, Anthony 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row
- 1962. An Economic Theory of Political Action in a Democracy. In: Earl J. Hamilton–Albert Rees–Harry G. Johnson (eds.) *Landmarks in Political Economy. Selections from the Journal of Political Economy*. Chicago: The University of Chicago Press, 559–582. [Magyarul: Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell. *Közgazdasági Szemle*, 1990. (37) 9, 993–1011.]
- Erikson, Robert–John Goldthorpe 1992. *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon Press. [A mű második fejezetét: A kutatás elméleti alapja, adatai és stratégiája, magyarul lásd Andorka Rudolf–Stefan Hradil–Jules Peschar (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest: AULA, 1995.]
- Erikson, Robert–John Goldthorpe–Lucienne Portocarero 1979. Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies: England, France and Sweden. *British Journal of Sociology*, 30, 415–451.
1983. Intergenerational Class Mobility and the Convergence Thesis: England, France and Sweden. *British Journal of Sociology*, 34, 303–343. [Magyarul: Intergenerációs osztálymobilitás és a konvergenciatézis Anglia, Franciaország és Svédország példáján. In: Róbert Péter (szerk.) *A társadalmi mobilitás: Hagyományos és új megközelítések*. Új Mandátum 1998.]
- Fübián Zoltán 1996. Szavazói táborkok és szavazói hűség. *Századvég, Új Folyam* 1, 95–111.
- Gazsó Ferenc–Stumpf István 1995. Pártok és szavazóbázisok két választás után. *Társadalmi Szemle*, 6, 3–17.

- Heath, Anthony–Roger Jowell–John Curtice 1985. *How Britain Votes*. Oxford: Pergamon Press
- Heath, Anthony et al. 1991. *Understanding Political Change. The British Voter 1964–1987*. Oxford: Pergamon Press
- Hout, Mike–Clem Brooks–Jeff Manza 1993. The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies. *International Sociology*, (8) 3, 259–277.
- 1995. The Democratic Class Struggle in the United States, 1948–1992. *American Sociological Review*, (60) 6, 805–828.
- Kitschelt, Herbert 1994. *The Transformation of European Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kolosi Tamás–Kovács Róbert–Tóka Gábor 1990. A választók társadalmi és politikai arculata. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 1990*. Budapest: TÁRKI
- Kolosi Tamás et al. 1991. Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. Pártok és társadalmi osztályok a magyar politikában (1989–1990). *Szociológiai Szemle*, 1, 5–34.
- Körösnéyi András 1993. Bal és jobb. Az európai és a magyar politikai paletta. *Politikatudományi Szemle*, (2) 3, 94–111.
- 1994. A bal és jobb védelmében. Válasz a bírálatokra. *Politikatudományi Szemle* (3) 3, 188–201.
- 1996. Nómenklatúra és vallás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég Új Folyam*, 1. 67–93.
- Krieski, Hans-Peter 1998. The Transformation of Cleavage Politics – The 1997 Stein Rokkan Lecture. *European Journal of Political Research*, (33) 2, 165–185.
- Kurz, Karin–Walter Müller 1987. Class Mobility in the Industrial World. *Annual Review of Sociology*, Vol. 13, 417–442. [Magyarul: Osztálymobilitás az ipari társadalmakban. In: Róbert Péter (szerk.) *A társadalmi mobilitás: Hagományos és új megközelítések*. Új Mandátum 1998.]
- Lipset, S.M. et al. 1954. The Psychology of Voting: An Analysis of Political Behavior. In: G. Lindzey (ed.) *Handbook of Social Psychology*, vol. 2. Special Fields and Applications. 1124–1175. Cambridge: Addison-Wesley Publishing Co. Inc.
- Lipset, Seymour Martin 1995. *Homo Politicus. A politika társadalmi alapjai*. Budapest: Osiris
- Lipset, Seymour Martin–Stein Rokkan 1967. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments. In: Seymour Martin Lipset–Stein Rokkan (eds.) *Party Systems and Voter Alignments. Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press
- Manza, Jeff–Mike Hout–Clem Brooks 1995. Class Voting in Capitalist Democracies since World War II.: Dealignment, Realignment or Trendless Fluctuation. *Annual Review of Sociology*, vol. 21, 137–163. Palo Alto, Calif.: Annual Review Inc.
- Mateju, Petr–Blanka Reháková 1998. Turning Left or Class Realignment? Analysis of the Changing Relationship between Class and Party in the Czech Republic, 1992–1996. *East European Politics and Society*, (11) 3, 501–542.
- Nieuwebeerta, Paul 1995. *The Democratic Class Struggle in Twenty Countries 1945–1990*. Amsterdam: Thesis Publishers
- Pakulski, Jan 1993. The Dying of Class or Marxist Class Theory? *International Sociology*, (8) 3, 279–292.
- Przeworski, Adam–John Sprague 1986. *Paper Stones. A History of Electoral Socialism*. Chicago: The University of Chicago Press
- Róbert Péter. 1997a. Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle*, 2, 5–48.
- 1997b *The Same (Rational?) Choice: Former Communist Party Membership and Voting for the Socialist Party in Hungary*. Előadás az ECSR, „Rational Action Theories in Social Analysis: Applications and New Developments” című konferenciáján. Stockholm. Október 16–20.
- Róbert Péter–Sági Matild 1995. A középrétegek helyzete és társadalmi identitása. In: Kovács Imre–Róbert Péter–Sági Matild–Utasi Ágnes: *A középosztályok nyomában*. Budapest: MTA PTI

- Simon János 1991. A nem-választók választása. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Economix RT
- Stumpf István 1994. Választói magatartás a vallási és generációs törésvonalak mentén. In: Balogh István (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA PTI
- Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1991. Osztályok és pártok a posztkommunista átmenetben. *Magyar Tudomány*, 12, 1415–1428.
- Szelényi Iván–Fodor Éva–Eric Hanley 1996. Baloldali fordulat a volt szocialista országokban: Újjáéled-e az osztályelmélet? *Eszmélet*, 1, 51–89.
- Tóka Gábor 1992a A kakukk fészke. Pártrendszer és törésvonalak Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, (1) 2, 123–159.
- 1992b A kelet-közép-európai pártrendszerek oldalnézetéből. In: Andorka Rudolf–Kolos Tamás–Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Rapor 1992*. Budapest: TÁRKI
- 1994. Pártok és választók 1990-ben és 1994-ben. In: Andorka Rudolf–Kolos Tamás–Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Rapor 1994*. Budapest: TÁRKI
- 1998. A pártpreferenciák stabilitásának meghatározói. *Századvég, Tavaszi Új Folyam*, 8, 3–26.
- Weaklim, David 1995. Two Models of Class Voting. *British Journal of Political Science*, vol. 25, 254–270.

JEGYZETEK

- ¹ A Csehországban 1996-ban bekövetkezett kisebb mértékű baloldali előretörést Mateju és Reháková (1998) is az osztályszavazáshoz történő visszafordulásként (*realignment*) értelmezik.
- ² Arra a vitára, amelyik a volt politikai párttagság és jelenlegi politikai preferenciák összefüggése kapcsán bontakozott ki Kőrösnéyi és Gázsó között, itt nem térek ki.
- ³ Ennek az osztályelméletnek a magyarországi érvényességére vonatkozóan folyamatban vannak a kutatások a KSH Társadalomstatistikai, illetve Népszámlálási Főosztályán, és az első – publikálás alatt lévő – eredmények alátámasztják használhatóságát.
- ⁴ Ugyanígy járt el Tóka Gábor egyik legutóbbi tanulmányában a statisztikai hatások vizsgálatakor. (Lásd Tóka 1998:19, a II. lábjegyzet szövegét.)
- ⁵ Gázsó és Stumpf (1995) szintén utalnak rá, hogy az 1994-ben győztes MSZP szavazótáborra két egymástól nagy társadalmi távolságra lévő bázisra épült: munkásszavazókra, ami egy baloldali párt természetes osztálybázisa, és a vezetők szavazataira, ami ugyan a hagyományos osztályszavazói magatartás szemszögéből meglepő, de a „politikai osztály” nézőpontjából már nem az.
- ⁶ A A kutatást az Ohio State University által vezetett CNEP-projekt finanszírozta.

FÜGGELÉK

Az elemzésben felhasznált 1990-es, 1994-es és 1998-as post-election vizsgálatokról

1. Az 1990-es adatfelvétel olyan mintán készült, amelyet még 1988-ban választottunk (lásd a TÁRKI-A kutatást a TÁRKI Adatbankjában). Ez egy 3000 fős reprezentatív minta volt, amelynek egy részét kerestük fel újra 1990 májusában. (A felvételre tehát mintegy két hónappal a választások után került sor.) Az elemszám ebben a kutatásban végül 984 lett. A kérdőívben a pártválasztásra vonatkozó kérdés mellett – egész pontosan azt megelőzően – az ISSP „*Role of Government*” modulja is szerepelt (lásd a TÁRKI-C kutatást a TÁRKI Adatbankjában). Az elemzett kérdés a kérdőívben a 47. sorszámú volt. Meg kell jegyezni, hogy ennek a felvételnek az adatait már több esetben elemezték korábban (pl. Kolosi, Kovács és Tóka 1990, Kolosi, Szelényi, Szelényi és Western 1991, Tóka 1994).
 2. Az 1994-es adatfelvétel 1500 fős mintán készült, a mintát ez alkalommal kérdeztük meg először. Ez a kutatás májusban közvetlenül a választások után került lebonyolításra. A mintavétel alapja a háztartás volt, a válaszoló személyeket a kérdezők a háztartás tagjai közül úgynevezett Leslie Kish kulcs alapján választották ki. A kiesett címeket pótcímekkel pótolták. A kérdőívben a választási részvételre, illetve pártválasztásra vonatkozó kérdéseket ismét egy ISSP blokk előzte meg, ami ebben az évben a „*Family and Changing Gender Roles*” modul volt (lásd az ISSP-Családkutatást a TÁRKI adatbankjában). Az elemzett kérdés a kérdőívben a 30. sorszámú volt. E kérdést megelőzően szerepelt a kérdőívben egy olyan kérdés is, amely az 1990-es választásokon való részvételre, illetve pártválasztásra vonatkozott.
 3. Az 1998-as adatfelvételt a TÁRKI a Századvég megrendelésére és kérdőívével végezte (OMNIBUSZ 98/4. kutatás). A kutatásra ezúttal nem közvetlenül, de röviddel a második választási forduló után került sor. A minta 1500 fős volt, a kérdeztetteket először kérdezték meg. A mintavétel alapja a háztartás volt, a válaszoló személyeket a kérdezők a háztartás tagjai közül úgynevezett Leslie Kish kulcs alapján választották ki. A kiesett címeket pótcímekkel pótolták. Itt a kérdőív teljes terjedelmében politikai véleménykérdésekkel, attitűdökkel, politikai aktivitással és a választásokkal foglalkozott. Az elemzett kérdés a kérdőívben az 51. sorszámú volt. Ez a kutatás a TÁRKI Adatbankjában nincs archiválva. Köszönettel tartozom a Századvég munkatársainak, hogy lehetővé tették számomra ennek a kérdésnek, illetve a kérdőív társadalmi-demográfiai változóinak használatát.
2. *Részvétel a választásokon és szavazás az 1990-es, 1994-es és 1998-as post-election vizsgálatokban (az első fordulóra vonatkozó bevallások alapján)*

Év	1990		1994		1998	
	abszolút szám	%	abszolút szám	%	abszolút szám	%
Részt vett	744	75,4	1129	75,3	1056	70,4
Nem vett részt	227	23,1	365	24,3	440	29,3
Nem mondja meg	13	1,5	6	0,4	04	0,3
Osszesen	984	100,0	1500	100,0	1500	100,0

Szavazás a választásokon

Nem vett részt	240	24,4	371	24,7	444	29,6
Nem tudja	7	0,7	13	0,9	7	0,5
Nem mondja meg	34	3,5	82	5,5	113	7,5
Érvényes válasz	703	71,4	1034	68,9	936	62,4
Osszesen	984	100,0	1500	100,0	1500	100,0

A vizsgált négy pártra való szavazás az 1990-es, 1994-es és 1998-as *post-election* vizsgálatokban (az első fordulóban leadott szavazatok a válaszolók bevallása alapján)

Év	Pártok	MSZP		SZDSZ		FIDESZ(-MPP)		FKGP		N
	Szavazatok	abszolút szám	érvényes %	abszolút szám	érvényes %	abszolút szám	érvényes %	abszolút szám	érvényes %	
1990	más pártra	660	93,9	531	75,5	659	93,7	639	90,9	984
	erre a pártra	43	6,1	172	24,5	44	6,3	64	9,1	
	adathiány	281	-	281	-	281	-	281	-	
1994	más pártra	624	60,3	789	76,3	983	95,1	949	91,8	1500
	erre a pártra	410	39,7	245	23,7	51	4,9	85	8,2	
	adathiány	466	-	466	-	466	-	466	-	
1998	más pártra	611	65,3	885	94,6	549	58,7	848	90,6	1500
	erre a pártra	325	34,7	51	5,4	387	41,3	88	9,4	
	adathiány	564	-	564	-	564	-	564	-	

SZOBOSZLAI GYÖRGY

Van-e hiteles politológiai magyarázat az 1998-as választás eredményeire?

A modern politikai akaratképzés elképzelhetetlen a szakértői tudás mobilizálása nélkül. Az igazi kérdés tehát nem az, hogy megjelenik-e a politikai döntésekben a szakértelem, hanem az, hogy ez miképpen szerveződik meg és hogyan válik a politikai döntési folyamatok részévé.¹ A politikai pártok sajátos értékrendekre épülve közelítik meg a szakpolitikákat is és válogatnak közöttük, miután a szakértelem sem mentes az érték-előfeltevésektől. A szaktudás ugyanis állandóan mozgó közeg, a kemény és a puha tudás határvonalai szüntelenül változnak. Különösen a társadalomra vonatkozó ismeretek terén tapasztalható a nagyfokú ideológiai befolyásolhatóság, az értékek esetleges uralkodóvá válása, ami már a szaktudományos objektivitást is megkérdőjelezi.

A fejlett polgári demokráciák elsősorban a szakbürokrácián belül biztosítják a szakértői tudást. Kiterjedt állami szakapparátusokban a jogalkalmazásban és a jogalkotási folyamatokban jelenik meg a szakmai alternatívák sokasága, amelyek közül a politikai döntéshozók az általuk preferált érdekek alapján választanak, illetőleg korábbi döntéseket korrigálnak. Maguk a politikai szervezetek is a szakmai tagoltságnak megfelelően szerveződnek, mintegy leképezik az állami közigazgatásban megjelenített tematikát. A tudás intézményes tagozódása azonban nem köti a politika világát, mivel a politikai döntést a szakértői tudás befolyásolja ugyan, de nem határozza meg.

Amikor a pártok programjaikat kialakítják, a mögöttük álló, ideológiaiilag elkötelezett szakértők által nagymértékben kötöttek, ami azt jelenti, hogy a politika tartalmát a pártban uralkodó, érdekkötött, szakmailag is megfogalmazott politikai törekvések határozzák meg.

Megfogalmazódik az a kérdés, hogy milyen súlya van a politikai programoknak a pártok választási szereplésében, vagyis hogy mivel magyarázható az egyik párt látványos sikere, a másik bukása vagy visszaesése?

A koalíció választási veresége nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy a szavazók számottevő része nem fogadta el a szocialista-liberális kormány társadalomképét és nem volt megelégedve a hatalomra került pártok eredményeivel, teljesítményeivel. Nem hiszem, hogy a pártok szakértőinek bármi köze is lenne a választási eredményekhez.

Csizmadia Ervin négy elemet említ a koalíció 1998-as választási vereségének magyarázatára: az elbizakodottságot, a rossz kampányt, a koalíció belüli rivalizálást és a jobboldali összefogás sikerét. Ezek mind valós okok lehetnek, legalábbis racionálisnak tűnnek, és valószínűleg nem állnak messze az igazságtól. Ezt a tényt nyugtázva a szerző másfelől közelíti meg a kérdést: azt a hipotézist fogalmazza meg, hogy a magyarországi választások kimenetelében kulcsszerepet játszottak a politikai agytrösztök, „pontosabban az agytrösztök kimutatható koncentrációja a jobbközép pártok holdudvarában”, enélkül a jobboldal nem tudott volna ütőképese alternatívát állítani a hivatalban levő kormánnyal szemben.

Az állításnak már az első felét sem találom teljesen igazolhatónak, vagyis kételkedem abban, hogy az úgynevezett politikai agytrösztök a jobboldalom koncentrálódtak és hogy kulcsszerepet játszottak volna a választási eredményben.

A második állítást pedig végképp tarthatatlannak vélem, ugyanis kétféle, hogy az ütőképese alternatívát a jobbközép-jobboldali koalíció a szakértői stáboknak köszönheti. Ezzel szemben úgy gondolom, hogy a döntő elem politikai okokban és a mai magyar társadalom sajátos megosztottságaiban található meg, és a szakértők csak abban játszottak szerepet, hogy megalapozták a jobboldal számára a *célravezető politikai stratégia és viselkedés kereteit*. A bíráló alapvető tézise az, hogy egyfelől nem szabad misztifikálni a mai magyar politikában a szakértői szerep hatékonyságát, másfelől pedig a választást nem a jobboldali koalíció nyerte meg, hanem a balközép koalíció vesztette el. Akkor beszélhetnénk a jobboldal győzelméről, ha a társadalom meggyőző erejű politikai irányváltása következett volna be, erről azonban szó sincs. Ha a parlamenti háttérrel rendelkező pártokra leadott listás-preferenciális szavazatokat szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy a hazai választók pártokhoz kötődése ad hoc jellegű.

Pártok	1990		1994		1998	
	szavazat	arány(%)	szavazat	arány(%)	szavazat	arány(%)
FIDESZ	439 649	8,95	379 344	7,02	1 340 826	29,48
FKGP	576 315	11,73	476 272	8,82	597 820	13,15
KDNP	317 278	6,46	379 523	7,02	104 892	2,31
MDF	1 214 359	24,73	633 770	11,74	127 118	2,80
MIÉP	-	-	85 737	1,59	248 901	5,47
MSZP	535 064	10,89	1 781 504	32,99	1 497 231	32,92
SZDSZ	1 050 799	21,39	1 065 889	19,74	344 352	7,57
Összesen	4 133 464	84,15	4 802 039	88,92	4 261 140	93,70

A számok azt mutatják, hogy választásról választásra nagymértékű a szavazók átáramlása a pártok között az 1990. évihez képest. Ez azt jelenti, hogy a választók keresik a nekik megfelelő pártot, és minden alkalommal az adott politikai szituáció szerint döntenek. Akár többszázszáz nagyságrendben is megváltoztatják szavazatukat, mivel az adott párthoz való kötődésük nem stabil, és a szavazásukat nem motiválják erős ideológiai elkötelezettségek. Ez azzal is összefüggésben van, hogy a társadalom szerkezetének átalakulása miatt a pólusok még nem alakultak ki markánsan, ez csak évtizedek múltán lesz megfigyelhető. Csupán a kisgazdapárt rendelkezik viszonylag állandó támogatottsággal, ami magyarázható a párt réteghomogenitásával és periferikus jellegével.

Le kell szögezni, hogy a jelenlegi pártstruktúrát alapul véve egyetlen párt csak kivételes körülmények között szeresheti meg a parlamenti mandátum-többséget, és ez a lehetőség is csak abból adódik, hogy a választási rendszer aránytalansági hajlama számottevő. Ha a mandátumok elosztása a listás támogatottságot követné, a párttáborok jelenlegi megoszlása alapján csak koalíciós kormány alakulhat. A kormányzás kérdése a mai választási rendszerben az egyéni kerületekben dől el, és ki-egyenlített erőviszonyok közepette ennek eredményei nagymértékben függenek a pártok közötti együttműködéstől, a visszalépésektől.

Ha az egyes párttáborok listás támogatottságát vizsgáljuk, azt látjuk, hogy nincs a választásoknak egyértelmű győztese. Ezt a tényt az mutatja meg világosan, hogy listás választások esetén, öt százalékos küszöb mellett ma olyan ötpárti parlamentünk lenne, amelyben a mandátumok megoszlása az alábbiak szerint alakulna (százalékban %): FIDESZ 33,16, FKGP 14,77, MIÉP 6,22, MSZP 37,30, SZDSZ 8,55. Ebben a felállásban a MIÉP támogatása nélkül tehát nem jöhetne létre a FIDESZ–FKGP koalíció. De nem kell ilyen messzire mennünk: a mai Fidesz–FKGP–MDF koalíció sem tudhatja maga mögött a ténylegesen szavazó választópolgárok többségét, mivel a három párt támogatóinak együttes aránya csupán 45,43 százalék. S ha ide is sorolnánk a KDNP-szavazókat, a többség akkor sem lenne meg. Azt persze nem tudjuk, hogy a parlamentbe nem jutott pártok szavazói egy kormány–ellenzék viszonylatban melyik oldalra állnának, ám feltételezhető, hogy mindenképpen a szélsőjobb oldali MIÉP lenne a mérleg nyelve és billentené át a kormányzati hatalmat a jelenlegi koalíció felé.

Míndez azonban természetesen nem nélkülözi a spekulatív felhangokat. Mindössze arra utalok, hogy a választások megnyerésének kérdése nem egyértelmű a jelenlegi választási rendszerben. A mandátumok száma persze eldönti a kormányzás kérdését, de e mögött a pártok társadalmi támogatásától nem lehet eltekinteni.

Innen szemlélve a szakértői háttér kérdését, azt mondhatjuk, hogy a jobboldal kettős potenciális eséllyel indult a kormánnyal szemben: egyfelől hitelessé tudta tenni, hogy a kormány egyes területeken kifejezetten alulteljesített, másfelől pedig az erők egyesítésével felmutatta a kormányzásra való képességet. A FIDESZ és a kisgazdák szakértői ez utóbbi komponens fontosságát ismerték fel, és ami még ennél is fontosabb: a politikai vezetők belátták, hogy az együttműködéssel járó kényszerű ki-

sebb áldozatokat meg kell hozni ahhoz, hogy eséllyel induljanak a mandátumversenyben. Egyébként az erőviszonyok nagyon kiegyenlítettek voltak, és az döntött, hogy a szabaddemokraták elveszítették korábbi szavazótáboruk csaknem 70 százalékát. Nem kirívóan magas ez az elvándorlás eddigi rövid választástörténelmünkben,² de a liberálisok térvesztése eldöntötte a második forduló MSZP–FIDESZ verseny végső kimenetelét. A választások igazi talánya voltaképpen az, hogy milyen mozgatói voltak annak, hogy az SZDSZ szavazói átvándoroltak a FIDESZ-hez. Úgy is fel lehet tenni azonban a kérdést: miért nem az MSZP-hez csatlakoztak a csalódott SZDSZ-szavazók? Ez utóbbi kérdésre a másodlagos választói preferenciák megadják a választ, de a mögöttes magyarázatokat a választói vonzódások önmagukban nem árulják el. A választók –valószínűleg „igazságtalanul” – a kormányzás sikereit az MSZP javára könyvelték el, a kudarcokért pedig az SZDSZ-t tették felelőssé.

Döntő komponens volt a választási eredményekben a Fidesz-FKGP viszony és a második forduló választási együttműködés. Már a választások előestéjén is világosan érzékelhető volt, hogy a két párt fegyverszünetet kötött, és noha kerülték a koalíciónak még a lehetőségét is, programjaik összeegyeztethetőek voltak. A két párt a nyilvánosság előtt nem deklarált szövetséget kötött az első forduló után azzal, hogy a kisgazdák 82 egyéni választókerületben visszaléptették jelöltjeiket. Ha nem ezt teszik, bizonyos, hogy a FIDESZ nem képes megszerezni a mandátumelsőséget.³

Az itt kifejtettek miatt túlzottnak vélem a szakértőstáboknak tulajdonított meghatározó szerepet. Az kétségtelenül igaz, hogy a FIDESZ tudatosan törekedett a jobboldal integrátori szerepének betöltésére, ami az MDF 1994-es nagyarányú vereségét követően szinte tálcán kínálkozott. Ennek érdekében a párt markáns jobboldali fordulatot hajtott végre és látványosan elfordult a hagyományosan liberális értékektől. Ilyen például a népesedéspolitikai felfogás gyökeres átalakulása, vagy az állam és az egyház viszonyára vonatkozó nézetek radikális irányváltása.⁴ A FIDESZ térnyerését azonban nem az igen esetleges „think-tank”-jeinek, hanem jól összekovácsolódott, a parlamenti pártharcokban megedződött szűk politikusi gárdájának, egyénileg is igen felkészült, kommunikáció- és vitaképes vezető pártpolitikusaiknak köszönheti. A „konkrét helyzet konkrét elemzése” vezetett ahhoz a felismeréshez is, hogy a FIDESZ-nek szakítania kell a paternalista-pragmatista antalli-borosi örökséggel, mert a liberális túlsúlyú koalíció megválaszolatlanul hagyja a „nemzeti kis- és nagyburzsoázia” igényeit és az európai integrációval kapcsolatos súlyos identitási és gazdaságpolitikai kérdéseket. A törekvés kinyilvánítása, az elhatározás azonban önmagában kevés lett volna. Számos körülmény szerencsésen alakult a FIDESZ számára ahhoz, hogy a tudatosan felvállalt szerepet ténylegesen is be tudja tölteni. Ezek közül a következőket tartom meghatározónak.

1. A jobboldali pártszerkezet átalakulása. Az MDF-en belüli szakítás, a mérsékelt polgári szárny kiválása megpecsételte a párt sorsát, és nyilvánvalóvá vált, hogy a pártszakadás a parlamentből való kieséshez vezet. Nem kellett különösebb politológusi éleslátás annak felismeréséhez,

hogy az ideológiailag megtépzott, kormányzásban sikertelen, pártszakadással sújtott párt, amely ráadásul nem a centrumba igyekszik, hanem hidat keres a radikális jobboldali csoportosulásokhoz, kevés esélyt hagy magának a parlamenti küszöb eléréséhez. Amikor a pártszakadás után már a közvélemény-kutatási eredmények is egyértelműen jelezték a hanyatlást, a szervezetileg túlélő párt a Fidesz-szel való beismerten alárendelt választási együttműködésbe menekült. Látni való ugyanis, hogy nem két egyenrangú párt kötött szövetséget, amit kifejezett a töredékszavazatok 2/3–1/3-os előzetes elosztása a FIDESZ javára. Az MDF-et az alárendelt együttműködés juttatta egyéni kerületi mandátumokhoz, ugyanakkor előre kódolta a párt listás vereségét. Az MDF pártérdekei szempontjából talán bölcsőbb lett volna, ha az MDNP-vel való kiegyezést keresve és választási szövetséget kötve a második fordulóra tartották volna fenn a polgári koalíció kialakítását a Fidesz-szel. A megfelelő vezetés hiányában az MDF eleve elveszítette versenyképességét a Fidesz-szel szemben.

A KDNP 1994-ben több szavazatot – igaz, mindössze 179 voks volt a különbség – és kettővel több mandátumot szerzett, mint a FIDESZ. A párt integrációs képessége azonban generációs jellege, a katolikus vallásúakhoz való erős kötődése és ideológiai zártsága miatt eleve igen korlátozott volt. A ciklus közbeni pártpolitikai események, a „belső ellenség” felfedezése, szisztematikus üldözése, majd kizárása végképp megpecsételte a párt sorsát. A markáns jobboldali ideológiai irányváltás miatt a KDNP maga morzsolta fel parlamenti képviselőjét, és a nevesítetten keresztény politikai irányzatot – ki tudja, milyen hosszú időre – diszkreditálta.

A FIDESZ egyik potenciális vetélytársa a jobbközép pólusfogalásban az FKGP volt. A kisgazdák történelmi beágyazottsága azonban önmagában kevés a szélesebb integráció megteremtéséhez. A bázis paraszti-falusi dominanciája, a premodern politikai nyelvezet, a párt antidemokratikus felépítése és működése, a pártvezér személyének populista attribútumai és harsány média-megnyilvánulásai elzárták az utat a másodlagos preferenciák felé. A modernizálási kísérletek hiányát csak szimptómaként jelezte az a pártban belüli is végbement „kis szakadás”, a radikális populista ellenzék választásközeleli kiválása-kizárása.

A FIDESZ másik – talán igazi – riválisa az MDNP lehetett volna, de a pártnak – bár komoly szakértői holdudvar alakult ki körülötte – nem volt ideje a maga megszervezésére és nem rendelkezett olyan pénzügyi háttérrel sem, amit a FIDESZ két cikluson keresztül szívós munkával – máig nem tisztázott körülmények között – felhalmozott.

A szélsőjobboldali – nemzetiszocialista és zöld – mozgalmakkal azért nem kell foglalkoznunk, mert támogatottságuk a magyar történelmi jobboldali szubkultúrába ágyazódik. Létük elsősorban a társadalom anomias jelenségeiből táplálkozik, nem rendelkeznek kizárható bázissal, koalícióképtelenek, és ezért politikai integrálásra eleve alkalmatlanok, ami nem jelenti azt, hogy az általuk megfogalmazott kritika és parlamenti szerep elhanyagolható lenne.

Az itt röviden vázolt jobboldali pártpolitikai körképből okszerűen következik, hogy a FIDESZ dolga viszonylag egyszerű volt, ha nem is kön-

nyű: tartózkodnia kellett az integrációt veszélyeztető hibák elkövetésétől. Lényegesnek vélem – és egyetértek Csizmadia Ervinnel e tekintetben –, hogy a FIDESZ a koalíció pártjai közül elsősorban az SZDSZ-t vette célba. Felismerte, hogy az SZDSZ erdőndően nem balközép pártként vált sikeressé és elfogadottá és hogy a párt erős kötődései ellenére féloldalassá vált a Tölgyessy-szárny kiszorítása után. Az SZDSZ bázisának komoly részét képezte a vidék kispolgári-középosztályi-értelmiségi antiszocialista vonulata, amelynek politikai habitusa közelebb állott a FIDESZ szabadelvűségéhez, mint a doktriner liberalizmushoz. A Tocsik-botrány éppen a legérzékenyebb ponton, a politikai erkölcsi feddhetetlenség megingatásával találta el a pártot. Igaz ugyan, hogy az MSZP és az SZDSZ erős kötődésű értelmiségi holdudvara a Demokratikus Charta-mozgalomban fegyverszünetet kötött egymással, ez az SZDSZ vidéki bázisához nem hatott el, és a két párt erdőti szembenállását a kormányzás sem enyhítette. A közvélemény előtt a FIDESZ sikeresen hangsúlyozta alternatíva-jellegét az SZDSZ-szel szemben.

A FIDESZ az MSZP-vel szemben kevésbé offenzív taktikát választott, és akár tudatos, akár ösztönös volt ez a döntés, az egyedüli sikerrel kecsegtető megoldásnak bizonyult. Tanulva az MDF kudarcából, a FIDESZ-vezérkar mindenekelőtt szakított az éles antikommunista-antiszocialista retorikával, és igyekezett az MSZP-vel folytatott polémiát erkölcsi és szakpolitikai területre áthelyezni.

2. A kormányzás hibái. Ki-ki össze tudja állítani azt a listát, ami végül is a kormánykoalíció bukásában tetten érhető szerepet játszott. Itt ezek közül jó néhányat megemlítek, ám részletes taglalásuknál fontosabbnak tartom azt kiemelni, hogy a kormány megelégedett a kétségtelen nagypolitikai sikerek hangsúlyozásával (makrogazdasági egyensúly, infláció, külföldi eladósodás, európai integráció, nemzetközi elismerés, NATO-csatlakozás stb.) és szinte vakon figyelmen kívül hagyta az elégedetlen és egyúttal politikailag aktív rétegek (elsősorban pedagógusok, vidéki alkalmazotti középrétegek, jövedelmileg leszakadt, a munkanélküliséggel fenyegetett szakmunkások stb.) érdekeit, elégedetlenségét potenciálját. Egyértelműen politikai hibaként kezelhető a társadalmat erősen megosztó földkérdés napirendre tűzése, a bős-nagymarosi konfliktus hibás, egyoldalú kezelése, az SZDSZ-szel való kormányzati együttműködés megoldatlansága, és a pártpolitikai versengés hangsúlyozott bipolarizálása, a FIDESZ fő riválisként való megjelenítésével, a koalíciós alternatívák túl korai lezárásával és a kétpárti tévévita felvállalásával. E kérdések megítélése azonban nagyon különböző lehet és nem tudjuk, hogy melyiknek milyen súlyú szerepe volt – ha egyáltalán volt – a választási kudarc kialakulásában. A konkrét politikai balfogások elkerülhetőek vagy enyhíthetőek lettek volna, ha nem párosulnak mélyebb gyökerű politikai stratégiai hibával, a programnélküliséggel. A „tartsuk a jó irányt” szlogen meghirdetése olyan körülmények között, amikor a szervezett bűnözés látványos megnyilvánulásai egymást követték, amikor az ellenzék egy sor komoly lépést helyezett kilátásba a kormányzás átalakítása és a gazdaságpolitika radikális korrekciója érdekében, több mint taktikai félresiklás. Arra utalt, hogy a koalíciós kormány valójában nem érzékel-

te vagy nem vette komolyan azokat a súlyos erkölcsi és intézményi deficiteket, amelyekre legalább részleges magyarázatot és korrekciós programot kellett volna adnia. E mögött az önkritikátlan politikai attitűd mögött valójában a szociáldemokrácia valóságos politikai szerepének tisztázatlansága húzódott meg, az a ellentmondás, hogy a szocialista túlsúlyú kormányzat egyoldalúan liberális gazdaságpolitikát hirdetett meg és annak egyoldalúságait meg sem kísérelte programszerűen kiigazítani. A látványos programnélküliség szembekerült egy jövőbe tekintő attitűddel, amely tartalmi összefüggéseitől függetlenül – az önhitelesítés erejével elsősorban az ingadozókat és a kormányzati mikro-ökonómiai teljesítményekkel szemben elégedetleneket vonzotta magához, anélkül, hogy a FIDESZ mellé állás különösebben erős identifikációt jelentett volna.

3. A katolikus egyház szerepe. A katolikus alsópapság nyilvánvalóan nem a szocialista-liberális koalíció mellett állt ki a kampány idején. Amennyiben egyáltalán megnyilvánult a politikai vitákban, és ezen nincs okunk sem csodálkozni, sem megütközni. A balközép értékrendet valló nem kifejezetten evangelizált rétegeket amúgy sem befolyásolja a szektás propaganda, sőt, az visszafelé is elszülhet. Újszerű volt azonban a rendszerváltás utáni politikai fejlődésünkben a katolikus főpapi közösség egyértelmű kiállása és kinyilvánított politikai támogatása a FIDESZ és – kisebb mértékben – az FKGP mellett. Mert miképpen lehet értékelni azt a körülményt, hogy a püspöki kar a híveket az esélyesek támogatására szólította fel, és arra agitálta őket, hogy a hibás politikai gyakorlat elutasításával a nép érdekeinek megfelelő programmal jelentkező pártokat támogassa? Az egyház fellépése jelezte, hogy a mérsékelt jobboldal Orbán Viktor vezetésével komoly erkölcsi és politikai támogatást élvez, és érdemes is a kormányzásra. Egyéb körülményekkel együtt ennek a faktornak nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk.

4. A hálózatok szerepe. Nem fogadom el a „think-tank” fogalom hazai alkalmazhatóságát. A szerzővel szemben úgy vélem, hogy a mai Magyarországon nem beszélhetünk intézményes „think-tank szféráról”, még csökevényes formában sem. A FIDESZt segíthette a Századvég Politikai Iskola égisze alatt megszervezett színvonalas kormányzati kutatás – amiért az iskola vezetője el is nyerte jól megérdemelt jutalmát –, mind ez azonban nem avatja az iskolát politológiai értelemben vett agytrösztlé. Nemcsak azért nem, mert az iskola jobbára egyszemélyes vállalkozásnak tekinthető, hanem mert egyáltalán nem integrált olyan általános politikai szakértői tudást, ami egyértelműen köthető a FIDESZ ideológiai irányváltásához és politikai öndefiníciójához. Azok a közvélemény-kutatások és választási előrejelzések, amelyek az iskola és a TÁRKI együttműködésében elkészültek, nyilván befolyásolták a szavazók egy részének, elsősorban a bizonytalanoknak a végső döntését, de nem inkább, mint a Szonda Ipsos felmérései és elemzései. A felmérések eredményeinek tálalása az írott és az elektronikus sajtóban már nem nélkülözi a tendenciózus elemeket. Ezen a ponton tetten érhető a Századvég Politikai Iskola–TÁRKI együttműködés politikai semlegességének hiánya, amit egy pártsemleges társadalomtudományi kutatói műhely nem engedhetne meg magának. Ezen a ponton – de csak ezen – találhatunk uta-

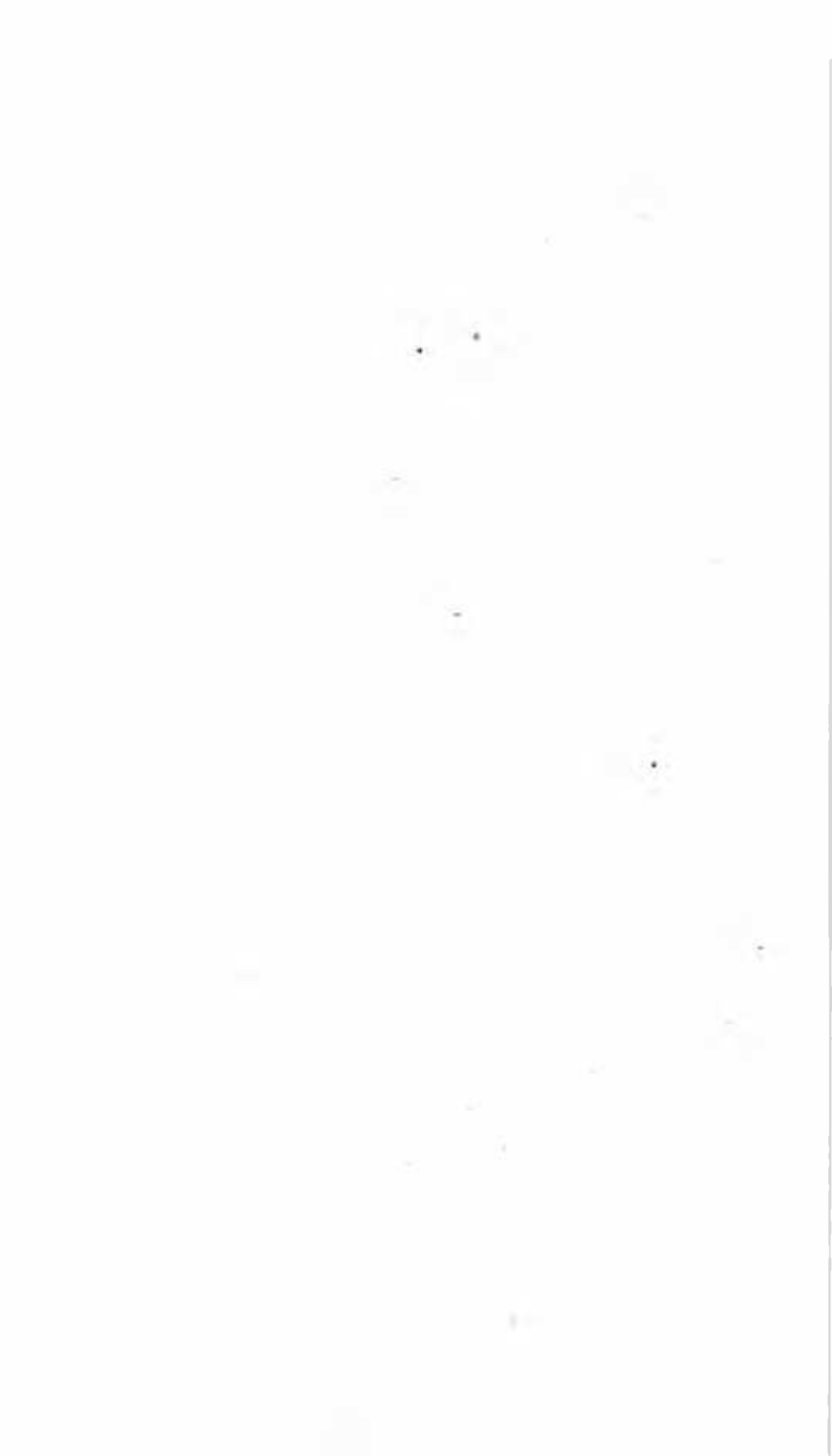
lásszerű hasonlóságot a politikai pártok mögött megszerveződő hagyományos „think-tank”-ek és a hazai agytröszt-kezdemények között.

A választásokban szerepet játszó intellektuális műhelyek közül a hivatkozott cikk kiemelt jelentőséget tulajdonít a Századvég Politikai Iskolának, de nem említi a többi párt mögött tevékenykedő hasonló szerepet betöltő intézményt, pedig ezeket is érdemes lenne áttekinteni a teljesség kedvéért, még akkor is, ha inkább a különbségeket lehetne hangsúlyozni, mint az azonosságokat. Az MSZP nem elhanyagolható eszmei bázissal rendelkezik a Politikatörténeti Alapítvány kutatói műhelyében, és hasonló kapcsolat fedezhető fel az SZDSZ és a Politikai Tanulmányok Intézete között is. Ezek a szervezetek eltérő jogi keretben működnek, és a referencia-párthoz kapcsolódásuk is igen különböző. A két utóbbi intézmény kifejezetten törekszik a többoldalú kötődésre és elhárítják a direkt pártpolitikai orientáció vádját, ugyanúgy, mint ahogy a választások előtt a Századvég Politikai Iskola is pártsemlegességét hangsúlyozta, nem túl meggyőző erővel.

Összegezve a fentieket az a meggyőződés, hogy a legfejlettebb polgári demokráciákban működő, a tudomány és a politika határán tevékenykedő agytrösztök a hazai politikai folyamatokban még nem jelentek meg. A társadalomtudományokkal foglalkozók tapasztalataim szerint nem rejtik el politikai értékpreferenciáikat, és némelyikük nyíltan is politikai karriert vállal, ha időlegesen is. A nagy többség azonban – az értékek, vagy akár a szakértői kapcsolatok vállalása mellett is – igyekszik távolságot tartani a napi politikai csatározások világától, és ebben leginkább az értéksemlegesség hangsúlyozása segíti őket. A politikai publicisztikai elemzések és a politikai stratégia építését segítő politikai analízisek általában magányos kutatói teljesítmények, és nem beszélhetünk arról, hogy az egyetemi oktatás és a tudományos kutatás prominens szereplői jól körülhatárolható, ideológiailag elkülönült intézményekbe, think-tank-ekbe tömörülnének. Ez nem is látszik könnyen kialakítható alternatívának, mert nincsenek meg a legális pénzügyi finanszírozási feltételei. A tudományos igényű politikai stratégiai elemzés mint tartós tevékenység drága vállalkozás, ma jószerevével meghaladja a nagy pártok teherbíró képességét is. Arról nem is beszélve, hogy az intézményesen független agytrösztök finanszírozása a pártok mögötti magángazdaságtól várható el, ennek feltételei azonban nálunk kialakulatlanok. Járhatóbb és követendőbb megoldásnak látszik a német minta meghonosítása: a pártok tudományos műhelyeinek alapítványi keretek közötti működtetése költségvetési forrásokból. Ennek hiánya különösen akkor látszik világosan, amikor az egyik intézmény rejtett, nyilvánosan nem ellenőrizhető forrásokból támogatást élvez, a rivális párt intellektuális bázisát pedig megfosztják legális költségvetési forrásaitól, ellehetetlenítve kutatási tevékenységét.

JEGYZETEK

- ¹ Ez az írás hozzászólás Csizmadia Ervin: *Párok és agytrösztök. Think-tank szervezetek Nyugat-Európában és Magyarországon* c. tanulmányához, ám nem elsősorban a szerző egyes részmegállapításaival és a think-tank-ek elméleti kérdéseivel kapcsolatban kifejtett nézeteivel kíván polemizálni, hanem a cikkben felvetett néhány – a hazai választási eredmények magyarázatára utaló – hipotézisre reflektál.
- ² Az MDF 1994-ben elvesztette korábbi tábora 47%-át, a FIDESZ szavazótábora pedig 1998-ra az előző ciklushoz képest több mint 3,5-szeresére duzzadt; az MSZP szavazótábora 1994-re növekedett több mint háromszorosára.
- ³ A FIDESZ lényegesen több egyéni kerületi mandátumot szerzett, mint az MSZP (90 v. 54), de a két párt közötti – az MSZP első fordulás preferenciális győzelme következtében – mindössze 14 mandátumkülönbség alakult ki a végső kiosztáskor (148 v. 134). Ez azt jelenti, hogy 8 egyéni kerületi mandátum elhódítása esetén az MSZP nyerte volna el a kormányalakítási megbízást. A szoros eredmény átbillenése a FIDESZ javára egyértelműen a kiszáradt visszalépésével magyarázható. A kiszáradt nélkül semmiképpen nem lehetett volna kormányt alakítani, mert listás eredményük alapján ők a mérleg nyelve. Ha azonban nem döntenek a nagyarányú visszalépések mellett, az MSZP nyerte volna meg a választásokat, és ez a körülmény – ha nem is ők alakítanak kormányt – döntően befolyásolná a kormányzati viszonyokat.
- ⁴ Emlékeztető idézem itt azt a gúnyos rigmust, amelyet korábban FIDESZ-aktivisták skandáltak a jobboldali-populista népcsedéspolitikai elképzelésekre: „Fekete Gyula agyalágyula: fogjik a magyar.”

BOROS LÁSZLÓ

Szakértők, agytrösztök, hívók a pártokban és a pártok mögött

PÁRTOK ÉS ÉRTELMISSÉGIEK A RENDSZERVÁLTOZÁSBAN (HÍVÓK, POLITIKUSOK, SZAKÉRTŐK)

Az eredetileg független értelmiségi műhelyek megnyerése a modern demokratikus politikai rendszerekben a pártok egyik legfontosabb céljává vált. Am még a demokratikus hagyományokban gazdag országok vezető parlamenti erői mögött is csak az utóbbi évtizedekben jelentek meg szervezett professzionális bázisok. Ezt megelőzően alapvetően belső erőnek, a pártokhoz csatlakozott értelmiségieknek, vagy a politikai gyakorlatban izmosodott, kinevelt kádereknek a segítségével próbálták meghatározni cselekvési programjaik irányát és az egyes részpolitikákban tanúsítandó magatartásformák taktikai lépéseit egyaránt.

A magyar többpártrendszer viharos gyorsaságú kifomálódása során a pártok működésének számos eleme kialakulatlan maradt, *spontaneitás* jellemezte a szervezeti viszonyok, a hierarchikus és bürokratikus szerkezeti tényezők felépülési folyamatait. A politikai kérdésekre adott válaszok szakmai előkészítése a *személyes kapcsolatok* függvényévé vált. Valaki ismert valakit, és amennyiben egyrésztől sikerült elhítenie pártbéli kollégáival, hogy az általa ajánlott szakértő jó, másrésztől rá tudta venni az érintettet, hogy próbálja meg szaktudása egy részét valamely politikai párti közegében kamatoztatni, akkor hosszabb-rövidebb tapogatózás után megkezdődött az együttműködés. Ez elcinte többnyire *informális, rendszertelen és szervezeti kapcsolódásaiban tisztázatlan* kooperáció, amelyben a megrendelő is menet közben formálgatta igényeit, folyamatosan zajlott a mozgásterек bemérése, továbbá a mindkét fél számára újdonságot jelentő státusok szerepkészleteinek a kialakítása.

Az ilyen spontán módon pártokhoz vonzott, eredendően függetlennek tekinthető szakemberek mellett természetesen első pillanattól közremű-

ködték a szerveződő csoportokban a politikai meggyőződésből vagy gazdasági érvényesülési érdekből eleve meghatározott pártokhoz csatlakozott értelmiségiek, az adott párt ideológiai karakterét magukévá tevő *hívők* is. Közöttük két alapvető csoportot különböztethetünk meg: az egyik típusba tartozók kezdettől azért kapcsolódtak be pártjuk tevékenységébe, mert aktív *politikusokként* akartak részt venni az intézményrendszer kiépítésének, majd működtetésének folyamataiban, a másik körbe tartozók eredeti szándéka az volt, hogy belülről foglalkoztatott szakértőként, a döntéseket is formáló *tanácsadóként* működjenek közre. Sokan persze az utóbbiak közül is politikusok lettek, hiszen szűk volt a választék, és természetesen befolyásolhatta őket a hatalomból való részesedés lehetősége is.

A *hívők csoportjainak* a pártokon belüli kialakulása fontos eleme a magyarországi folyamatoknak, a szervezetben elfoglalt különböző jelleghű és erősségű pozícióik a későbbiekben *nagymértékben befolyásolták a háttérszervezetek szerepvállalásait*. Egyrészt az ő feladatuk lett a szakértői bázis bővítése, személyek és szervezetek bevonása, másrészt, *féltékenységi indexük* "döntő volt abban a tekintetben, hogy az újonnan bevontak mennyire válhattak az adott párt formálódó agyrösztyjének részévé.

A helyzet reális értelmezéséhez további fontos tényező az a közhelyszerű tény, hogy a későbbi *parlamentari pártok*, sőt, egyes kimaradt erők vezető körei is *szűk szakértelmiségi csoportokból álltak össze*, amikor a politikai porondra léptek. A pártok agyrösztyjeinek a kialakulását illetően ez újabb összefüggésben jelzett gyökeresen más helyzetet Magyarországon a fejlett országokhoz képest. A többségében újdonsült politikusokból álló pártvezetői élgárdák tagjai elsősorban *politikai szakértőket kerestek*, illetve olyan szakterületek képviselőit, amelyekből a saját csapatuk alulreprezentált volt.

Az ily módon formálódott magyar helyzet annyiban fejezett ki teljesen más igényeket, hogy míg a fejlett parlamentáris demokráciák pártvezetői éppen akkorra válnak politikusként profivá, mire abba a pozícióba kerülnek, hogy az agyrösztyökkel szemben igényeket támaszthatnak, addig – elsősorban az induláskor, 1989–90-ben, és a kilencvenes választások utáni korai periódusban – a valamely szakmai területen felkészültnek tekinthető és – optimális esetben – ösztönös politikusi érzékkel rendelkező *magyar pártvezetők többsége kifejezetten a politikai tevékenység rejtelmeibe kért bepillantást a szakértőktől*. Tanulnivalója még azoknak is volt, akik az átalakulást megelőző időszakban is aktív politikusként tevékenykedtek.

Mindezeket a személyes tapasztalatból és mások elemzéseiből is leszűrt bevezető következtetéseket azért vettem előre Csizmadia Ervin megszokottan magas színvonalú tanulmányához¹ írt vitacikkemben, mert jelezni szerettem volna, hogy az ő gondolatmenetének szisztematikus kétpólusúságához² nehéz lesz csatlakoznom annak az empirikus tényanyagnak a birtokában, amely az elmúlt, immáron csaknem egy évtizednyi időszakban mélyen rögzült bennem az alapkérdés hazai vetületeit illetően.

A legerősebb angolszász (és különösen Nagy-Britanniára jellemző) folyamatok bizonyos törvényszerűségeiről olvasva természetesen előjöt-

tek németországi vagy akár hollandiai cmlékeim, amelyek *további modellek létezésére* utaltak, amellet. hogy tapasztalataim szerint ezt a kérdéskört tudományosan nem mindenütt teljesen hasonló keretben értelmezik. Különösen izgalmas lenne átfogó képet kapnunk a döntésmechanizmusok természetét hagyományosan másként értelmező (és a gyakorlatban is másként kezelő) *mediterrán* térségbeli EU-tagállamok működési és intézményi szerkezetéről, az angolszász metódusok *skandináviai* befolyásáról vagy a *japán* agytrösztökről.

Kétségtelen, hogy *térségünk* átalakítási folyamatai minden országban kikényszerítettek bizonyos sajátos megoldásokat. A vitathatatlanul felfedezhető hasonlóságok okai nagyon közel állnak a bevezetőmben írtakhoz a szűkebben értelmezett kelet-közép-európai régió többi államában is. Ahogy Csizmadia Ervin is ír a magyar folyamatok kapcsán a demokratikus *ellenzék* mint kiinduló mozgalmi háttér létéről, ugyanúgy döntő szerepük volt a pártokká szerveződés politikai stratégiáinak a kidolgozásában és a későbbi döntési mechanizmusok kialakításában a cseh, a lengyel, a szlovák, sőt, a keletnémet ellenzéki mozgalmaknak (amelyek többnyire kiterjedtebbek, és hol nyilvánosabbak, hol illegálisabbak voltak a két magyar ellenzéki vonulatnál³).

Éppoly logikus volt az egykori oppozíciós erők szellemi bázisként jelentkezése az új pártoknál, miként az is, hogy a tágabban értelmezett kelet-európai térség valamennyi országában a *reformszocialista*, az állami adminisztrációban már döntési tapasztalatokat szerzett *technokrata* réteg nagyobbik része szervesen beépült az átalakult korábbi *állampártok utód-szervezeteinek agytrösztjeibe*. Mindeközben e réteg más, kisebb csoportjai az új pártok mögé léptek át, de túlnyomórészt ebből a bázisból verbuválódtak a magukat *független* szakértőkként definiálók is (kiváltva a szakmai terpeken korábban különböző okokból háttérben maradt újdondászok vehemensebb képviselőinek szünni nem akaró ellenséges indulatait).

A lezajlott folyamatoknak és a mára kialakult tényszerű helyzetnek természetesen sokféle *érzelmi-ideológiai interpretációja* lehetséges⁴, de a következtetések bizonyos körét már határozottan *paradigmatikusnak* tekinthetjük. Az 1998-ban történektől a témánk szerinti elemzésben kétségtelenül a Fidesz körül kibontakozott tendenciák új minősége jelenti a legizgalmasabb mozzanatot. Mindaz, amit Csizmadia Ervin leír, megtörtént, és az általa adott tudományos értelmezés is akceptálható, markáns álláspont. De mind a lezajlott történések kereteinek a meghatározása, mind az értékelés igencsak *ámyallható*.

A POLITIKAI HÍVŐK KISCSOPTJAI MINT A PÁRTREND-SZER MŰKÖDÉSÉNEK ALAPINTÉZMÉNYEI

Az egyik fontos, a tanulmányban is felbukkanó, de nyitva hagyott kérdés arra irányul, hogy merre mozdultak el a szakértői bázisok a fentebb jelzett kezdeti, spontán módon kialakult és esetleges állapotból 1990 után? *A mozgások egyik motíváló faktora változatlanul a korábbi szakértelmiségiből politikussá váli pártvezető csoportok hangadó személyiségeinek saját szere*

pükre vonatkozó attitűdje maradt. Az 1989-es tárgyalási folyamatok, a felgyorsult pártszerűsödés, az új erők közötti ellentétek kielemeződése, a rövid és szinte előkészületek nélküli választási kampány, valamint a rengeteg új politikai státus előzmények nélküli betöltésénck kötelezettségbe a választások után koráretttségbe kényszerítette a porondon maradt poliikusokat.

Módjuk sem volt végiggondolni helyzetük és képességeik viszonyát, fejest kellett ugraniuk a napi politizálás különböző parlamenti, kormányzati, ellenzéki, parlamenten kívüli, néha párton kívüli szerepcibe. Azt a megerősítő bázist, amelyet agytröszt típusú háttérintézmények képezhetnek a döntéshozók számára, a politikusi szerepre vállalkozók többsége napról napra részben (kisebb mértékben) önmagában, többnyire pedig a mind markánsabban csomósodó, az egyivásúvá váltakat tömörítő kis csoportocskákban találta meg. Ezek az informális képződmények hosszú évekre alapintézményeivé váltak a magyar demokratikus politizálásnak. Tagjaik szinte teljes egészében hívők voltak, részben politikussá vált, részben tanácsadói szerepben maradt, esetleg adminisztrációkba vándorolt korábbi szakértelmiségiek, akik az általuk kialakított, erősen lehatárolt kommunikációs terekben a napi, sőt, a pillanatnyi szükségleteknek megfelelően igyekeztek a legkülönbözőbb feladatok megoldásához szellemi bázist teremteni önmaguk számára.

Ez azt is jelentette, hogy a kezdeti, a véletlenszerű személyes kapcsolatokat reprezentáló pártokon belüli viszonyokat lassanként felváltották az átalakult (illetve kiformalódott), az új belső tagoltságot tükröző kiscsoport-hálóok. Nehéz és félrevivő lenne irányzatokról vagy belső frakciókról beszélni, ennél egyrésztől sokkal többről, másrésztől sokkal kevesebbről volt szó.

Többről volt szó, amennyiben egy-egy ilyen kis létszámú, hívőkből álló csoportocskák egyszerre lehetett a kormányzati vagy valamely ellenzéki stratégia think-tankje, napi kormányzati vagy ellenzéki döntések gyakorlati előkészítője, parlamenti vagy tömegkommunikációs politikai akciók megtervezője és lebonyolítója. Ez a multifunkcionalitás, ez a kiscsoportos omnipotens szerepvállalás számtalan lélektani következménnyel járt a résztvevőkre nézve. Ilyen volt a „mindent mi hordunk a vállunkon” beállítódás mártíriuma, de ilyenné vált a „mi vagyunk önmagunk agytrösztje” illúziója is.

A fentieket illetően tehát lényegesen többről volt szó ezeknek a hívő csoportoknak az esetében, mint egy-egy párton belüli irányzatról vagy frakcióról, hiszen különösen a pártok vezetési centrumaiban képződött ilyen csapatok mérhetetlen politikai befolyással rendelkeztek, jóllehet gyakran a cselekvési kényszerektől hajtva (és önmaguk alkalmasságában mindinkább bízva) kifejezetten hályogkovács módjára kezelték nagy horderejű társadalmi problémákat is. Ugyanakkor jóval kevesebbről volt szó esetükben, mint egy irányzatról vagy frakcióról, mert éppen fentebb leírt jellegükből adódóan szűkebben szerveződött, nem ritkán klikkszerűen működő képződmények voltak, amelyekből hiányoztak még egy pártfrakció ideológiai és szervezeti sajátosságai is.

Ezek után már bizonyos mértékig paradoxnak tűnő jellegzetessége volt viszont az 1991–94 közötti periódusnak, hogy a pártok legszűkebb,

hívőkből álló kamarilláin mégis megjelentek olyan tendenciák, amelyeknek egyes elemei *későbbi lehetséges agytrösztök szerveződése irányába mutattak*. Az informális hívő csoportocskák létrejöttében mutatkozó véletlenszerűségek oda vezettek, hogy mind egyes, formálisan pártvezetői tisztségeket betöltők, mind pedig a fokozatosan kiépülő pártapparátusokban fontos kérdések felett diszponálók gyakran kívül rekedtek a klikkeken (mint ahogy mindkét kategóriából formálisan jelentéktelenebbek bejutottak).

A kívül maradtakat általában nem sodorta magával a mindennapos informális és szervezett ülésezések hiszterizált zuhataga, nem váltak rabjaivá a fent említett lélektani hatásokból táplálkozó illúzióknak. Ezért nagyobb figyelmet fordíthattak a relatíve vagy teljesen független szakértői bázisok feltérképezésére, és elindíthatták kísérleteiket ezek megnyerésére, vagy legalábbis részleges bevonásukra. A kiinduló helyzet ebben a tekintetben is a személyekből építkezés volt, de fokozatosan kibontakoztak a bonyolultabb szerveződések csírái is.

Nem beszélhetünk még nagyjából azonos mozgásokról sem ezeknél a kísérleteknél, mert teljesen új folyamatokról volt szó. Az egyik markáns sávja a szervezetszerű megjelenésnek a fejlett parlamentáris demokráciákban tevékenykedő, székhelyüket tekintve *észak-amerikai* vagy *nyugat-európai* cégeknek a magyarországi tapogatózó felbukkanásához köthető. Nyomatékosan kell hangsúlyoznunk, hogy esetükben nem a Csizmadia Ervin által elemzett politikai think-tank-ekről van szó, hanem olyan vállalkozásokról, amelyek tágran értelmezett *gazdasági* profiljuk egyes elemeit (különösen PR-kapacitásaikat, de szükségképpen létező politikai elemző részlegüket is) *politikai* szervezetek számára rendszeresen kamatoztatják. Ezek egyike-másika megjelent a magyarországi pártok környékén is.

A szervezeti jelenlét másik kibontakozó dimenzióját a *friss hazai cégek* benyomulási törekvései képezték. A színes palettán jelen voltak a saját szakterületükön dinamikusan növekvő közvélemény-kutatók, próbáltak pozíciókat szerezni magyar PR-esek és consultinggal foglalkozók, és nagyon szűk körben jelentkeztek a kifejezetten politikai tanácsadást képzéssel is kombinálni képes, a dolog természetéből adódóan társadalomtudományi hátterükben erős kisebb szervezetek.

Mindkét típus sorsa végső soron a *hívő kiscsoportok kezében volt*, miként a korábbiakhoz hasonlóan továbbra is személyükben foglalkoztatott egyéni szakértőké is. Ugyanis miután a nem klikkesedett politikusok vagy pártapparátusi szakértelmiségiek sikerrel hoztak közel személyeket vagy szervezeteket a pártokhoz, a mindenható kiscsoportok ítelték meg tevékenységüket. Komoly konfliktusképző mozzanata volt ezeknek a folyamatoknak a *hívővé válás követelménye*, vagy kifinomultabb csetekben a *hívővé tétele megkísérlése*. Miután ugyanis a hívő kiscsoportok politikusi, szakértői és apparátusi tagjait éppen a teljes elkötelezettség (és az ebből származó társadalmi következmények vállalása) avatta egyívásúvá, és ugyanez hozta őket túldimenzionált döntési helyzetbe is, szinte kivétel nélkül *elképzeltelenn volt számukra, hogy a kiépülni kezdő agytrösztökbe igyekvő szervezetek és értelmiségi szakértők lojalitása elsősorban a velük*

megkötendő szerződésből táplálkozó lojalitás legyen, nem pedig valamilyen ideológiai elkötelezettségre alapozott hívői odaadás.

Lélektanilag bonyolította ezeket a folyamatokat a *saját tevékenység kritikai szemléletének hiánya a hívő csoportokon belül* sőt, a lojális külső szakmai bírálat elviselésére való képtelenség is. Ez példátlanul általános volt a legkülönfélébb színezetű és szemléletű pártokban az első demokratikus kormányzati ciklus idején. Külső szakértőként döbbenetes volt látni, hogy nagy társadalomtudományi felkészültséggel és presztízzsel rendelkező kollégák a hívő csoportocskák tagjaiként mennyire el tudták veszíteni egyéb témákban kitűnően működő objektivitásukat, mennyire kritikátlanul viszonyultak saját csoportjukhoz, és milyen túlfűtött affektív gesztusokkal illették a más pártállásúak magatartásait. Ez azonban csak egyik vonulata volt megnyilvánulási rendszereiknek. Nem voltak hajlandóak tolerálni, hogy a lojálisan, de nem hívőként pártjuknak dolgozó szakértői szervezetek vagy tanácsadóként foglalkoztatott személyek kritikai elemzésekből bontják ki stratégiai javaslatukat vagy szakmai részkoncepcióikat.

Hasonlók mondhatók el a hívő csoportok politikus tagjairól, azzal a különbséggel, hogy számukra *a hívő szakértők kritikátlansága által képzett kényelmi pozíciót sodorták veszélybe* a „csak” lojális szakértők bírálatot is tartalmazó koncepciói által. Ez a nehezen feldolgozható helyzet különféle reakciókat váltott ki a politikusokból. A teljes intoleranciától egészen a különböző involválási törekvésekig terjedtek a lehetséges megnyilvánulások. Egyes pártvezetők inkább veszni hagyták már-már think-tank-ké formálódó szakértői háttérüket, de nem viselték el az irányukban szemléletileg pozitív, de tárgyilagos hangnemet. Mások a szerződések feltételeként mindenre kiterjedő hűségnyilatkozatokat követeltek, és harmadik magatartásformaként említhető a kecsegtető ajánlatokkal alátámasztott bevonási kísérlet (amikor a szakértőt úgy próbálták hívővé tenni, hogy fontos, de nem domináns politikusi vagy adminisztratív funkciót ajánlottak fel neki a pártban).

Ez a részjelenségek leírásából építkező gondolatmenet megpróbálta felvázolni, hogy a számtalan objektív kényszer (elsősorban a sürgető idő) szorításában formálódó magyar politikai pártok milyen belső informális mozzanatokon keresztül viszonyultak a lassú agytrösztösödés kísérleteihez azt megelőzően, hogy a Csizmadia Ervin által elemzett 1994 utáni Fidesz-aktivitás kibontakozott volna. Véleményem szerint a fentebb leírtak – miközben nem cáfolják lényegileg az általa felvázoltakat – bizonyos árnyalásokra készíthetnek egyes összetevőket illetően.

A FORMALIZÁLT SZERVEZETEK URALMA ÉS A HÍVŐ KISCSOPORTOK BEFOLYÁSA

Egyes bonyolultabb összefüggések feltárása érdekében hangsúlyozottan foglalkoznék a tanulmánynak azzal a részével, amely a think-tank probléma általános értelmezési kísérlete, továbbá a legfontosabb brit tendenciák és tanulságok rövid értékelése után rátér a magyar helyzet elemzé-

sére és a felvezető gondolatokban néhány általánosabb észrevételt tesz. Egyetértvén azzal, hogy az agytrösztök a pártok háttérszervezeteinek speciális típusát testesítik meg, és ennyiben élesen megkülönböztetendők a más funkciókat betöltő (vitathatatlanul fontos) alapítványoktól, a hazai politikai agytrösztök definiálási kísérleténél én lényegesen bátrabban fogalmaznám meg azt, hogy nálunk (még) nincsenek az angolszász politikai rendszerekben kialakult politikai think-tankek.

Eddigi gondolatmenetem minden mondatával megpróbáltam alátámasztani Csizmadia Ervinnek azt az állítását, miszerint az „agytrösztökenti identifikálás elutasítása ... a rendszerváltás természetével magyarázható”⁵.

Azt sem vitatom, hogy az átmenet nálunk a formalizált szervezetek dominanciáját hozta. De a továbbiakban már ismételten rá kell mutatnunk arra, hogy miközben a változások gerince a formalizált szervezetek, és tegyük hozzá, különösen a parlamentbe bejutott pártok tevékenységéhez kötődött a szűkebb értelemben vett pártpolitikán túl a törvényhozási és a kormányzati szférában is. *a tényleges politikai küzdelmek a fentebb leírt pártokon belüli nem formalizált kiscsoportok között zajlottak, akár pártközi csatározásokról, akár pártokon belüli hatalmi harcokról volt is szó.*

Nem csupán annyi történt tehát, hogy az alkotmányosan formalizált szervezeti szféra dominanciája háttérbe szorította a civil szféra intézményeit. Egyrészt a minden modern demokráciában oly fontos, különböző formalizált intézményeket mozgósító érdekegyeztetési mechanizmusok is annyira csökevényes mértékben bontakoztak ki, hogy ez az erősen korlátozott helyzetük mind a mai napig lényeges momentuma az egyik társadalmi alapviszony, nevezetesen a munkaviszony tekintetében nálunk uralkodó középkori állapotoknak.⁶ Másrészt a folyamatok befolyásolásának a parlamenti pártokra szűkülése mögött *további erős koncentráció húzódott meg: a hívő kiscsoportok dominanciájának kialakulása.* Természetesen bárki mondhatja erre, hogy a fejlett, tradicionális parlamenti váltógazdaságokban is megszokott, hogy még a kormányon belül is kiemelt hatalma van a pártvezetőkben (többnyire a koalíciós partnerek legmagasabb szintű reprezentánsaiból) alakított belső kabinetnek, és hogy olyan országokban, ahol több száz évesek a demokratikus hagyományok, még világpolitikai jelentőségű kérdések is eldőlnék informális vacsorákon vagy nyaralói kiruccanásokon.

Mindezek természetesen igazak, de egyrészt az említett államokban a hatalomgyakorlási jogosultságok szisztematikusan szűkebb körökre koncentrálásának van formalizált háttere és racionális tartalma, másrészt a hazai agytrösztösödési kísérletek kapcsán általam leírtak éppen arra próbáltak rámutatni, hogy a rendszerváltás utáni első időszak pártpolitikai mechanizmusainak végső, pártokon belüli problémái nem elsősorban a formalizált szervezetek dominanciájából, hanem a nem formalizált, politikai hívőkből létrejött kiscsoportok multifunkcionális túlhatalmából keletkeztek. Ebből az általánosabb összefüggésből és a leírt részjelenségekkel egyaránt következően a magyar think-tank-ek néhezkes formálódásához alapvetően ez a nem racionális politikai megfon-

tolásokra épülő döntésmechanizmus vezetett el. Ugyanis a politika formalizált terepein a pártok megnyilvánulásait az előírások és az erőviszonyok bizonyos mértékig racionális keretek közé szorítják (jóllehet az első parlamenti ciklus első felében még ezeken a fórumokon is átsütött a kiscsoportok érzelmi hiszterizáltsága), ezzel szemben a teljesen pártbelügyként kezelhető szakértői-agytrösztli problémavilág sorsát nem formális, érzelmileg motivált elemek befolyásolták, sokkal inkább, mint amennyire az ésszerű lett volna, többek között a pártok saját érdekei ellenére is.

A TÁRSADALOMKUTATÓK PÁRTOSSÁGA ÉS AZ AGYTRÖSZTÖK ELKÖTELEZETTSÉGE

A másik kiinduló gondolata a magyar helyzetre vonatkozóan Csizmadia Ervinnek az, hogy nálunk túlon túl domináns a *tudomány képviselőivel* szemben a *politikai semlegesség* kritériuma. Úgy vélem, ennél a kérdésnél több dolog fonódik egybe, amiket le kell hántanunk egymásról. A kiinduló tételünk az, hogy a modern parlamentáris demokráciában oktató-kutató társadalomtudósnak minden további nélkül lehet politikai meggyőződése. Egészen külön tudományetikai síkjára a problémának a kutatóval és főleg az oktatóval szemben az a követelmény, hogy szűken vett szakmai munkájában egy téma elemzése során igyekezzen tárgyilagos maradni, gondolatmenetében adjon teret az övétől eltérő nézeteknek, és cáfolatuk során ne politikai vagy érzelmi, hanem tudományos érveléssel éljen. Teljesen különálló kérdés a társadalomkutató aktív kapcsolata a politikai tevékenységszférával. Abszurd lenne, és éppen a politika racionalitását gyengítené, ha a pártpolitika nem vonná be soraiba a társadalomtudományok képviselőit, akár átfogó, elméleti feladatok megoldása érdekében, akár a kifejezetten gyakorlati problémák kezelése során. Azonban bármiféle involváció fontos döntéseket kíván meg mind a bevont személy részéről, mind a szellemi kapacitását felhasználni akaró párt részéről. Korántsem csupán arról van szó, hogy a pártos tudományosság stigmát jelent, mint ahogy azt a Csizmadia-tanulmány állítja. A szaktudományok területén tevékenykedő magyar társadalomkutatók száma hallatlanul csekély, a kutatóintézeti és az egyetemi állások betöltői könnyen átlátható, jól ismert személyi kört képeznek. Általánosak az interdiszciplináris átfedések, hiszen még nincs két évtizede, hogy a hivatalosodó politológiát jogászok, szociológusok, történészek, közgazdászok, újságírók teremtették meg, mindössze másfél évtizeddel a szociológia újjáélesztésének kezdetei után. Az elmúlt évtizedben ugyan sokkal többen lettünk papíron, de éppen a rendszerváltozás objektív „káderversükséglete” is a társadalomtudományoktól vont el erőket.

A társadalomkutatók „pártosodásának” megítélésénél nem indulhatunk ki azokból az országokból, ahol az évenként megrendezett politológus-kongresszuson ezrek vesznek részt. Azt viszont nap mint nap tapasztalhatjuk, hogy a fejlett országokban a tisztán tudományos profilú műhelyekben, az akadémiai tudomány berkeiben a szaktudományos te-

vékénység teljes egészében kitölti az ott dolgozók aktivitását. Politikai meggyőződéseik természetesen szerteágazóak, de ez nem befolyásolja szakmai együttműködésüket és nem jelent számukra politikai szerepvállalást. Nem ők nyilatkozzák tele a tömegkommunikációt, ezt meghagyják az erre specializálódott „fast-thinkerek-nek”, és nem is ők lesznek a politikai agytrösztök tagjai. Ez a többféle szféra markánsan és merészen szétválik egymástól.

Magyarországon viszont a csekély létszám, a személyi átfedések és a szervezeti összekapcsolódások következményeként nem válnak szét a szférák, különböző szerepek azonos személyekben testesülnek meg, rendszeresek a szerepkonfliktusok, és ugyanaz a tevékenység számtalan értékelést kap. Természetes, de kivitelezhetetlen törekvés, hogy a társadalomkutató az egyetemen akkor is professzorként kezeltesse, ha exponálta magát valamelyik párt szakértőjeként, sőt, elvileg az is logikus lenne, ha ugyanő független szakmai nyilatkozatokat is tehetne, és ezt tolerálnák az érintett pártban. De miután a szervezetszociológiai működési törvényszerűségek efféle kettős mércére egyik helyen sem adnak módot, mindenkinek ambivalens marad a helyzete.

Anni pedig az angolszász think-tank-ek pártosodását illeti, éppen Csizmadia Ervin írja le elemzésében a lényegét: korántsem elvakult hívők gyülekezetei jutatták Thatcheréket, majd most Blairéket győztes pozíciókba, hanem olyan politikai szakértővé vált, *megfelelő társadalomtudományi háttérrel rendelkező értelmiségiekből verbuválódott professzionális szervezetek, amelyek stratégiai elgondolások (és nem ideológiák) mentén szerveződtek, elkötelezettségük az elvégzett munkára vonatkozik a velük kötött szerződések alapján.* Függetlenül attól, hogy a szervezetek tagjai korábbi szakmai tevékenységükben melyik társadalomfilozófiai szemlélet alapján közelítették kutatási tárgyaikhoz, most meghatározott szakmai feladatot kellett együtt, szervezetszerű körülmények között megoldaniuk.

Éppen ezek a jellegzetességek hiányoztak 1994 előtt a magyar helyzetből, és a think-tank-ek megszerveződésének nem az volt az első számú akadálya, hogy nálunk a kutatói semlegességnek féltise, a pártokkal való együttműködésnek pedig stigmája van, hanem éppen arról volt szó, hogy a lojális, szerződésen alapuló szakmai munka (és tartalmi eredménye) nem kellett a hívő csoportoknak, nekik hívő háttérszervezetekre lett volna szükségük. Hogy ez mennyire így volt, azt éppen a Fidesz kapcsolati háló 1995–1996 utáni sikere mutatta meg. A gyenge kötések creje nem csupán azokban a politikai összefüggésekben igaz, amelyekre nagyon helyesen mutat rá a Csizmadia-tanulmány. Nem csak arról volt szó, hogy a Fidesz think-tank-jei be tudták tölteni a híd szerepét. Maga a Fidesz mögött kiépült think-tank alapjaiban gyenge kötésekre épült kiindulásakor, ezért tudott kiszélesedni, és így válhatott viszonylag hatékony háttérre.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a társadalomtudományban megismert személyiségek pártokhoz csatlakozásáról fentebb feszegetett kérdések ebben a Fidesz-történetben is viszonylag honyolultak maradtak. Mert az lehet, hogy a Századvég Politikai Iskola 1996 után nyitlta tette, kinek a stratégiáját segíti megvalósulni (ennek nem eléggé markáns ér-

zékeltése valószínűleg az én személyes figyelmen kívül hagyása (következménye), de az faktum, hogy a Fidesz think-tank-jének kulcsfontosságú személyiségei egészen a választási eredmények nyilvánosságra kerüléséig pártoktól független szakemberekként szerepeltek a nyilvánosság előtt. További kérdés, hogy az 1990 utáni időszak egyik markáns hívő csoportjából (amely ugyan hitet váltott, de vehemenciát nem) mára kormányzati hatalomba került értelmiségi politikusok hogyan kezelik a korábban gyenge kötésekkel magukhoz vonzottakat, illetve hogy ők, a hatalomba beemelték miként viselik az esetleg őket hívóvé változtatni akaró kísérleteket?

JEGYZETEK

- ¹ Csizmadia Ervin: Pártok és agytrösztök. Think-tank szervezetek Nyugat-Európában és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle* 1998. 4.
- ² Azért nevezem a tanulmányt kétpólusúnak, mert az egyik elemzés lehatároltan az angolszász tendenciákról, a másik a magyar helyzet néhány általános sajátosságán túl konkrétan a Fideszről szól.
- ³ Két magyar ellenzéki vonulatról kell szólnunk, hiszen nem csupán a demokratikus ellenzék tudott kvázi-agytröszt szerepet betölteni, hanem a népi-nemzeti ellenzéki szerveződések is.
- ⁴ A jelenlegi szituáció értelmezésére vonatkozó egyik lehetséges interpretáció Tóth Gy. László cikke az 1998. december 31-i *Népszabadságban*, míg a korábbi periódusok egy-egy összefüggését érinti Boros László: Kis magyar politikai ideológiatörténet (*Collega*, I. évf. 6. sz.), illetve A pártok társadalmi bázisa (*Collega*, II. évf. 6. sz.).
- ⁵ Csizmadia Ervin: i.m. 15.o.
- ⁶ Ebben a tekintetben nem csupán a szervezeti viszonyok torzó állapota jelzi elmaradottságunkat, a szféra rendszerváltozási nonkomformitását, hanem a társadalmi szolidaritásra vonatkozó közvélekedések tragikusan individuális szemlélete is.
- ⁷ A fogalomról részletesebben lásd Pierre Bourdieu: A televízióról. *Magyar Lettre Internationale* 1998 ősz.

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS

A fogalomhasználat állatorvosi lova

Csizmadia Ervin *Pártok és agytrösztök* című cikkéről

Igen megtisztelő a *Politikatudományi Szemle* felkérése, amelyben hozzá-
szólásra invitált Csizmadia Ervin a „Pártok és agytrösztök” című, a fo-
lyóirat 1998. évi 4. számában közölt cikkében kifejtettekhez – ennek
igyekszem elégét tenni az alábbiakban. A vitára bocsátott frás sok szem-
pontból elemezhető. Egyetlen egy vonatkozásával szeretnék foglalkozni:
a think-tank (agytröszt) fogalomhasználatával.

Csizmadia Ervin cikkének újdonsága és erénye, hogy bevezeti és alkal-
mazni próbálja az agytrösztök fogalmát a magyar politika szereplőinek
világában. Ez a törekvés nagyra értékelhető, hiszen fontos, hogy a poli-
tikatudomány minél differenciáltabb képet tudjon adni a politikai sze-
replők világáról; hogy a pártok és a szavazók közti szűcs zónán belül mi-
nél több szereplőt tudjunk értelmezni, fogalmilag megragadni és társa-
dalomtudományi eszközökkel is vizsgálni. A pártok mellett eddig az ér-
dekszervezetek, a mozgalmak, az értelmiség, valamint a sajtó álltak a po-
litikai és a szakmai érdeklődés középpontjában, mint a közvélemény- és
politikaformálás eszközei, illetve szereplői. Csizmadia Ervin a think-
tank szervezetekre irányította a figyelmet, amelyek fogalmilag elkülöníthe-
tőek a többi szereplőtől, jelen vannak a magyar politikai palettán, és
döntően befolyásolták az 1998-as parlamenti választások kimenetelét.
Azt a hipotézist fejti ki és próbálja igazolni, hogy „a magyarországi vá-
lasztások kimenetelében kulcsszerepet játszottak a politikai agytrösztök,
pontosabban az agytrösztök kimutatható koncentrációja a jobbközép
pártok holdudvarában” (5–6. old.).

Csizmadia meghatározása szerint (6–7. old.) az agytrösztök olyan po-
litikaformáló ágensek, amelyek: (1) informális politikaformáló szerepet
játszanak; (2) megkülönböztethetőek a többi informális hatalmi poten-
ciállal bíró szereplőtől; (3) intellektuálisan függetlenek; (4) a
soktémájúság és az interdiszciplinaritás jellemző rájuk; (5) sajátosságuk

a tudományos produktumok közfogyasztásra való alkalmassá tétele. E fogalmi bevezető után a szerző az angolszász szakirodalom alapján röviden áttekinti az agytrösztök kialakulását az Egyesült Államokban és Angliában, tárgyalja a politikai pártok körüli agytrösztök funkcióit, majd cikkének második felében a think-tank-fogalmat kísérel meg alkalmazni a magyarországi politikai folyamatok és szereplők világában. Megítélésem szerint a szerző ez utóbbi törekvése nem volt sikeres, aminek okát elsősorban a fogalomhasználat hiányosságaiban látom. Erről lesz szó az alábbiakban.

Csizmadia cikkének gondolatmenete a magyar politikára térve sajátos fordulatot vesz, elkanyarodik, sőt szembekerül a cikkének első részében kifejtettekkel. Míg ott egy analitikus definíciót adott a think-tank-szféra meghatározására, cikkének második, Magyarországgal foglalkozó részében a „szervezeti öndefiníció” vagy „szerepfelfogás” kritériumát állítja fel az agytrösztök meghatározására. Az addig megalkotott fogalmi apparátust sutba dobva különösebb magyarázat nélkül kijelenti, hogy a „magyar helyzet sajátosságaiból következően think-tank-szervezeteknek azokat minősíthetjük, amelyek vállalják, elfogadják ezt a szerepet” (15. old.). A magyar politikai kultúra sajátosságaihoz igazodva ugyanis nincsenek igazi, szerepüket nyíltan vállaló think-tank-szervezetek – írja –, csak *kvázi*-think-tank szerepet játszó intézmények vannak; azaz egy rejtett agytröszt-szféra, egy *rejtett* politikatámogató hálózat.¹ A szerző ezzel tulajdonképpen elveti a cikkének elején megfogalmazott tézisé a hazai agytrösztöknek a választásokat eldöntő szerepéről anélkül, hogy erre egyáltalán reflektálna: cikkét változatlanul úgy folytatja, mintha fejtegetési eredeti téziséig igazolná.²

A szerző tehát meg sem kísérelte, hogy az általa adott agytröszt-definíció alapján a szóba jövő aktorok valamilyen körét megvizsgálja. Semmilyen tudományos módszert nem alkalmaz tézisének ellenőrzésére, ami azt igazolná (vagy cáfolná). (De nem teszi ezt meg a sokat hivatkozott Századvég esetében sem...)³ Ha a nemzetközi szakirodalom alapján alkotott agytröszt-definíció elfogadható – márpedig a szerző saját definíciójáról van szó⁴, amelyet továbbra sem vetett el –, akkor ennek alapján a think-tank-szervezetek megkülönböztethetőek a többi informális hatalmi potenciállal bíró szereplőtől. Csizmadia írásának a magyarországi think-tank-szervezetek szerepével foglalkozó részében éppen e definíció alkalmazásával mutathatná meg, hogy a politika- és közvéleményformálás számos ágense közül hogyan, miként emelkednek ki Magyarországon a think-tank-szervezetek mint a politikai közvéleményt befolyásoló szereplők; egyáltalán, miként határolhatók el a többi szereplőtől; miként koncentrálnak a FIDESZ körül (amint azt feltételezte); miként gyakoroltak döntő befolyást a választások kimenetelére.

A hiányolt elemzés persze azzal az eredménnyel is járhatott volna, hogy Magyarországon nem jöttek létre a think-tank-szervezet fogalmának megfelelő, illetve azok funkcióit betöltő szervezetek. Csizmadia ehelyett, egyszerű állításként fogalmazza ezt meg, s vezeti be – a magyar sajátosságokra hivatkozva – a hiányzó think-tank-szféra helyett a *kvázi*-agytrösztök fogalmát, s ezzel saját maga cáfolja cikkének fő téziséit, hogy

„a magyarországi választások kimenetelében kulcsszerepet játszottak a politikai agytrösztök...” (5–6. old.).

A kvázi-agytrösztök fogalmának bevezetésével Csizmadia saját koncepciója alól húzta ki a talajt. Hiszen ez a fogalom már semmilyen analitikus értékkel nem bír, nem jelent önálló fogalmat. A think-tank-fogalom itt már teljesen feloldódik a politika- és közvélemény-formáló politikai szereplők diffúz világában. Demokratikus ellenzék, Demokratikus Charta, Polgári Demokraták Társasága, Professzorok Batthyány Köre, Magyar Polgári Együttműködés, valamint egyéb értelmiségi és politikai csoportosulások, mozgalmak, alapítványok, publicisták, a pártok háttérintézményeihez, illetve holdudvarához tartozó alakulatok színes világa – Csizmadia szótárában mindez kvázi-think-tank-szféra része⁵. Ezzel azonban megszűnt a megkülönböztethetőség a többi informális hatalmi potenciállal bíró szereplőtől, ami a think-tank-fogalom bevezetésének az értelmét a politikatudomány számára megadta volna, és ami a szerzőnek ambíciója volt. Csizmadia cikkében a FIDESZ-MPP holdudvarának szereplői, háttérszervezetei mind agytrösztté vagy kvázi-agytrösztté váltak, amivel a fogalom elveszítette analitikus értékét, önálló magyarázó szerepét.⁶

A kvázi-agytröszt ilyen módon alkalmazott fogalma azonban, amellet hogy nincs politikatudományi értéke, félrevezető is. Hiszen mindezek a Csizmadia által felsorolt értelmiségi politikai szervezetek, csoportok szerepet játszhattak ugyan a politikai napirend formálásában, miként számtalan más politikai szereplők, de tudhatjuk róluk, hogy – ellentétben például az alkalmazott kutatásokat végző intézetekkel –, nem végeznek multidiszciplináris kutatásokat, sőt, semmilyen kutatásokat, és nem foglalkoznak tudományos produktumok közfogyasztásra való alkalmassá tételével; azaz a Csizmadia által adott definíció szerint semmi közük nincs a think-tank-szervezetekhez. De ugyanígy nem tekinthető think-tank-szervezetnek ennek alapján a *Think-tank szervezetek a kormányzásban* című külön pontban tárgyalt (23. old.) McH stratégiai elemző osztálya, hiszen nem teljesül a definíció öt pontjából legalább három: a (szellemi) függetlenség, a politikaformáló szerep informális volta, és a más szereplőktől való megkülönböztethetőség kritériuma. Ez esetben ugyanis formális szervezetről van szó, amely a kormányzati apparátus része, és analitikusan nehezen megkülönböztethető az apparátus más egységeitől.

A (kvázi) think-tank fogalomnak a politikai szereplők világába való teljes feloldódását mutatja a FIDESZ think-tank szervezetek funkciója című rész is (21–23. old.). A felsorolt hat funkció alatt vagy háttérszervezeteket tárgyal (pl. a 6. pontban), vagy kifejezetten a formális parlamenti politika világának olyan ügyeit – a Tocsik-ügy nyilvánosságra hozása, a földtörvény parlamenti vitája –, amelyek politikai szereplőkhöz, parlamenti képviselők tevékenységéhez kapcsolódnak (1–3. pontok). Úgy vélem, a Tocsik-üggyel a szerző rossz példát választott arra, hogy igazolja a FIDESZ-agytrösztök szerepét a politikai napirend formálásában. Azaz: az agytrösztöket itt sem sikerült elválasztani a politikaformálás más szereplőtől.

Összegezve véleményemet: Csizmadia írásával nem az a fő probléma, hogy túldimenzionálja a Századvég és a felsorolt néhány FIDESZ körüli szereplő jelentőségét a politikai közvélemény és napirend formálásában és a FIDESZ–MPP választási győzelmében.⁷ Tézisének és lendületes gondolatmenetének lehet publicisztikai meggyőző ereje. A gyengességét inkább abban látom, hogy nem sikerült azt a politikatudományi eszköztárat megtalálnia, amellyel cikkének bevezetőjében felállított tézise (5–6. old.) értelmezhetővé és igazolhatóvá válna; nem sikerült a magyarországi agytrösztöket önállóan, a politikaformálás más szereplőitől elválasztva megragadni (vagy éppen megcáfolni létüket). A szerző fogalmilag következetlen, semmilyen módszertani eszközt nem próbált meg alkalmazni az írása elején megfogalmazott igen markáns tézisének alátámasztására, vagy csak akár annak bemutatására, hogy ez az igazolási lehetőség fennáll. Ezen hiányosságok miatt – ellentétben a *Politikatudományi Szemle* igen tisztelt szerkesztőjével – úgy vélem, hogy a Csizmadia írásában megfogalmazott tézis szakmailag komolyan *nem* vitatható. A szerző kutatási törekvései tiszteltreméltóak; mégis tanácsosabb lett volna írásának egy későbbi, kiérleltebb formában való közreadása.

JEGYZETEK

- ¹ Az egyetlen kivétel a *Századvég* – írja Csizmadia – amely a szégyenlős konkurensokkal szemben 1994–1998 között egyedül vállalta és építette ki tudatosan az agytröszt szerepét...
- ² Csizmadiával ellentétben úgy vélem, hogy (1) ebből a magyar politikai kultúrára vonatkozó állításból (akár helyes, akár nem) semmilyen következtetést nem vonhatunk le a korábban adott think-tank-fogalom helyességére, alkalmazhatóságára. (2) Ez nem indokolja továbbá az írása első felében részletesen kimunkált think-tank-fogalom elvetését. (Abból, hogy valamely intézmény, vagy egyik vezetője azt hirdeti magáról, hogy „think-tank”, természetesen nem következik, hogy valóban az. De az sem, hogy ne lenne több think-tank-szervezet, olyan, amely nem tekinti feladatának saját agytröszt szerepének propagálását. Ha helytálló Csizmadia alapdefiníciója, akkor nem lehet a think-tank intézmény kritériuma az, hogy az illető intézmény logóján szerepel „agytröszt vagyunk” felirat....) (3) A „szervezeti öndefiníció” vagy „szerepelfogás” kritériumának alkalmazása a think-tank-szervezetekre önmagában is problematikus; szerepelfogása ugyanis személyeknek lehet, nem pedig szervezeteknek, intézményeknek (így természetesen a cikk középpontjába állított Századvég Politikai Iskolának sem, legfeljebb vezetőjének vagy alkalmazottainak). (4) Ha a szervezeti öndefiníció szükséges eleme egy think-tank-fogalomnak, akkor az hiányzik a cikkének elején adott definícióból.
- ³ Cikkének második felében Csizmadia azonban csak azt mutatja be, hogy a FIDESZ körül, illetve holdudvarában is voltak, létejtettek különböző politikai szereplők, illetve azt, hogy a FIDESZ tudatosan törekedett ilyenek létrehozására. Azt, hogy más pártok körül ilyen háttérintézmények ne lettek volna, vagy azok kisebb közvélemény-formáló hatást fejtettek volna ki, mint a FIDESZ körüliek, a szerző meg sem kísérelte igazolni – holott kiinduló tézisének igazolásához ez is szükséges lenne.
- ⁴ Nem teljesen világos az adott definíció néhány pontja. Homályos marad például a (1) formális/informális fogalom pár. Hiszen igaz ugyan, hogy az agytrösztök informálisan részei a politikai döntéshozatalnak, ugyanakkor az amerikai és a brit példákban formális intézményekről, általában alkalmazott tudományos területeken működő intézetekről van szó, amelyek rendszeresen közzéteszik kutatási eredményeiket. Magyarországon is

rengeteg ilyen intézmény működik, amelyek azonban kívül maradtak a szerző látóterén. Nem teljesen világos, mit jelent a (4) soktemájúság és a multidiszciplinaritás. Hiszen még a legnagyobb amerikai intézeteknek is van valamilyen profilja. A cikkben sokat emlegetett Századvég think-tank-tevékenységéből kettő került „közfogyasztásra”; az egyik a TÁRKI közvélemény-kutatásai adatainak elemzése, a másik a „Kormányzás 2000” kutatás, ami lényegében a központi közigazgatás politikai irányításának feltételeivel foglalkozott. Ha csak ennyit jelent a multidiszciplinaritás, akkor joggal várható, hogy az összes, a politikai- és közvélemény-formálásban szerepet játszó alkalmazott társadalomtudományi kutatóintézet a vizsgálati körbe kerüljön. Értelmezésre szorulna az (3) intellektuális függetlenség is. Végül, véleményem szerint a (2) megkülönböztethetőség kritériuma nem a fogalomalkotás-definiálás része, hanem a sikeres definiálás eredménye lehet. Mindezek csak apróságok, amelyek a fogalomnak az elemzésben való alkalmazása során tisztázódhatnak. Erre azonban sajnos a cikk további részeiben sem került sor.

- ³ Csizmadia nagy teret szentel annak, hogy leírja, a FIDESZ–MPP miként próbálta háttérintézményeit kiépíteni, illetve miként jöttek létre a FIDESZ körüli kvázi-think-tank szervezetek (Csizmadia 1998, 18–25). Eltekint azonban más pártok hasonló stratégiájának leírásától, és így attól is, hogy ezeket bármilyen módon összehasonlítsa, ami nélkül cikkének tézise nem értékelhető.
- ⁴ Egyébként úgy vélem, hogy a Csizmadia cikkének elején adott think-tank fogalommal megközelíthető – azaz informális politikaformáló szerepet játszó, intellektuálisan független, más informális hatalmi potenciállal bíró ágensektől megkülönböztethető, soktemájú, és tudományos produktumok közfogyasztásra való alkalmassá tételére törekvő – szereplők akadhatnak Magyarországon is; legalábbis amelyek ilyen vizsgálati körbe bonyolíthatók. Szép számmal működnek például alkalmazott társadalomtudományi kutatókat végző kutatóhelyek, intézetek (amelyek körében az amerikai és brit agytrösztök is megtalálhatóak); a közvéleményt és a döntéshozókat rendszeres havi, negyedévi, illetve éves „jelentésekkel” bombázó gazdaságkutatók, közvélemény-kutatók, a nyilvánosság előtt is megjelenő jog- és társadalomkutatók stb., akiknek vezető személyiségei heti rendszerességgel írnak cikkeket, vagy nyilatkoznak a sajtónak, tv-társaságoknak vagy rádióállomásoknak. Közülük sokan formálisan vagy informálisan ott ülnek a pártok, a kormány, vagy az egyes minisztériumok tanácsadó testületeiben. Csizmadia egyedüli valódi agytrösztként emelte ki a Századvég Politikai Iskolát. De hol maradt az elemzési körből például a Privatizációs (ma: Növekedés-) Kutató Intézet (kutatói komoly szerepet játszottak a FIDESZ–MPP 1998-as választási programjának elkészítésében); a Pénzügykutató Intézet (és közvélemény-formáló személyiségei, mint Lengyel László, vagy Pethőné Mária Zita); a Gazdaságkutató Intézet (Vértes András); a KOPINT (Köves András, Obláth Gábor); a Világgazdasági Kutató Intézet (Inotai András); a TÁRKI; a COLPI (Halmai Gábor, Szikinger István); a Medián; a Gallup vagy a Szonda-Ipsos. Ezek személyzetben, kutatói kapacitásban, költségvetésben, a nyilvánosság előtt való megjelenésben egyaránt felveszik a versenyt a Századvéggel, sőt, megelőzik. És akkor még nem említettük a pártok belső kutatócsoportjait, szakértőapparátusait, amelyek persze a nyilvánosság előtt csak ritkán szerepelnek, mint például a Politikai Tanulmányok Intézetét, s a pártok körüli, illetve holdudvarukhoz tartozó egyéb háttérintézmények széles körét... Ha ezeket kizárjuk a szereplők számba vehető köréből, akkor persze könnyen juthatunk a szerző következtetéseiére, hogy csak és csakis a Századvég létezett... A Századvég kivételes jelentőségét, ha ez egyáltalán tény, a többi hasonló intézménnyel való összehasonlításban lehetett volna kimutatni.
- ⁷ Csizmadia túl sokat épített a Századvégre, pontosabban a Századvég Politikai Iskolára. Nem világos, miért éppen ez utóbbira, hiszen a politika- és közvélemény-formálásban nem a Századvég Politikai Iskola jelent meg. A Századvég Politikai Iskola – tudomásom szerint – a BKE posztgraduális szakjaként működik, s ennyiben nem különbözik a legáltalább feltucat politikai jellegű képzést nyújtó felsőoktatási szaktól, intézménytől (Csizmadia ezzel szemben párt-káderképzőként mutatja be. Ha ez így van, akkor viszont mi-ken különbözik a Barankovics Akadémiától, vagy az SZDSZ Liberális Akadémiájától...). A sajtóban – a *Magyar Hírlapban* – nem a Századvég Politikai Iskola, hanem a Szá-

zadvég Politikai Elemzések Központja jelent meg, a TÁRKI adattevételeinek az elemzésével; éppúgy, miként a *Magyar Nemzet*ben a Gallup, a *Népszabadság*ban a Szonda-Ipsos, vagy a *HVG*-ben a Medián, de a *Népszavdnak* is megvolt a maga közvélemény-kutató intézete, amellyel szerződést kötött, és amelynek elemzéseit rendszeresen közölte. (A Századvég által készített havi *Politikai Barométer* pedig bárki által megrendelhető kiadvány.) A Századvég név alatt futó dolgokból egyedül a FIDESZ-megrendelésre végzett „Kormányzás 2000” című kutatás volt agytrószttal jellegetű és pártspecifikus; néhány részlete a *Magyar Nemzet*ben is megjelent. Csizmadia hivatkozik (22. old.) e kutatás terjedelmes zárótanulmányára (ezt egyébként sosem tették közzé), amit a párt az államigazgatás átalakítása alapdokumentumának tekintett. Ez utóbbi természetesen lehetséges. Mégis igen soványnak tűnik ahhoz, hogy igazolja Csizmadia tételét a Századvég kivételes szerepéről, az agytrószttok FIDESZ körüli koncentrációjáról, valamint arról, hogy mindezek kulcsszerepet játszottak az 1998-as parlamenti választások kimenetelében.

TÁJÉKOZÓDÁS

BÉNDEK PÉTER

Rawls konstruktivizmusáról

Az igazságosságelméletek arra a tágabban liberálisnak nevezhető problémára keresnek választ, hogyan is biztosítható az egymással összeegyeztethetetlen vagy összemérhetetlen világnézetek egymás mellett élése egyetlen politikai közösségen belül. E kérdés megválaszolásához tehát nem szükséges a társadalmi igazságosság önálló problémaként való felvetése. A liberalizmus olyan ősatyjai, mint Locke, Rousseau vagy Constant egyáltalán nem, vagy alig említik (ez esetben viszont gyökeresen másképp használják) a szót, és a legközelebbi múltból is ismerünk olyan (méltán nagy hírű) szerzőket, akik anélkül kísérlik meg berendezni a szabad emberek társadalmát, hogy túl sok ügyet vetnének a társadalmi igazságosság szempontjaira. Hayek vagy Nozick más-más módon, de illegitimnek tartja az igazságosság bármely redisztributív rendszerét: Hayek a kozmikus rend viszonyai között a probléma felvetését is értelmetlennek, Nozick *entitlement*-elmélete pedig végső soron igazolhatatlannak találja. Nem véletlen, hogy mindkét elmélet szimpatizál az Adam Smith-re visszavezetett „láthatatlan kéz” doktrínájával, tehát eltérő stratégiával ugyan, de kizárja a tudatos emberi (értsd: résztvevői) cselekvést a társadalmi rend konstrukciójából.

A társadalmi igazságosság problémája egyet jelent a (politikai) szabadság és a gazdasági, illetve jogi egyenlőség összeegyeztetésének problémájával, amely sem a klasszikus liberalizmusban, sem a Hayek és Nozick nevével fémjelzett neoliberalizmusban nem kapott helyet – ezek az igazságoságnak legfeljebb nomologikus értelmet tulajdonítottak. A „tágabban értelmezett” liberalizmuson ezért nem a liberalizmus diakrón, hanem inkább szinkronikus kiterjesztését kell érteni, és a mai korra (durván az utóbbi százötven évre) kell vonatkoztatni. Az a mű, amelynek néhány aspektusát itt megvitatjuk, mindenesetre szilárdan áll ebben a hagyományban. Rawls könyve¹ a modern liberalizmus Mill óta legfontosabb credménye, *par excellence* meghatározása (hiszen amennyiben a liberalizmus a társadalmi igazságosság filozófiája, annyiban min-

den igazságosságelmélet a liberalizmus tartalmi meghatározására tett kísérlet). Amit e cikkben elsősorban vizsgálni fogunk, az a rawlsi módszer – alapvető – a filozófia egészét érintő – problémája, amelyet Joseph Raz egyik cikkében „episztemikus tartózkodásnak” nevezett.²

Az episztemikus tartózkodás Raz felfogása szerint Rawlsnak azt a meggyőződését fejezi ki, hogy az általa összeállított igazságosságelméletnek *nem tulajdonítható igazság vagy hamisság*.

„Az igazságosság doktrínájának – írja Raz – az episztemikus tartózkodás álláspontjára *kell* helyezkednie. (...) Ennek az az oka, hogy az igazságának, ha valóban az, mély, valószínűleg nem autonóm alapokból, valamilyen elfogadott, átfogó erkölcsi doktrínából kell származnia. Az igazságosság doktrínájának igazsága melletti érveléssel, pontosabban az az állítással, hogy a doktrína igazsága szolgáltatja az okot az elfogadására, Rawls legmélyebb meggyőződéseivel kerülnének szembe. Az ilyen érvelés az egymással versengő átfogó erkölcsi rendszerek egyikeként állítaná be az igazságosság doktrínáját, ez azonban nyilvánvalóan megakadályozná a doktrínát abban, hogy betöltse a neki tulajdonított szerepet: az ugyanczen doktrínák közötti ellentmondások transzcendálását. (...) Ahhoz, hogy betöltse a társadalmi szerepét a társadalom alapvető struktúráját érintő egyetértés kialakításában, ... az igazságosság doktrínáját nem azon az alapon kell elfogadni, hogy igaz, hanem hogy képes kialakítani vagy megszerezni a közvélemény egyetértését”³ (az én kiemelésem – B. P.).

Raz tehát abban látja az episztemikus tartózkodás jelentőségét, hogy az kizárja az erkölcsi vitákból a Rawlséhoz hasonlóan magasabb szintű elméleteket, amelyek beérésével bármely vita könnyen parttalaná válhat. Raz szerint Rawls célja egy inkluzív, mindazonáltal unikális magasabb szintű (vagy elsődleges) elmélet kialakítása, amely tág határok között teret adhatna az alacsonyabb szintű (vagy másodlagos) elméletek képviselőinek. Ehhez arra van szükség, hogy az elsődleges elméletek igazolását valamilyen, az igazság szempontjaitól eltérő dologhoz kössük. Ez a dolog a közvélemény egyetértése.⁴

Az elsődleges elmélet kialakítása közben tehát nem támaszkodhatunk igaznak vélt elveinkre – ez Raz felfogásában az elmélet *autonómiájának* tétele.⁵ Az episztemikus tartózkodás doktrínája az autonómia-elvvel együtt lehetéssé és szükségessé teszi, hogy az igazságosság elvei felett kialakítandó konszenzust praktikus (azaz nem-episztemikus) kritériumokhoz csatoljuk, amelyeket Rawls a „demokratikus társadalom nyilvános kultúrájában” vél felfedezni. Rawls ezzel – Raz nyelvére lefordítva – azt állítja, hogy közös intuíciónk megléte nem mond ellent az episztemikus tartózkodás elvének, mert az intuíciónk (és közöttük a leg-alapvetőbb intuíciónk: a szabad és egyenlő emberek kantiánus elvének) közös volta *indokolatlanná teszi* az episztemikus tartózkodás kikötését.⁶ Raz azonban – az érvelés egyik pillérét támadva – kijelenti: Rawls összekeveri egy nézet elfogadhatóságát annak érvényességével.⁷ Ez utóbbi megalapozása nem kerülhető meg a *doktrína* igazolásakor, ugyanakkor episztemikus vákuumban – azaz szimplán arra hivatkozva, hogy „ezt teszik”, vagy „ilyenek” – vélhetően nem is végezhető el. (A megszorításra

azért van szükség, mert Rawls a „reflexív egyensúly” elméletével mintha mégis ilyet állítana. De erről még szó lesz.)

Rawls érvének azonban létezik még egy pillére, amelyet Raz nem említ, de talán alapvetőbb, mint az előző: az, hogy az elsődleges elméletben van értelme az episztemikus tartózkodás doktrínájának és az autonómia-elvnek. Ez azonban vitatható. Tudjuk, hogy a tudatlanság fátyla mögött – tehát a szűkebben vett rawlsi igazoláscelméletben – a felek először az igazságosság elveit állapítják meg, és csak ezt követően döntenek az individuális és nemzetközi moralitás dolgában. Az igazságosság elvei behatárolják az utóbbiakra vonatkozó döntéseket, tehát a résztvevők – a *Darstellung* – szintjén abszolút prioritást élveznek.⁸ Ilyen körülmények között talányos, hogy hol lehetne értelmet adni az episztemikus tartózkodás elvének, ugyanis nem világos, hogy a felekben mivel szemben kerül fel ez az elv, és mit szolgál. Ezenkívül a tudatlanság fátyla mögött nem képzelhető el (*nota bene* nem is ismeretes) olyan megkötés, amely episztemikus tartózkodást ír elő a felek számára a fátyol fellebbentése utáni állapotban. Ha viszont a doktrína kizárólag a megfigyelő (a teoretikus) által előírt olyan feltétel, amely az elméletalkotás folyamatában nyeri el a jelentőségét – vagyis a hegeli Kant-bírálatból vett analógiát folytatva: a *Kritikre* vonatkozik –, akkor először felvethető, hogy mit remélünk a bevezetésétől, másodszer pedig, hogy beváltja-e a hozzá fűzött reményeket.

Ha tüzetesebben megvizsgáljuk ezt a kérdést, mindenképpen feltűnik, hogy Rawls el akarja kerülni a filozófiai vitákat olyan kérdésben, amely filozófiai válaszokkal szerinte nem oldható meg:

„A méltányosságként értett igazságosság elmélete tehát – filozófiai szempontból – szándékosan a felszínen marad. Tekintve, hogy milyen mélyen eltérnek egymástól az emberi hittek és a jóról alkotott elképzelések – legalábbis a reformáció óta –, látnunk kell, hogy a filozófia alapvető kérdéseiben éppúgy nem jöhet létre közös egyetértés anélkül, hogy az állam megsértene egyesek alapvető jogait, ahogy a vallási és etikai kérdésekben sem.”

Vagyis, „...az a kérdés foglalkoztat bennünket, hogyan találhatjuk meg a politikai egyetértés közös alapját. A lényeg az, hogy egy igazságosság-elmélet csak akkor érheti ezt el, ha ésszerű/elfogadható módon egyetlen koherens nézetrendszerre szervezi össze az egyetértésnek azokat a mélyebben fekvő alapjait, amelyek jelen vannak egy alkotmányos rendszer politikai kultúrájában, s összhangban állnak a politikai kultúra legszilárdabb és átgondolt meggyőződéseivel.”

Pragmatikusan szemlélve: az episztemikus tartózkodás kinyilvánítása az igazságosság elveivel (és ezt megelőzően a kantiánus intuícióval) szemben azt szolgálja, hogy az igazságosság-elméletben foglalt kijelentések egy részéről ne lehessen értelmes igazság-kijelentésket tenni. Az ebben rejlő lehetőségeket azonban méltánytalan volna kihasználni, és Rawls nem is tesz ilyet. Nem nehéz ugyanakkor rávilágítani az igazságosság politikai felfogásának igazolására bevezetett rawlsi módszer hibáira. Rawls szerint ugyanis „az igazságosság egy politikai felfogása akkor elfogadható, ha összhangban áll átgondolt meggyőződéseinkkel, az általá-

nosság bármely szintjén, kellő mérlegelés után ({... a} »reflexív egyensúlynak« nevezett állapotban).»

Az igazságosság politikai felfogása és a „reflexív egyensúly” elmélete közötti viszony így igen szorosnak mondható: mindkettő a rawlsi elmélet ún. explikatív régiójába tartozik, de mindkettőnek csak a konstruktív régióval összefüggésben van értelme. Az igazságosság politikai felfogása ugyanis nem lenne az *igazságosság* felfogása, ha kizárólag a létező elveink és ítéleteink közötti viszony explikációjából nyerné az értelmét, mert ez az explikáció elvégezhető igazságtalanul berendezett társadalomban is. Ugyanígy a „reflexív egyensúly” elmélete sem lenne még csak közepes argumentációs eszköz sem, ha a *létező* elveink és ítéleteink között keresné az egyensúlyt, hiszen ezzel legfeljebb a tautológia fennforgását tudná nyugtázni, rosszabb esetben viszont veszélyes politikai kvietizmusra sarkallna. Egyszóval, az igazságosság politikai felfogása nem lehet meg a konstruktivista régió nélkül – amint ezt Rawls jól tudja –, viszont ez esetben kizárólag a megfigyelő érdekei vezérlik, amelyek itt véglegesen elválnak a résztvevői cselekvéssel szemben támasztott logikai követelményektől.

A megfigyelő úgy tesz, mintha már létező erkölcsi nézetek között kelene felmutatnia egy mindenki számára elfogadható igazságosság-felfogást, tehát felcseréli egymással az elmélet első (logikailag is elsődleges) és második szintjét. Ez abból következik, hogy a megfigyelői álláspontból nem konceptualizálható az a különbség, amely a hipotetikus szerződés két aspektusa között áll fenn: egyfelől a között, amely lehetővé teszi a valós társadalmi intézmények normatív kontrollját (ami így egyenlő a hipotetikus szerződéses *állapottal*), másfelől a között, amely a normatív kontroll mibenlétét megállapítja (ez az *eredeti szerződés*, amelyet a résztvevők kötnek a tudatlanság fátyla mögött). A megfigyelő csak *egyféleképpen* közelítheti meg a szerződést, ha értelmet akar adni az episztemikus tartózkodás doktrínájának – úgy, hogy egy, már kialakult erkölcsi világban különbözteti meg egymástól a nézetek episztemikus értelemben releváns és irreleváns darabkait. Ez oda vezet, hogy a megfigyelőnek fel kell adnia a résztvevők megértésére irányuló ambícióit, és az elmélet konstrukciója során – a szerződés eredeti értelmét jelentősen eltorzítva – az *állapottól* kell kiindulnia, azaz fel kell tételeznie, hogy 1. léteznek egymást kizáró vagy legalább egymással összeegyeztethetetlen másodlagos nézetek, de 2. ezek között kialakítható egyfajta *politikai egyensúly*.

A résztvevők cselekvésében tehát az igazságosság elveinek megválasztása abszolút prioritást élvez. Rawls attól való félelmében, hogy az igazságosság-elmélet belevész a parttalan filozófiai csatározásokba, kizárja azt a lehetőséget is, hogy az elmélet – miután eredeti igazságot (megfigyelőként) nem tulajdoníthat neki – másodlagos, derivatív igazságra azért szert tehet a tudatlanság fátylának fellebbentése után. Rawls álláspontját nem igazolja semmi, tekintve, hogy az elmélet igazsága mindenképpen a „reflexív egyensúly” állapotában értelmeződne, azaz voltaképpen nem fejezne ki egyebet, mint amit Rawls egyébként is kifejez az egyensúlyban: azt tudniillik, amit közösen vallunk. Az episztemikus tartózkodás doktrínája tehát számos ponton gyengíti Rawls elméletét.

A résztvevők szempontjai azonban, ha Rawlsnál nem is, Raz álláspontjában valóban megnyilvánulnak. Raz szerint, ha egy társadalom az igazságosság elméleteként fogad el valamit, azt egyúttal igaznak (azaz, ami a gyakorlati filozófiában ezzel szinonim, kötelezőnek) ismeri el. Tegyük fel, hogy ez így van. Az érvelés ezek szerint két különböző úton haladhat: vagy azt mondja, hogy nem képzelhető el olyan állapot, amelyben az emberek mindösszesen érvényesnek fogadnak el valamit és az mégis hamis, vagy azt fejezi ki, hogy az emberek különféle meggyőződéseik tágabb rendszerébe (azaz – Razsal élve – „átfogó erkölcsi nézetükbe”) illetve fogadják vagy nem fogadják el az igazságosság egy doktrínáját, vagyis a doktrínának *ipso facto* igazságértéket tulajdonítanak.⁹ Az első út közvetlenül ismeretelméleti problémákat vet fel, ezért valószínűsíthető, hogy Rawls – legalábbis az érvelés szintjén – elutasítaná, vagy nem élne vele. A második érvtől ugyanakkor szükségszerűen jutunk el az elsőig, ha feltesszük az igazságosság-elméletek Rawls (és a liberalizmus) szempontjából szükségszerűnek mondható konvergenciáját egy mindenki által elfogadott igazságosság-elméletre vonatkozóan.¹⁰ A második út ugyanakkor nem teszi szükségessé, hogy a tudatlanság fátyla mögött a résztvevők bármilyen prekoncepcióval éljenek az igazságosság elméletének episztemikus státusával kapcsolatban.

A Raz által választott érvelés az autonómia egy Rawlsénál „gyengébb” verziójára támaszkodva a második – ha tetszik, kerülő – úton halad. Eszerint a politikai értéknek tartott igazságosság részét képezheti bármely átfogó erkölcsi nézetnek, tehát lehet a rawlsi értelemben nem autonóm, ha összeegyeztethető a nézet más darabjaival.¹¹ Ez esetben viszont kimutatandó, hogy az összeegyeztetés lehetősége szükségszerűen fennáll az igazságosság viszonyai között. A bizonyítás könnyen elvégezhető. A „gyengén” autonóm elmélet az igazságosság koherencia-elméletére épül, vagyis az igazságosság egy individuális elméletét annyiban tartja (szubjektíve) igaznak, amennyiben illeszkedik az igaznak tartott vélekedések tágabb rendszerébe. Következésképpen az igazságosság társadalmilag elfogadott elmélete is koherens mindenki erkölcsi nézetével. Innen belátható, hogy az igazságosság társadalmilag elfogadott elmélete szükségszerűen összeegyeztethető az individuális erkölcsi nézetekkel.

Az elmélet szubjektív igazsága és társadalmi érvényessége természetesen eltérő módon igazolódik. A szubjektív igazság kérdése csak a másodlagos elméletek kontextusában (megfigyelői álláspontból) merül fel, és arra szolgál, hogy összhangba hozza az erkölcsi nézeteket egy (logikai-technikai értelemben) elfogadható igazságosság-elmélet (és egyszerűen az episztemikus tartózkodás) lehetőségével, tehát pusztán egy módszertani problémára reagál. Vele szemben az elmélet érvényessége elsődleges: a résztvevőknek a formalizált viszonyok között kialakított közös álláspontját tükrözi, amely *által* válik igazzá, hogy behatárolja az egyéni és nemzetközi moralitás normáinak érvényességét. Annyi tehát bizonyos, hogy az érvényesség kérdése megelőzi az igazságét. Ez a felfogás védhetőbb, mint a Rawlsé, amely kizárólag az érvényesség kérdését veszi tudomásul, ezt viszont összeköti az episztemikus tartózkodás követelményével, azaz operacionalizálhatatlanná teszi az eredeti helyzetben.

Az érvényesség kialakítása a *par excellence* konstrukció, amely nem csupán egy módszertani hiátus befoltozására elég, hanem maga alkotja a módszert. Az episztemikus tartózkodás visszavétele egy javított rawlsi elmélet vezérmotívumát jelentheti, de a reflexív egyensúly állapotának további vizsgálata szükséges még ahhoz, hogy az elmélet igazolásának lehetőségeivel jobban tisztába jöjjünk.

Az *igazságosság elméletének* filozófiai érdekessége véleményem szerint abból fakad, hogy a hagyományos erkölcsi geometriákkal szemben, amelyeket aláás a mindent átszövő intuicionizmusuk, ez az elmélet (szándéka szerint) *igazolható módon* támaszkodik egyébként igazolatlan intuíciókra. Ez az elmélet már megismert kétirányú – megfigyelő-, illetve résztvevőközpontú – építkezéséből és az ennek megfelelően kettős arcú – részint konstruktivista, részint explikatívista, vagy reprezentatívista – programjából fakad. A dolgozat második részében e két régió viszonyához szeretnék néhány megjegyzést fűzni.

Rawls munkája az alkotmányos demokratikus államok igazságosság-felfogásának (vagy igazságérzékének) magyarázó elmélete. A könyv írásakor Rawls még a fregei logika és a cantori halmazelmélet mintájára az erkölcs szerkezetének feltárására tett kísérletként fogta fel az erkölcs elméletét, szembehelyezkedve azokkal az eljárásokkal, amelyek nyelvi elemzésnek vetik alá az erkölcs fogalmait. Rawls ekkor még eljátszott avval a gondolattal, hogy az erkölcs szerkezetének feltárása lehetővé teszi egy univerzális, erkölcsi alapú jelentéselmélet kidolgozását.¹² Ma már azonban ilyen olvasat teljesen idejét múltnak tekinthető. Ami megmaradt belőle, az az érvelés szerkezete – a premisszák értelmezése ellenben gyökeresen megváltozott. Továbbra is gond nélkül elfogadható az elmélet explikatív régiója, de a konstruktivizmus posztulátuma (a morális értelemben szabad és egyenlő emberek kanti dogmája) vesztített abból a realizmusból, amely a könyv néhány interpretátorát arra ösztönözte, hogy direkt vagy indirekt módon a platonizálás vádját rója fel Rawlsnak.

A változás igen jelentékenynek mondható. Rawls húsz év alatt tulajdonképpen nem tett mást, mint amit a már idézett tanulmányának címe is kifejez, hogy folyvást távolabbra sodródott a kantiánus konstruktivizmus metafizikai felfogásától, és fokozatosan elfogadta az elmélet kulturális-politikai beágyazottságát. Ez a változás egyszerre jelentette, hogy lefejtette elméletéről a még episztemikusan értelmezhető hajtásokat, és hogy kiiktatta a kantiánizmus nehezen involválható transzcendentális régióját. A kantiánus konstruktivizmus „mint politikai elmélet” azonban nem fedi törekvései teljességét: ehhez ki kell egészíteni a „kulturális” jelzővel, mert a konstruktivizmus pragmatikus-politikai szemlélete csak a transzcendentalitással szemben definiálja a „kulturális”-t, az „univerzalizálás”-sal szemben nem. Világos azonban, hogy a transzcendentalitás elestével elmúlt a lehetősége egy univerzális elmélet megalkotásának is, hiszen mai világunkban nem ismeretes ennek semmilyen (más) garanciája. A két álláspont mindenesetre tökéletesen kizárja egymást, hiszen ha az eredeti helyzetet valóban úgy tekintjük, ahogyan Rawls előírja, tehát „mint azt a nézőpontot, amelyből egy magában való én a világot látja”¹³, akkor a kanti autonómia-elv sérülése nélkül nem egyszerűsíthetjük a

helyzetet az alkotmányos demokratikus társadalom konvencióira. Nem arról van szó, hogy a konvenciók ne tükrözhetnék akár helyesen is az eredeti helyzetben – transzcendentális szubjektumok között – létrejött megegyezést, hanem arról, hogy pusztán a konvencióból nem következik semmi a helyesen felfogott igazságosság-elméletre nézve. Ezt egyébként röviden érintettük már, amikor elutasítottuk a reflexív egyensúly pusztán explikatív értelmezését.

A transzcendentális konstrukció és a konvenció összecyegyztetésének problémájára azonban ezzel még nem tehetünk pontot. Láttuk, hogy a kanti autonómia-elv szorosan kötődik a transzcendentális szabadság eszméjéhez – ebből következik, hogy a szabadság (legalábbis annak kanti felfogása) sohasem válhat kulturális kincssé. Ebben a kérdésben a kései Rawls álláspontja sokat változott. Az *igazságosság elméletében* még biztosan a tudatlanság fátyla mögé, tehát a magában való én birodalmába utalta a szabadságot¹⁴, tizenöt évvel később azonban a demokratikus állam kultúrájához köti.¹⁵ Ami történt, az szoros összefüggésben áll az eredeti rawlsi szándék metafizikai régiójának felszámolásával, és általában Rawlsnak avval a törekvésével, hogy értelmezhetővé tegye az elméletét a politikai liberalizmus számára. A szabadság transzcendentális eszméje azonban nem redukálható büntetlenül a (transzcendens) szabadságesszményre, ahogy a liberalizmus teszi, mert jóllehet ez megengedné a transzcendencia kiegyezését az explikáció mechanizmusával (ti. a konvención keresztül), mégsem adna hozzá semmit az *igazságosság* eszméjéhez. Álláspontunk szerint a konstruktivizmus normatív aspektusa egyedül a transzcendentális változatában tartható fenn, tehát az a tény, hogy Rawls az explikáció és a konstrukció régióit úgy közelíti egymáshoz, hogy a transzcendenciát a konvencionalizmushoz köti¹⁶, csak homályba burkolja a dolgok valódi természetét.

A következő kérdés, amit fel kell tennünk, hogy milyen módon ad Rawls értelmet a transzcendenciának. Mi a viszony egyfelől az explikatívizmus, másfelől a konstruktívizmus transzcendentalista értelmezései között? Rawls (leegyszerűsítve) a következőt írja a reflexív egyensúlynak ez elméletében betöltött szerepéről:

„Az erkölcsi filozófia kiinduló célja szerint azt lehetne mondani, hogy a méltányosságként felfogott igazságosság nem más, mint az a feltevés, hogy az elvek, amelyeket az eredeti helyzetben választanánk, azonosak az átgondolt ítéleteinknek megfelelő elvekkel, és így igazságérzetünket írják le.”¹⁷

A reflexív egyensúlyban megfontolt ítéleteink és (transzcendentális eredetű) elveink olyan közelségbe kerülnek egymással, amely megengedi a kettő folyamatos korrekcióját a másik alapján. Amikor elérjük ezt az állapotot, ítéleteink az elveink „kifejeződéseként” (explikációjaként) foghatók fel, és elveink alapja (a transzcendentális módszer) igazolhatóvá válik. Az explikáció – írja egy kritikus – „igazolónak tekinthető ott, ahol az explikáció tárgyát megfontolt ítéleteink képezik”.¹⁸

Gondolatmenetünk a „tág” reflexív egyensúly elméletére támaszkodik a „szűk” egyensúllyal szemben. Rawls egy korábbi írásában az előbbi úgy definiálja, hogy abban az elveket nem közvetlenül a megfontolt íté-

letekből vonjuk le, hanem valamilyen más forrásból, például az eredeti helyzetből.¹⁹ Szűk definíciójában az elmélet leíró használatra korlátozódik, a tág variáns azonban helyet ad a normatív igényeknek (a transzcendenciának) is. Azok, akik az elméletet kizárólag az előbbi fényben, erkölcsi ítéleteink rendszerezéseként értelmezik²⁰ nyilvánvalóan szűken értelmezik Rawls törekvéseit. De így tesznek azok is, akik egyoldalúan az utóbbi szándékot olvassák bele *Az igazságosság elméletébe*.²¹ Véleményem szerint a Rawls-kritika helyes vonulatának arra kell koncentrálnia, hogy *lehetséges-e* a két álláspont – az explikáció és a normatív (transzcendentális) konstrukció – összeegyeztetése, nem pedig arra, hogy Rawls melyiket tekintette előbbre valónak. Ebből a szempontból az eredeti helyzetértelmezés különös fontosságra tesz szert, hiszen nemcsak a reflexív egyensúly tág elméletének koherenciája múlik rajta, hanem a transzcendencia adekvát megjelenítődése is.

Az eredeti helyzet jelentőségét első ránézésre nehéz túlbecsülni Rawls elméletében. Normativitásához nem férhet kétség, ezért ha beigazoldódik, hogy képes explikálni megfontolt ítéleteinket a reflexív egyensúly állapotában, abból következik majd, hogy bármely más eszköznél alkalmasabb megfontolt ítéleteink alapvető struktúrájának rekonstrukciójára. Bizvást kijelenthetjük, hogy a cél: átgondolt ítéleteink „normatív rekonstrukciója”, kulcsot ad az egész rawlsi világhoz. De a probléma sem kevésbé evidens: az eredeti helyzet egyik funkciójában az explikáció fóruma, mely esetben nem lehet azzal vádolni, hogy nem képes igazolni fundacionális intuíciónkat, hiszen a célja éppen ezzel ellentétes (tüköröz), másik funkciójában azonban az *igazolás* fóruma, és ekként megkövetelhető tőle, hogy valami módon igazolja erkölcsi intuíciónkat, de legalábbis – a konstrukció szellemében – *többletet* nyújtson az intuíciónkhoz képest.

David Lyons, Richard Hare, R. P. Wolff, T. K. Seung, és – hogy egy hazánk fiát is említsünk – Kis János²² pontosan ez utóbbit hiányolják Rawls elméletéből. Mind az öten (és vannak még ilyenek) végső soron amellest érvelnek, hogy Rawls úgy választja meg az igazságosság elveit az elmélet első, intuicionista szakaszában, hogy a szerződés maga nem ad semmit hozzájuk, el nem vesz belőlük, ugyanakkor állítólag igazolja őket. Ez a megjegyzés – írja Lyons – azonban „nem Rawls szubsztantív elvei ellen irányul, hanem mindössze azt fejezi ki, hogy a szerződéselméletének nincsen erkölcsi ereje.”²³ Nem kívánok mélyebben behatolni ebbe a problémába, vagy megismételni az idézett szerzők gondolatait, elég annyi hozzá, hogy Rawls bizonyíthatóan (és félig-meddig bevallottan) úgy határozta meg a módszertanát, hogy annak két része, az eredeti helyzetben belüli és az azon kívüli tér, egyaránt az igazságosság két elvét szolgálja. A méltányosságként felfogott igazságosság győzelme a rivális koncepciók fölött ezért senkit sem kell hogy meglepetésként érjen.

Azt is látni kell azonban, hogy az eredeti helyzetnek ilyen körülmények között nem lehet független, tudományos értéke. Nem képes szubsztantív elvek generálására anélkül, hogy visszatérne a megfigyelő külső intuíciónk közül a legfontosabbikra: a morális személy kanti eszméjére. Az imént említett szerzők közül Seung odáig megy, hogy a szerző

dést teljesen feleslegesnek tartja az elméletben, hiszen – mint mondja – Rawls csupán a kanti dogmára támaszkodva, a tudatlanság fátylának bevezetése nélkül is felfedezhette volna a közvetlen kapcsolatot a maximin elvhez.

Ebben azonban jó okunk van kételkedni. A kételkedésünk oka ugyanaz, mint ami miatt Rawls elméletét végül inkoheregensnek kell nyilvánítanunk: az, hogy az (eredeti) kanti dogma nem operacionalizálható. Ha viszont azt tekintjük a kanti dogmának, amit a kései Rawls tekint annak, akkor bennragadunk a konvencionális csapdájában, azaz pusztán axiómaként kezeljük a kanti dogmát annak minden következményével együtt. A konstrukció és az explikáció közös programja tehát nem valósulhat meg, miként az eredeti helyzetből létrejövő elvek sem tekinthetők az igazságosság elveinek, legfeljebb egy adott társadalom bevett véleményének avval kapcsolatban, amit *mi* igazságosságnak nevezünk.

JEGYZETEK

- ¹ *Az igazságosság elmélete*, m. k. Budapest, Osiris, 1997.
- ² „Facing Diversity: The Case of Epistemic Abstinence,” *Philosophy and Public Affairs* 19/1 (winter 1990).
- ³ Ugyanott, 65. o.
- ⁴ Miként Raz is megjegyzi, itt többről van szó, mint pusztán prudenciális okokból kialakított *modus vivendi*-ről (uo. 68. o.). A közvélemény egyetértésének, vagy eredeti szóhasználatlaltal „a vélemények konszenzusának”, valamilyen erkölcsi felfogásra kell támaszkodnia, és ennek a felfogásnak az igazolását végzik el az igazságosság-elméletek. Ennek megfelelően, jóllehet az igazságosság két elvének igazolása praktikus célokat szolgál, mégis elméleti feladat.
- ⁵ Az autonómia-tételnek ez a megfogalmazása eltérveszthetetlen rokonságot mutat Raz egyik korábbi gondolatmenetével, amely a tolerancia igazolását tekintette olyannak, amely kizárólag a személyes meggyőződésektől függetlenül – azaz autonóm módon, az erkölcsi személy autonómiájának belátására támaszkodva – végezhető el (vö. *The Morality of Freedom*, Oxford: Clarendon, 1986. 14. fejezet. Magyarul „Szabadság és autonómia” címmel in: *Modern politikai filozófia*).
- ⁶ Ez következik legalábbis abból, hogy Rawls praktikus problémának tekinti az igazságosság elveinek kialakítását. Ha ugyanis a demokratikus kultúrának nem volna része a kantiánus antropológia – mint ahogy lehetnek olyanok, akik ezt vitatják –, akkor természetesen erre is kiterjedne az episztemikus tartózkodás hatálya. Raz érvelése pontosan arra fut ki, hogy az episztemikus tartózkodás hatálya alá eső elvek köre valójában önkényes.
- ⁷ „Facing Diversity...”, 72–74. o.
- ⁸ Abszolút prioritásról beszélünk, ha egy döntés(i) típus) a cselekvők – képzeletbeli – fontossági és episztemikus-logikai listáján is elsőbbséget élvez minden más döntéssel (döntési típus) szemben.
- ⁹ Az, hogy ez így van, persze további bizonyításra szorul, de ez már a morálepisztemológia feladata, amelyet most nem vállalhatunk. Elég legyen ezért annyi, hogy egy standard kognitivistá etika felfogásában az emberek igazságot tulajdonítanak jól megfontolt erkölcsi nézeteiknek.
- ¹⁰ Vö. Raz, uo. 76. o.
- ¹¹ Uo.
- ¹² Lásd különösen 76–78. o. „A jelentés és az igazság logikai, illetve matematikai problémája mélyen átalakult azoknak a logikai rendszereknek a feltárásával, amelyeket ezek a

fogalmak példáznak. Ha egyszer jobban megértjük az erkölcsi felfogások tartalmát, hasonló átalakulásra kerülhet sor. Lehetséges, hogy az erkölcsi ítéletek jelentésének és igazolásának kérdéseire más módon nem is találhatunk meggyőző válaszokat.”

¹³ Uo. 309. o.

¹⁴ Vö. különösen A méltányosságként felfogott igazságosság kantii értelmezése című fejezetet, uo. 303–311. o.

¹⁵ „Mivel a demokratikus gondolkodás hagyományán belül állunk, a polgárokat szabad és egyenlő személyekként ismerjük el. (...) Mármost a kétféle erkölcsi képességgel rendelkező, tehát szabad és egyenlő személyek gondolata szintén olyan alapvető intuitív gondolat, amelyről feltételezhetjük, hogy implicit formában jelen van egy demokratikus társadalom kultúrájában.” („A méltányosságként értett”, 183. o.)

¹⁶ Ez – más elnevezéssel – a racionális intuicionizmus, megint másként az immanencia aláspontja. A pozitívizmussal itt nem foglalkozunk.

¹⁷ *Az igazságosság...*, 73. o.

¹⁸ E. A. Papa: *The Philosophical Interest of Rawls' Theory of Justice*, Ann Arbor: University Microfilms 1983.

¹⁹ „The Independence of Moral Theory”, *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, 48 (November): 5–22. o. Lásd még Daniels, N.: „Wide Reflective Equilibrium and Theory Acceptance in Ethics”, *The Journal of Philosophy*, 76: 256–282. o.

²⁰ Így Peter Singer („Sigwick and Reflective Equilibrium”, *The Monist*, 58 [1974]: 555), R. M. Hare („Rawls' Theory of Justice”, in *Reading Rawls*, szerk. Daniels, N. Oxford: Basil Blackwell, 1975. 81–107. o.), Michael Sandel (*Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge: C.U.P., 1982. 45. o.)

²¹ R. P. Wolff például ekként érvel az *Understanding Rawls* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977) című könyvében: a bizonytalanság körülményei között Rawls elmélete, annak korai, a „Justice as Fairness”一直 visszanyúló szakaszában, még az a priori érvelés modellje akart lenni, de az igazságosság két elvének indetermináltsága miatt a szerző kénytelen volt bevezetni néhány megkérdőjelezhető eszközt (a tudatlanság fátylának „vastag” verzióját, a javak „gyenge” elméletét stb.), és végső soron áldozatul dobta eredeti elméletét a két elv mögött húzódó „ideológiai megfontolásoknak”. Wolff szerint ez a sajnálatos lépés arról árulkodik, hogy Rawls „képtelen volt összeegyeztetni egyfelől az arra vonatkozó vágyát, hogy az igazságosság elveit az alkujáték megoldásaként dedukálja – és ezáltal, meglehetősen erős értelemben, úgy alapozza meg őket, mint a gyakorlati az a priori elveit – másfelől azt a véleményét, hogy a legtöbb, amit remélhet, az az elfogadott társadalmi és erkölcsi meggyőződések elmozdítása, amelynek eredményeként előáll az eredményesen rekonstruált két elv.” (183. o.) Wolff kritikájának élett azonban gyengíti, hogy Rawls törekvéseit kizárólag a normativitás szempontjából, diszjunktíve értelmezi, és nem fedezi fel a két szempont összeegyeztetésére tett kísérletet Rawls munkájában.

²² Lyons: „Nature and Soundness of the Contract and Coherence Arguments”, in Daniels (szerk.) id. mű, 141–167, R. M. Hare: id. mű, R. P. Wolff: id. mű, T. K. Seung: *Intuition and Construction. The Foundation of Normative Theory*, New Haven: Yale University Press, 1993., Kis János: „Az igazságosság elmélete. Rawls magyarul”. *Világosság*, 1988/8–9: 3–66. o. (kül. 43. skk. o.)

²³ Id. mű, 154. o.

KÖNYVEKRŐL

LÖFFLER TIBOR

Elmélet és módszertan a legitimitációkutatásban

Bayer József: A politikai legitimitás.

Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimitációs válságról.

Napvilág Kiadó – Scientia Humana 1997.

Bayer József egyike azoknak a kutatóknak, akik a legitimitációs tematikát az első hullámban igyekeztek elméletileg feldolgozni és operacionalizálni a rendszerváltásra irányuló politikai elzmzéseikben. De az egyetlen, aki korai írásait kritikailag újragondolva átfogóbb elméleti szintézis megalkotására törekedett. Ennek a kutatói programnak az eredménye a könyv. A szerző a hazai szakirodalomban minden eddiginél nagyobb terjedelemben, a könyv három részéből kettőben, csaknem százkilencven oldalon elemzi – sokszor egymással ütköztetve – a legitimitációs elméleteket. Célja bemutatni a legitimitás-elméletek legfontosabb változatait, tipikus megfogalmazásait, az egyes fontosabb irányzatok érvrendszerit és a legitimitációs válságról folyó vitákat. A könyv harmadik részében nem egyszerűen leírását adja az államszocializmus, a közép-kelet-európai viszonyok, valamint a rendszerváltás legitimitációs viszonyainak és legitimitációs válságának, hanem „adaptálni” igyekszik a kritikailag feldolgozott elméleteket, az egyes elméleti felismeréseket. A teóriák „kritikus tesztelése” miatt a szerző a vizsgált elméleteket módszertanilag is elemzi. kritizálja, és ezáltal az államszocializmus legitimitációs válságáról kialakított saját álláspontját módszertanilag is megalapozza.

Mivel az elméletkritikai és módszertani eszme-futtatások és megjegyzések kifejezetten a könyv erényei közé tartoznak, a könyv megértését és az olvasó helyzetét nagyban megkönnyítette volna, ha a szerző külön részben vagy fejezetben összefoglalja (1) a legitimitációs elméletek külön-

böző módszertani alapjait és problémáit, (2) az elméletileg fontos fogalmakat és a különböző vagy ellentétes fogalomhasználatokat és jelentéseket, (3) a saját álláspontját mindezekről, és végül (4) a hazai szakirodalmat. A magyar szakirodalom összefoglalását azért is hiányolom, mert bár a szerző a „mervadó nemzetközi” irodalom feldolgozását és adaptálását tűzte ki célul, elismeri, hogy „hazai szerzők előmunkálataira” is támaszkodott (7. old.), de a könyv hátsó borítóján írottak egyébként is „monografikus feldolgozást” ígérnek. Ennél többet nyom a latba, hogy a könyvnek végül is egyik kitüntetett témája a magyar rendszerváltás legitimitációs összefüggései, ami magától értetődően igényli a magyar elemzések lehetőleg teljes körű és rendszerezett feldolgozását is. A közel tízenkét oldalas irodalomjegyzék nem tartalmaz néhány fontosabb magyar anyagot, és a névmutató alapján jól nyomon követhető, hogy a felüntetett művek sem mindig hasznosultak az elvárható mértékben. A tartalmi és szerkezeti kritikát az indokolja, hogy a szerző tudatosan és bevallottan nyúlt az elméleti és fogalmi rekonstrukció módszeréhez, az olvasó mégis arra kényszerül, hogy maga is rekonstrukcióra adja a fejét.

Bayer József „A legitimitás és legitimitáció fogalma és elméletei” című első részben (13–104. old.) a fogalmak (legitimitás és legitimitáció) „eltérő felfogásmódjait, értelmezési alternatíváit” járja körül, illetve „rekonstruálja” a legitimitás fogalmát és „különböző elméleti megfogalmazásait”. A rekonstrukció azonban gyakran torkollik – alacsonyabb absztrakciós szintet igénylő – bemutatásba és interpretálásba, és a könyv egészére jellemző, hogy a legitimitációs tematika ugyanazon kulcsfogalmai (legitimitáció, legitimitás, autoritás, nem legitim, delegitimitáció, illegitimitás, normativitás, legalitás, legitimitációs válság, legitimitációs vákuum, legitimál, igazol, legitimizmus, negatív legitimitáció, önlegitimitáció, legitimitációs deficit és többlet) a szövegösszefüggésekben nehezen érthető, eltérő vagy egymásnak ellentmondó, illetve különböző fogalmak esetében olykor rokon értelmű jelentést kapnak, még a szerző szóhasználatában is. A fogalmi tisztázatlanság egyik forrása lehet, hogy a szerző a legitimitáció problémáját, tematikáját lényegében függetleníti a fogalomhasználattól: „A legitimitáció problémája a fogalom használata nélkül is létezik, bármilyen formában és terminológiában vessék is fel. A politikai gondolkodás történetében is gyakran más fogalnak helyettesítették (mint a politikai engedelmesség, a kötelesség political obligation, a konszenzus versus pusztá erőszak páros fogalmai stb.)” (15. old. Az én kiemelésem – L. T.). Bayer érdekes módon idézi is Volker Heins idevágó módszertani kritikáját, de a könyv megírásához nem veszi figyelembe: „a legitimitáció sokkal inkább csak kifejezése egy problémának, semmint a megfajtására szolgáló fogalom, amely mögött elméletileg koherens tartalom rejtőznék” (16. old. Az én kiemelésem – L. T.). A szerző inkább azt jegyzi meg, bár okkal, hogy a legitimitáció fogalma túlságosan divatosá vált, jelentése kitérült, „felvizeződött”, és ezért ma már „sok mindent legitimálunk, amit korábban igazoltunk, megindokoltunk, megmagyaráztunk” (Ugyanott). A fogalmi tisztázatlanság megmutatkozik abban, hogy 214. oldalon leszögezi, hogy a „legitimitáció folyamata” nem „redukálható” az „ideológiai igazolásra”, és a 262. oldalon is egyetért Szabó Miklóssal,

mondván, helyesen tesz különbséget azzal, hogy „egy kormányzat ténykedését lehet igazolni ezzel-azzal, a *legitimitás* azonban nem erre vonatkozik, hanem az uralmi pozíció *jogosságára*: nevezetesen arra, hogy adott hatalmi csoportnak megvan-e a *felhatalmazása* a kormányzati tevékenységre” (kiemelés tőlem – L. T.), de a könyv mégsem ennek szellemében íródott. A szerző minden kommentár nélkül idézi Beetham Weber-kritikáját: „Egy adott hatalmi viszony ... azért legitím, ... mert igazolható olyan eszmék által, amelyekben az emberek hisznek” (80. old.). Az igazolás és legitimálás nagyon sok esetben összemósódik, de még a definíciókban vagy definíciószerű szövegrészekben is elméletileg bizonytalan megfogalmazásokkal találkozunk. A legitimitás és legitimáció fogalmáról szóló 1. rész bevezetésében (13. old.) a két fogalom relevanciáját azal indokolja – bár nem határozta meg a fogalmakat –, hogy a politika-elméleti érdeklődés középpontjában régóta „a hatalom jogosságát alátámasztó elméletek és az uralom igazolásának konkrét mechanizmusai” állnak. Ebből a szövegből értelemszerűen nem derül ki, hogy az igazolást a legitimitásnak/legitimációnak alárendelten kell-e értelmeznünk, avagy csak a jogosság és annak alátámasztása tekinthető a két fogalom jelentésének. Utóbbi esetben az „igazolás” a „legitimálással” egyenértékű fogalom lenne és külön fejezetet vagy alfejezetet érdemelne. Volker Heins kritikájához, amivel egyetért, azt a megjegyzést fűzi, hogy „a legitimáció fogalmának van egy általános, közös alapjelentése: ez pedig az uralom és hatalom jogosságának, illetve a hatalom valamely ténykedésének az igazolása” (16. old.). A kifejezés „szűkebb tudományos” jelentése is szerinte „elsősorban az állami uralom (államhatalom) gyakorlásának vagy a politikai rendszer egészének normatív igazolására, igazságos, jogszerű, törvényes voltának megindoklására korlátozódik” (16–17. old.). Valamely rendszer legitimitását Max Weberből kiindulva, de általános érvennyel aztán úgy határozza meg, hogy a polgárok vagy az alattvalók „az uralom igazolását belső, morális indítékból elfogadják, hisznek az uralom és hatalom jogosságában, erkölcsileg »helyénvaló« voltában”. végül összgezésképpen megállapítja: „A legitimáció fogalma ... az igazolás és elfogadtatás folyamatát jelenti” (17. old.). A 196. oldalon található megfogalmazása szerint: a „legitimációs probléma” a „politika normatív dimenzióját” érinti. Ezekben a példákban tehát több megoldással találkozunk: (1) teljesen szétválasztja az igazolás és legitimálás fogalmait, és a legitimitást a jogossághoz köti; (2) a jogosságot és az igazolást a legitimáció fogalma alá rendeli, de egyenrangú elemekként; (3) a legitimitációt a normatív igazolással mint megindoklással azonosítja; (4) a legitimitást az igazolás elfogadásával/elfogadtatásával azonosítja. Az igazolással kapcsolatos fogalmi zavart David Beetham amúgy igen termékeny és a szerző által érthetően preferált háromdimenziós legitimitásfogalma sem oldja. Beetham definíciója szerint „legitim az a hatalom, amelyet igazolható szabályoknak, illetve törvényeknek megfelelően szereztek meg és gyakorolnak...” A legitimitás első dimenziója a „legalitás” körébe tartozik és arra vonatkozik, hogy „törvényesen” szereztek-e meg és a „törvény keretén belül” gyakorolják-e a hatalmat, a második dimenziójára vonatkozó kérdés: „igazolható-e a törvény, megfelel-e olyan morá-

lis és politikai érveknek, amelyek ésszerűen (logikus érvekkel) megvédhetők?" (17. old.) A kérdésre adandó válasz azt tartalmazza, hogy „az autoritás forrását mennyire tartják igazoltnak” (18. old.). Miközben a legitimitációról adott egyik definíciót Bayer kitölti az igazolással, Beethamnél viszont a legitimitásnak csak egyik, a legalitástól elkülönülő, de azzal összefüggő dimenziójában szerepel az igazolás, a Szabó Miklós álláspontjával egyetértő passzusban viszont – mint láttuk – a legitimitás az igazolástól élesen elkülönül és kifejezetten jogi jelleget kap. A 18. és 19. oldalakon a legitimitáció/legitimitás és a (normatív) igazolás egymás szinonimájaként szerepelnek. A 2. oldalon a legitimitás „antropológiai” értelmének interpretálásakor a fogalom a „törvényességgel” válik egyenlővé, viszont „szociológiai” jelentését már a hatalmat „igazoló eszmék, értékek tényleges elfogadottsága, elismertsége” adja (20–21. old.), ami önmagában bizonyára igaz, de a szerző nem oldja fel a nyilvánvaló logikai ellentmondást. Helyszűke miatt nem folytathatom a felsorolást, amely bizonyítja, hogy az igazolás fogalmának különböző szövegösszefüggésekben sokféle jelentése van. Ami azért sem szerencsés, mert a legitimitációs elméletek egyik gyengéje éppen az, hogy gyakran nem tesznek különbséget a legitimitálás és az igazolás (justification) között, és a legitimitálás-igazolás-racionalizálás cselekvésszociológailag ismert hármassága egybeolvad. A „justification” szerinti igazolás értelme a könyv Habermassal foglalkozó passzusaiiban (26., 94–95., 146. old.) felsejlik ugyan (immanens igazságtartalom, és érvényességre vagy érvényesnek elismerésre igényt tartó igazságvonatkozás), de nem mint a legitimitás – a szerző által máshol felvetett – elméleti és fogalmi alternatívája.

Az igazolásnál sokkalta komolyabb hiányosságnak tartom, hogy Bayer József nem tárgyalja a legitimitás és az autoritás közötti különbséget sem. Az autoritás is számtalan értelemben fordul elő, ami meglepő, mert a koherens és koncepcionálisan megalapozott elméletekben külön fejezet az autoritás problematikája, amit egyébként a megadott irodalomjegyzék több címe is sejtet.

Mivel a könyv egyik célkitűzése a legitimitációs válság tematikájának bemutatása és a szerző álláspontja szerint az államszocialista rendszerek a vitatható legitimitásuk ellenére legitimitációs válságban szenvedtek, legalábbis bukásukat megelőzően, érdemes kitérni a „legitimitációs válság” fogalmának jelentéscirc és értelmezéseire is. Beethamnél a legitimitás három dimenziós fogalmának három fogalmi ellentéte van (illegitimitás, legitimitációs deficit, delegitimitáció), amit kiegészít a „nem legitim” fogalma, valamint a legitimitástól megkülönböztetett legitimitáció mint „az igazolás és elfogadtatás folyamata” (17–18., 180–182. old.), és Beetham „a modern állam keretében” külön is foglalkozik a problémával. A Beethammel foglalkozó részfejezet (179–192. old.) első mondata megcéllozja, hogy „koncepcionálisan (sic!) tisztázzák” a legitimitációs válságnak a vitákban „összекuszálódott” problémáját, de ennek a fogalomnak a jelentése sem egyértelmű, ami fölveti a kérdést: a legitimitációs válság minnk a válsága? A kézenfekvő válasz az lenne, a „de-legitimitáció” fosztóképzős szerkezete alapján, hogy a legitimitációé, ami azt jelentené – igazodva a legitimitáció megadott jelentéséhez (17. old.) –, hogy „az iga-

zolás és elfogadtatás folyamatának" válsága, ami viszont azt veti fel, hogy az igazolás és/vagy az elfogadtatás került-e válságba, avagy a folyamattal mint mechanizmussal vannak-e gondok. De a legitimitációs válság lehetne a „legitimitás” válsága is, akkor viszont az lenne tisztázandó, hogy van-e összefüggése a legitimitás három ellentettjével, az illegitimitással, a legitimitációs deficittel és delegitimitációval: a három jelentkezése egyszerre, avagy azok kritikus mérték alá süllyedése... A 197. oldalon csak egészen véletlenül bukkan fel egy definíciószerű megfogalmazás („legitimitációs válság, azaz delegitimitálódás és egy újabb legitimitációs mód kialakulása”), majd a 267-268. oldalakon végül kiderül, hogy a legitimitációs válság „kritikus kérdése” az „alternatív legitimitációs igények nyílt és szervezett fellépése”, aminek alapján egyértelmű, hogy Beetham háromdimenziós analitikus fogalmi sémájának harmadik szintjén kell elhelyeznünk, illetve levezetnünk. Mivel a delegitimitálódás Beethamnél a konszenzus felmondását, az együttműködés demonstratív megtagadását és elutasítását, a támogatás nyilvános megvonását jelenti (18. és 182. old.), az olvasó a delegitimitáció fogalmán keresztül rekonstruálhatja a legitimitációs válság fogalmát is. A fogalmi rekonstrukciót (195., 196., majd 18. és 182. old.) aztán követheti a történeti-szociológiai rekonstrukció: az államszocializmus „az egész rendszerre „kiterjedő legitimitációs válság kíséretében omlott össze”, a rendszer fokozatosan delegitimitálódott, teljesen elvesztette hitelét, végül teljesen delegitimitálódott (14. old.). A „legitimitációs válság teljes delegitimitálódás” képlet a 31. oldalon viszont módosul: „... a rendszer legitimitációs válságának kialakulása, majd teljes delegitimitálódása...” (Az én kiemelésem – L. T.) Ez ugyanis megengedi, hogy a legitimitációs válságot a delegitimitációtól függetlenül fogjuk fel, avagy ne csak a delegitimitálódás „teljes” vagy kritikus fokával, hanem akár annak gyengébb válfajaival is azonosítsuk... A Beetham-fejezetben viszont Beetham a – szó szerinti, tehát nem a delegitimitáció fogalmával kódolt – legitimitációs válságot kétféleképpen ábrázolja. Beszél róla mint a modern államhatalom „legitimitásának törekenységéről”, és a válságjelenségek között a következőket sorolja fel: kormányzati bukások, államcsínyek, inváziók, polgárháborúk, forradalmak, az állami szuverenitás törekenysége (187. old.). A másik megközelítés az „autochton” fejlődés szerinti, „eredeti”, tehát szovjet „kommunista modell” legitimitációs válságának leírása. A szerző szavai szerint „klasszikus legitimitációs válság” jött létre, ami szintén arra készíti az olvasót, de már konkrétan anyagot, hogy rekonstruálja a legitimitációs válság fogalmát: megrendült a hit a rendszer saját szervező elveiben, erősödött és robbanékonyvá vált a disszenzus. Ez a „klasszikus” kép megfelel a delegitimitálódásnak, ezzel szemben a következő mondat szerint „nyílt legitimitációs válsággá” a társadalmi (szocialista) célok és rossz rendszerteljesítmény közötti ellentmondás és a „legitimitációs gyengeség” (sic!) fejlődött át. (191. old.) A legitimitációs gyengeség azonban a legitimitációs deficitnek, azaz a Beetham-séma második dimenziójának felel meg. A „klasszikus” modell szerint tehát a legitimitációs válság önmagában nem egyenlő a végzetes fokú delegitimitálódással, hanem a legitimitációs deficitből táplálkozik... Teljesen más képet kapnánk, ha a szerzőnek abból a megállapításából indul-

nánk ki, hogy az államszocialista rendszerek „nem vették át” a legitimáció weberi fogalmát, és a „legitimitásra vonatkozó kételyeket nem lehetett nyilvánosan megfogalmazni” (14. old.). Ezt tudniillik érthetjük úgy, hogy az államszocializmus azért szenvedett legitimációs válságban, mert az állampolgároknak határozottan voltak bizonyos jellegű legitimációs igényeik, tehát ilyen értelemben a rendszer legitimációra szorult, viszont a rezsim credendően nem legitimálta az uralmát. A válság tehát logikailag a „legitimálandó” és a „nem legitimált” kettőségéből, ellentmondásból bomlana ki, vagyis a „nem legitim” állapotra visszavezethető vagy abból levezethető, ami gyökeresen ellentétes egy már meglévő legitimitás erodálódásával vagy elvesztésével. Radikálisan eltérő értelmet kap a fogalom a következő megfogalmazásban: „A legitimációs válságról kifejtett elméletek egyik legfontosabb tézise éppen az, hogy a normatív érvényességgel bíró eszmék a modern világban mindinkább eltűnnek”, az „új igazoló eszmék” pedig egy idő után „nem hatnak többé” (26. old.). Az ilyen megközelítés a legitimációs tematikát elsődlegesen vagy kizárólag eszmei-ideológiai problémaként definiálja, amint tette azt Agh Attila is 1987-ben a szerző által az irodalomjegyzékben feltüntetett, de fel nem dolgozott művében. Bayer József a fentebb leírtak szerint ingadozni látszik a legitimációs válság különböző megközelítései között, de végül is határozottan állást foglal az ideológiai értelmezés mellett: „a szovjet fejlődésben és a szovjet modellt követő államszocialista rendszerekben ... nem vették át a legitimációnak a századelőn a weberi politikai szociológiában újraértelmezett fogalmát és a hozzá kapcsolódó terminológiát, és ehelyett ... *ideológiai formában* oldották meg a kérdést”. (15. old. Az én kiemelésem. – L. T.) Mint láttuk egy korábban idézett passzusban, a szerző a legitimáció problémájaként tárgyalja a politikai engedelmesség és kötelesség, a konszenzus és erőszak kérdéseit, amit *tanalmi* problémaként határozhatunk meg. Ez teszi lehetővé, hogy az államszocialista rendszerek, majd a rendszerváltás utáni első parlamenti ciklus elemzésekor nagyon is vitatható módon koncentráljon a kommunista (és anti-kommunista) eszmékre és ideológiákra mint legitimációs eszmékre és ideológiákra, ami újabb egyszerűnek tűnő, de fontos, ám a szerző által végig nem gondolt kérdést vet fel: a „legitimációs ideológia” és az „ideológia legitimációs funkciója” megkülönböztetését. Amennyiben a legitimitációt vagy a legitimitást jogi kategóriaként kezeljük, amire a szerző is több helyütt hajlik, a legitimációs ideológia értelmezhető mint specifikusan jogi ideológia, ellentétben a nem specifikusan jogi ideológiákkal, amelyek abban az értelemben látnak el legitimációs funkciót, hogy képesek olyanfajta kötelességérzetet kelteni és engedelmességre készíteni, amilyenre egy legitimációs (jogi) ideológia is képes. A legitimációs funkció, illetve a legitimációs szerep/hatás/erő fogalmai sokféle logikai összefüggésben fordulnak elő, és a szerző a „szociológiai” legitimitásfogalommal többek között azért rokonszenvezik, mert azzal az államszocialista rezsimnek legitimációs mechanizmusait mint a polgári demokratikus rezsimé „funkcionális ekvivalenseit” lehet tárgyalni (30. old.). Véleményem szerint ez a fajta „funkcionalista” szemlélet is a forrása az olykor kaotikus fogalomhasználatnak, valamint az elméleti és módszertani kö-

vetkezetlenségnek, hiszen figyelembe kell venni és elméleti keretbe kell foglalni minden olyan, az elméleti koherenciát romboló tényezőt – az ideológiától kezdve a szociálpolitikai teljesítményig bezárólag –, amely valamilyen módon és mértékben képes – elméletileg nem tisztázott legitímációs funkciót betölteni.

Az elmélettörténet és -kritika, valamint a konkrét rendszerelemzés között módszertanilag az adaptáció közvetít. Tulajdonképpen arra keres választ a szerző, hogy „mennyiben *alkalmazhatók egyáltalán* a nyugati legitímációs elméletek és viták tanulságai és kikristályosodott fogalmai az államszocializmusban tartósult történelmi »kivételes állapotra«” (197. old. Az én kiemelésem. – L. T.). Benyomásom szerint a szerző először is olyan módszert és elméleteket keresett, amelyeknek már kiinduló tézisci szerint is tételezhető, hogy az államszocializmus legitím volt. Ennek legjobban a legitimitás „szociológiai” fogalma és értelmezése felel meg, hiszen annak alapján kétségtelenül kimutatható a rezsim tömegtámogatása. Egy másik módszer a „történetiség”, ami konkrét, történelmileg létező rendszer elemzésekor megkerülhetetlen. Az eredmény a „történeti és szociológiai” módszer, a szerző mégis többször hangsúlyozza, hogy dolgozata *alapvetően elmélettörténeti* irányultságú. Elsősorban a politikai legitimitás *elméleteivel* és a legitímációs válságról folytatott *elméleti* vitákkal foglalkozik, ezért *elsősorban elméleti* munkát vehet kézbe az olvasó (7. old. Az én kiemelésem. – L. T.). Az elméletnek ilyen fokú elkötelezettséggel nincs gond az elmélet- és fogalomtörténettel foglalkozó első két részben. A harmadik, államszocializmusról szóló részben kerül sor viszont a bemutatott elméletek adaptálására, ami egyben azt is jelenti, hogy az elméletkritika és a történeti-szociológiai módszer valamilyen szintézisét vagy legalábbis egyensúlyát kell kialakítania. Azt, hogy ez mennyire nem egyszerű, jelzi a szerző egy önkorlátozó megjegyzése: elméleti dolgozatán olyan jellegű „konkrétság” nem kérhető számon, mint „az államszocialista rendszerek (akár csak magyar változatának) történeti leírása” (196. old.). L. círó rendszertörténetet elvárni valóban túlzás lenne, ám mivel történeti-szociológiai módszer mellett kötelezi el magát, az talán nem túlzás, ha hiányolom legalább azoknak a jogi, ideológiai és jogideológiai megoldásoknak a rendszerezését és áttekintését, amelyekkel a kommunista rezsim uralkodó csoportjai különböző időkben, helyzetekben próbálták hatalmukat (a hatalom megszerzését és monopóliumát) ha nem is legitímálni, de történelmileg igazolni és elfogadtatni. Tekintettel a választott történeti módszerre, megkerülhetetlennek tartom az 1947–1949-es időszak „konkrét” elemzését, amikor is lényegében puccsista módszerekkel és a törvényesség lábbal tiprásával sajátították ki a hatalmat. Nem kétlem, hogy a szerző tisztában van az akkori folyamatokkal, hiszen vonatkozó sorait határozottan jellemzi egyfajta verbális radikalizmus, viszont egyszerűen elmulasztja az elemzést. Pedig az 1947–49-es államcsíny (a hatalom törvénytelen megszerzése) az egyik kirobbantója az 1956-os forradalomnak, amit csak futólag érint a szerző, és 1956 után a forradalom leverésével (a hatalom újfent törvénytelen monopolizálásával) terheltlen teszi folytonosan kérdésessé a rezsim legitimitását, hogy aztán a rendszerváltás előtt kimondva vagy kimondatlanul megint napirendre kerüljön.

A szerző elismeri, hogy a „közjogi legitimitás” is meghatározó jelentőségű volt az államszocializmus legitimitásának megítélésében, de a kérdést – a legitimitáció nemzetközi aspektusaival egyetemben – egyszerűen elhárítja, azzal, hogy egy ilyen természetű elemzés „alkotmányos értékezés irányába tolná el” munkáját (29. old.). Sok elszórt megjegyzése és eszmefuttatása jelzi azonban: módszertanilag és kutatáslogikailag nem igazolható, hogy a legitimitáció alkotmányos (alkotmányjogi) dimenzióit torzóban hagyta. Beetham háromdimenziós legitimitásmo­delljében az első dimenziót alkotó legalitáshoz tartozik az „alkotmányos rend” is (188. old.), továbbá Bayer József „hajlik” elfogadni Wilhelm Hennis feltevését, amely szerint a legitimitás az „alkotmányos jogállam normája” (!), és Habermas szerint is akkor beszélhetünk a legitimitás kérdéséről „értelmesen”, ha „az uralom törvényes gyakorlását rögzített jogi normákba foglalják” (33. és 132. old.). A 262. oldalon az uralmi pozíció jogosságát mint legitimitást a szerző a hatalmi csoport kormányzati tevékenységre való felhatalmazásaként határozza meg. Habermasnál pedig nagy hangsúlyt kap „az adminisztratív hatalom törvényes jogok keretében való felhatalmazása” (151. old.), s a felhatalmazás kifejezetten „közjogi” színezetet kap a 46. oldalon, Zlinszky János legitimitás-kon­cepciójában. Az államszocializmus legitimitációs válságáról Bayer József azt írja: „Az államszocializmus kiépült hatalmi rendszerének legitimitációs szempontból mármost egyik legfőbb jellegzetessége, hogy bár legalitása formailag többé-kevésbé leképezte az alkotmányos jogállam nyugat-európai normáit, azonban ennek hatását tartalmilag (informálisan) korlátozták az állampárt monopoljellegű hatalmi jogosítványai. A legfőbb hatalom forrását az alkotmány a népszuverenitás elvéből vezette le, ennek érvényét azonban a párt alkotmányba iktatott vezető szerepe kvalifikálta” (210–211. old.). A párt doktrínái „ténylegesen alkotmányos erővel bírtak, anélkül, hogy a párt alkotmányos szerepére vonatkozóan több állna az alkotmányban egy kurta mondatnál, mely a párt vezető szerepét rögzíti” (247. old.). A szerző megjegyzi még, hogy a rendszer a sztálinizmus alatt „az alkotmányos törvényesség teljes felszámolásához” jutott el, és a népszuverenitás elve mellett a „népképviselőt” elvét is korlátozták, ami elvezetett oda, hogy „a szavazás csak a formális jóváhagyás aktusára korlátozódott” (211. old.). Kis János és Arató András tanulmányai rávilágítanak arra, hogy az átalakulás alkotmányos és alkotmányjogi dimenziói a rendszerváltás sajátos természete miatt több figyelmet, részletesebb és precízebb elemzést igényeltek volna. De Bayer József egyébként is elismeri: a bizalmi töke elvesztésével „a rezsim legitimitációs bázisának kiszélesítését remélték”, ezért „rehabilitálták” az alkotmányos jogállamiságot (266. old.). Még a szerző gondolatmenetét követve is belátható tehát az alkotmányjogi, sőt a jogszociológiai elemzés szükségessége is. Utóbbi azért, mert a népszuverenitás és népképviselőlet alkotmányjogi (formális) garantálása és politikai (gyakorlati) korlátozása szükségszerűen crodálja az állampolgárok jogtudatát és – ebből eredő – legitimitáshitét vagy politikai bizalmát. Úgy tűnik, a szerző fogalmi csapdába esett, mert nem hidalt át néhány fogalmi-logikai ellentmondást. Beetham legalitásfogalmába a közjogi alkotmányosság mellett a pozitív

(tétéles és hatályos) jog szerinti törvényesség vagy jogrend is belefér. Ez a kettősség a legalitás fogalmi ellentettjében, az illegitimitás jelentésében is megvan: a hatalom nem törvényes megszerzése és nem a törvényeknek megfelelő gyakorlása (17. old.); a legalitás „megtörése” mint a hatalom megszerzése és gyakorlása „a fennálló törvények megszegésével” (180–181. old.); „a korábbi törvényesség megszakítása” (209. old.). A kommunista hatalomátvétel és annak legitimitása szempontjából fontos tehát, hogy a legalitás és az illegitimitás fogalmai az „és” kötőszó révén egyszerre utalnak az erőszakosan megtört jogrendre és az új rezsim saját törvényességére, a saját pozitív jogrendjének megteremtésére. Ebből következhet az, ami szerintem a közjogi alkotmányos megközelítés zárójelbe vételét magyarázza, hogy az új uralom pusztá ténye, majd saját törvényességének megteremtése és annak való megfelelése miatt irrelevanttá válik a hatalomátvétel és a hatalomgyakorlás alkotmányossága. Csakhogy a Szabó Miklóssal egyetértő passzus (262. old.) szerint a legitimitás általában „az uralmi pozíció jogosságára” vonatkozik, arra, hogy „egy adott hatalmi csoportnak megvan-e a felhatalmazása...”, ami azt jelentené, hogy az alkotmányosság (és a hatalombitorlás) nemcsak egy dőmenziója a legitimitásnak (legalitás), hanem a legitimitás lényegét érinti. Ez némiképp összhangban van azzal, amit a szerző Würtenberger nyomán megfogalmaz: az állami hatalomgyakorlás, az államhatalom „megszerzésének és folyamatos gyakorlásának” a „jogszerűsége” az állam- és jogelmélet, valamint a politikai filozófia megközelítésében „politikai és közjogi formát” és (sic!) a „pozitív jogban szabályozott” eljárást jelent (23. old.). Továbbá: a legitimitást az különbözteti meg (sic!) a „pusztá legalitástól”, hogy olyan „többletjelentést” tartalmaz, amit a „pozitív, tétéles jognak való megfelelés” nem feltétlenül: erkölcsi helyeslést és affirmációt. Mivel a „jogszerű” fogalma itt logikailag (1) a politikai és „közjogi” formák, valamint a pozitív jog, illetve (2) a legitimitás és legalitás kettősségéből adódik össze, a legitimitást a politikai és közjogi formákkal azonosíthatjuk! Ha tehát a szerző zárójelbe akarja tenni a közjogi-alkotmányos kérdéseket, magát a legitimitást kell figyelmen kívül hagynia... Bayer József azonban a közjogival szemben a történetfilozófiai magyarázatot részesíti előnyben: az államszocialista legitimitációs szerkezetben az ideológia hatalmazta fel a pártot történelmi szubjektumként való történelmi küldetésének betöltésére (218. old.). Bayer József a kommunisták által törvénytelenül megszerzett hatalmat sokszor „bitoroltnak” nevezi, de több helyen mint „forradalmi”, legalitást megtörő hatalomról beszél róla. Elismeri, hogy a forradalmi kontextusban a kommunistáknak, illetve a „kikényszerített új rendnek” ki kell alakítania „a maga saját legalitását”, de ez elsősorban új hatalmi intézmények kiépítését, államcéllok és politikai programok és uralmat igazoló ideológiai megfogalmazását jelenti (210. old.), ellentétben Arendt nézetével, azaz, hogy a forradalom „alkotmányozó”, azaz „legitim jogot” teremtő ereje a lényeg (149–150. old.). Arendt felfogása tehát egybeesik Bayer azon legalitáskritikájával, amely a legitimitást a pozitív jognon túl ragadja meg, de Arendt visszavezeti azt az alkotmányra, illetve az alkotmányozó aktusra. Ez viszont nagyon komolyan veti fel a forradalom és az ál-

lamcsíny legitimációelméletileg szigorú megkülönböztetését. A könyvben ez végül is kibontatlan marad, a szerző ugyanis beéri azzal, hogy Beetham háromdimenziós modellje szerint a forradalmat és az államszínyt a katonai puccsal együtt az „illegitim” fogalma alá rendeli, pedig a hivatkozott irodalomban Kis János és Arató András erőfeszítéseket tett arra, hogy jogelméletileg tegyen különbséget a kettő között.

A könyvnek talán az a legkomolyabb hiányossága, hogy a történeti-szociológia módszert követő szerző annyira felületesen érinti az 1945–1949-es időszakot, hogy úgy tűnik, maga is áldozatává vált kutatása tárgyának, a kommunista ideológiáknak, amelyekben a kommunista rendszer közvetlenül nem az 1945 utáni demokráciát és legitim rendet váltotta fel, hanem a Horthy-rendszert. Bayer József metodikailag arra alapozza eljárását, ami megtévesztő, hogy többször is bírálja az általa „univerzalistának” és „normativistának” nevezett megközelítést és azzal szemben az „autonomista” álláspontot vallja magáénak. Az univerzalisták eszerint a „nyugati civilizációs, kulturális és politikai fejlődésre jellemző általános normákat” helyezik előtérbe és a „fejlett liberális demokráciák standard legitimációs típusának”, a „nyugati civilizációban kristályosodott legitimációs mércéknek és kritériumoknak” feleltetik meg a politikai rendszereket, és arra a felismerésre jutnak, hogy e mércék szerint az államszocialista rendszerek nem tekinthetők legitimnek „a fogalom normatív értelmében”, hiszen nem is voltak alkotmányos jogállamok (27–29. old.). Beetham, akinek elméletét átveszi a szerző, „tagadja a liberális-demokratikus modell univerzális alkalmazhatóságát”, abból a megfontolásból, hogy a modell adaptációs kudarcot vallott a perifériás társadalmakban, mert hiányoztak megvalósításának feltételei (28. és 190. old.). A szerző logikájában egyaránt mércéként szerepelnek és egybeesnek a „nyugati” és specifikusan „legitimációs mechanizmusok”, valamint maga a „liberális demokrácia”, továbbá nem választja szét analitikusan a „jogállami” és az „alkotmányos” legitimitást. Az általa preferált „autonomista” vagy „partikularista” magyarázatok az uralmi rendszereket „a saját tradícióiból eredő politikai kultúrának megfelelően, önértékén” vizsgálják, elsősorban azért, mert az államszocialista rend „apologétái” egyáltalán nem vágytak arra, hogy megfeleljenek a nyugati demokráciák jogállami legitimitásának, megvoltak a saját normáik és helyesnek vélt eljárásaik „rendszer saját alapon való igazolására” (200–201. és 225., illetve a 261–263. old.). (Zavarólag hat azonban, hogy a könyv elején, a 27. oldalon a szerző azt állítja, a partikuláris értékek képviselői „a kulturális relativizmus csapdájába esünk”). Bayer József következetesen az államszocialista „modell” legitimitációját és e legitimitációnak az egyes rezsimekben közös ideológiai tartalmát kutatja, amit elméletileg annyiban finomít, hogy megkülönbözteti az „eredeti” bolsevik modellt és annak „oktrojált” változatát. Na mármint ezen a ponton adódnak a problémák. Éppen a „történetiségből” kiindulva kellene sokkalta részletesebben foglalkoznia az államszocialista legitimitációnak az oktrojáltságból eredő aspektusaival, ami viszont felértékelné az alkotmányos jogállami (nyugati) legitimitációt hangsúlyozó elméleteket. Ezt a megközelítést viszont éppenséggel elhárítja a szerző. Két fontosabb érvet vo-

nultat fel. Beetham nyomán azt állítja, hogy az oktrojált modell „eleve nem rendelkezhetett magas morális tekintéllyel”, „mégis a helyzetet czecknél is (sic!) az credeti modell sajátosságai alapján kell megérteni” (190. old.). Ezt tarthatatlannak, de a történetiség elve alapján legalább is bizonyítandónak tartom. Másik érveléssel, miszerint a kommunista rezsimnek megvolt a maguk saját, nem alkotmányos jogállami legitimitásuk, egyet lehet érteni, és azt is meg kell mondanom, hogy ezen a téren figyelemre és elismerésre méltó eszmefuttatásokkal találkozhatunk a könyvben. Visszatérve a történetiség módszerére, leegyszerűsítésnek érzem Bayer József véleményét, Dahrendorf nyomán, hogy „a rendszerváltás megszüntette a nyugati legitimitáció-elméletek alkalmazhatóságával kapcsolatos kételyeket, újra egységesítve a társadalomtudományok módszertanát és nyelvezetét”, hiszen az új rendszert a liberális demokráciák szellemében építették ki. Kifogásaim a következők: (1) egy politikai rendszerhez vagy jogrendhez mechanikusan hozzárendel elméleteket és az elméletek érvényességi kritériumait; (2) figyelmen kívül hagyja, hogy a kommunista rezsim által erőszakosan felszámolt rendszer is a nyugati demokráciákhoz sorolható és társadalmilag nagymértékben támogatott volt; (3) az előző pontokban foglaltak sértik a történeti és szociológiai megközelítésnek a szerző által preferált elvét, hiszen *a)* történelmileg nem egy idegen kulturális és normatív minta követéséről és felszámolásáról van szó, *b)* az államszocialista modell „oktrojált” volt és nem a szerves politikai fejlődés termelte ki, *c)* az államszocialista rendszerben – mint írja is – „formailag leképezték” a nyugati alkotmányos modellt, amelyhez a rezsimnek igazodnia kellett és amely meghatározta az állampolgárok attitűdjét bizonyos mértékben, *d)* az, hogy a rezsim tagadta a nyugati modellt, negációként maga is rányomta bélyegét a rendszer elfogadtatási módjaira, *e)* a történelmi és földrajzi értelemben vett nyugati modell megmaradt alternatív képzetként és ennek nagy szerepe volt a rendszerváltásban. (Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy kritikai ellenvetéseim paradox módon alátámaszthatók a szerző elszórt megjegyzéseivel.) Bayer József „szociológiai” módszeren alapuló fejtegetéséből ki kell emelnem azt, hogy az államszocialista legitimitáció vizsgálatakor teljes mértékben is alkalmazható az a weberiánus megközelítés, amely a legitimitációt az „úr” és a parancsait kivitelező „igazgatási stáb” viszonyában lokalizálja (31., 184., 221. old.), illetve hogy a rezsimnek sikerült az (igazgatott) alattvalók körében is legitimitációs bázist kiépítenie. Ezen a ponton azonban újabb ellentmondásokkal találkozunk. Korábbi tanulmányaival ellentétben a szerző szigorúan megkülönbözteti a lojalitást és a legitimitást (31. old.), de azt is többször leszögezi, hogy az államszocialista legitimitáció „sajátossága” éppen a legitimitáció elhárítása, kioltása volt! Az ellentmondás feloldható, ha – mint idéztem – a legitimitáció „problémája” a legitimitáció „fogalmától” függetlenül is létezhet, és „más fogalmak” helyettesíthetik is (15. old.), de akkor nem sok értelme van a legitimitás és lojalitás szétválasztásának, amit – úgy tűnik – csak Weberre tekintettel tesz meg a szerző. Egyébiránt a lojalitástól megkülönböztetett, de „szociológiai értelemben vett” legitimitás sem más mint empirikus elfogadottság vagy tömegtámogatottság (27., 29. old.), ennek

megfelelően az államszocialista legitimitáció sajátossága olyan „mozgósított tömegtámogatás”, amelynek – szemben a lojalitással – köze van a „rendszer legitimitásába vetett belső, erkölcsi meggyőződéshez” (31. old.). A legitimitás „empirikus és normatív” jelentése is hasonló: tényleges elismertség és elfogadottság, ami „az uralmat igazoló elvek, értékek igenlését, affirmatív elfogadását” is magába foglalja (25. old.). Ez viszont megengedi azt, hogy a legitimitációt a rendszer ideológiájára, az ideológiában való hitre és az a hit miatti elfogadásra szűkítsük le, illetve a legitimitást mint „az uralmi viszonyok reprodukcióját biztosító konszenzus és engedelmesség szükséges mértékét” fogjuk fel (198. old.)

Ezek után, és végül, lássuk, miket tekint a szerző az államszocialista legitimitáció „sajátosságának”: kísérlet a legitimitásprobléma „áthidalására” állami ideológiával és az ideológiai államapparátus sajátos szerepével (9. old.); tömeglojalítás és passzív elfogadás kialakítása, valamint a disszenzus kifejezésének meggátolása a lakosság nagyobbik felében, illetve rendszertámogatás mozgósítása, a konszenzus aktivizálása, az egyetértés demonstrálása a rendszer hívei körében (22–23. és 190–191., 225. old.); időleges „tömegtámogatás” (29. old.), meglehetősen széles támogató tábor (226. old.); mozgósított tömegtámogatás a rendszer legitimitásába vetett erkölcsi meggyőződéssel (31. old.); a legitimitás „számít” és „az állam legitimitásigénye” nagyobb, mint a kapitalista államé, amiért „folytonos kísérletet” tesznek a „legitimitás bázisának helyreállítására”, bár a „nép többségében” terjednek a „delegitimáló” hatások (184. old.); a legitimitációs „viták” elhárítása (196. old.); a legitimitációs „kérdés” elhárítása, de különböző metamorfózisokban való megjelenítése (202–203. old.); a rendszer alapvető legitimitációs gyengeségben szenvedett (191. és 202. old.); az államhatalomra „elviselhetetlenül megnőtt” legitimitációs „nyomás”, „roppant teher” nehezedett, amitől csak a legitimitáció problémáinak „kioltásával, neutralizálásával lehetett megszabadulni” (203. old.); „az államszocializmus állandó legitimitációs inségben és egy ezzel járó legitimitációs paranoiában szenvedett, mivel nem volt kellő politikai tere a legitimitás megszerzéséhez szükséges ideológiai és politikai mechanizmusok működtetéséhez” (204. old.); a legitimitációs inség vagy deficit, s annak ellenére, hogy „a legitimitás fogalma nem tartozott a rendszer hivatalos ideológiai szótárába”, a legitimitás „nagyon is számított” és „jelentős erőfeszítéseket tettek a megszerzésére” (208. old.); az ideológia igazolta a párt vezető szerepét, de az uralom kérdése „ki volt oltva” (219. old.); a legalitás gyengesége volt a legitimitás-deficit egyik kulcsa (248. old.), de a pártkongresszusok és a hasonló események „megerősítették a politikai vezetés legitimitását” (249. old.); a központi redistribúció nagyon fontos szerepet játszott a rendszer legitimitációjában és „a társadalmi felemelkedés élménye sokak szemében legitímálta a rendszert” (253–254. old.); a törvényes Nagy Imre-kormány erőszakos eltávolítása miatt „legitimitásában bizonytalan” hatalom a „legitimitációs erőfeszítések súlypontját” áthelyezte a „jóléti legitimitáció” megszerzésére (256. old.); a legitimitáció kérdését „ideológiai formában oldották meg” (15. old.).

Az államszocialista legitimitáció specifikumáról írottak is jelzik, hogy legitimitáció-elméletekről szóló monográfia legalább akkora bizonytalan-

ságban hagyja az olvasót, mit amennyi elméleti fogódzót nyújt a megértésre. A „jóléti legitimáció” és a „tekintélyelvű jóléti állam” fogalmai pedig egyértelműen utalnak arra, hogy a szerző hajlamos mechanikusan „adaptálni” azokat az elméleteket és fogalmakat, amelyek a liberális demokráciák jóléti államai legitimációs válságát voltak hivatottak megragadni. A bemutatott ellentmondások és tisztázatlanságok elkerülését nagyban elősegítené olyan „konkrét középszintű elmélet” megalkotása, amelyet a szerző a 30. oldalon csak megemlít.

A magyar politikatudomány válogatott bibliográfiája

1998. negyedik negyedév

Összeállította: Markella Károlyné

BERGER, Peter L.-LUCKMANN, Thomas
A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.
Bp.: Józsefvég Műhely 1998. (Józsefvég hiánypótló)

BOZÓKI András-SÜKÖSD Miklós (szerk.)
Magyar anarchizmus. A magyarországi anarchizmus történeti
dokumentumaiból.
Bp.: Balassi 1998.

BOZÓKI András (szerk.)
Intellektuáls and Politics in Central Europe.
Bp.: Central European University Press, 1999.

CSEH Gabriella-ENYEDI NAGY Mihály-SOLTÉNSZKY Tibor
(szerk.)
Magyarország médiakönyve, 1998.
Bp.: ENAMIKÉ 1998.

DUMONT, Louis
Tanulmányok az individualizmusról. A modern ideológia antropológiai
megközelítése. Pécs: Tanulmány K. 1998.

DURANDIN, Catherine
A román nép története.
Bp.: Maecenas K. 1998.

EGYED Mária–GYULAVÁRI Tamás

Az Európai Közösség szociálpolitikája a kezdetektől a Maastrichti Szerződésig.

Bp.: ISM 1998. (Európai Tükör. Műhelytanulmányok 44.)

Európai Unió – regionalizmus – szuverenitás. 4. Országos Politológus Vándorgyűlés, 1998. március 20–21.

Székesfehérvár: MTA Veszprémi Területi Bizottsága 1998.

FICZERE Lajos (szerk.)

Magyar közigazgatási jog. Általános rész.

Bp.: Osiris 1998.

(Osiris tankönyvek)

FÖLDES György

Rendszer – hatalom és a baloldal Magyarországon 1994 után.

Bp.: Napvilág 1998.

GLATZ Ferenc

Tudománypolitika az ezredforduló Magyarországon.

Bp.: MTA 1998.

(Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok)

GOMBÁR Csaba–HANKISS Elemér–LENGYEL László–VOLOSIN Hédi (szerk.)

Írások a korrupcióról.

Bp.: Helikon: Korridor 1998.

(Korridor könyvek)

HAHNER Péter

Thomas Jefferson és a francia forradalom. Bp.: Osiris 1998.

(Doktori mestermunkák)

A hátrányos megkülönböztetés tilalmától a pozitív diszkriminációig. A jog lehetőségei és korlátai.

Kiad. az Emberi Jogi Információs és Dokumentációs Központ. Bp.:

Adu Print: Indok 1998.

HEGEDŰS B. András (szerk.)

Az egykori állambiztonsági szervek és azok iratai Németországban és Magyarországon. Az 1997. október 8-i konferencia jegyzőkönyve.

Bp.: 1956-os Intézet 1998.

HUNTINGTON, Samuel P.

A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása.

Bp.: Európa 1998.

HUSZÁR Tibor

1968. Prága – Budapest – Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció.

Bp.: Szabad Tér 1998.

KEREKES Sándor–KISS Károly (összeáll.)

Termelés, piac, természeti környezet. Zöld belépő az Európai Unióba.

Bp.: MTA 1998. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. 3. Környezetvédelem és integráció)

KÉRI László

Tíz év próbaidő. A magyar átmenet politikai szociológiája. (1989–1998)

Bp.: Helikon 1998. (Helikon Universitas. Politológia)

KURTÁN Sándor–SÁNDOR Péter–VASS László (szerk.)

Magyarország évtizedkönyve, 1988–1998. A rendszerváltás. 1–2. köt.

Bp.: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány 1998.

LENGYEL László

Kívül és belül.

Bp.: Helikon 1998.

MARTIN, Hans-Peter–SCHUMANN, Harald

A globalizáció csapdája. Támadás a demokrácia és a jólét ellen.

Bp.: Perfekt 1998.

MEZEY Barna (szerk.)

Hatalommegosztás és jogállamiság.

Bp.: Osiris 1998.

(Jogtörténeti értekezések)

MIRNICS Károly

Kis-Jugoszlávia hozománya. Írások az asszimilációról és a kisebbségről.

Bp.: Hatodik Síp Alapítvány 1998.

PETRÉTEI József

A törvényhozás elmélete és gyakorlata a parlamentáris demokráciában.

Bp.: Osiris 1998. (Doktori mestermunkák)

SZABÓ Márton (szerk.)

Az ellenség neve.

Bp.: József Műhely 1998.

(József Műhely könyvek)

SZARKA László

Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek, kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában.

Bp.: Ister 1998.

SZENTE Zoltán

Bevezetés a parlamenti jogba.

Bp.: Atlantisz 1998.

(East-European non fiction)

TÓTH Gy. László

Az előre jelzett földrengés. Közjó és jobbközép avagy a kádárizmus bukása. Szentendre: Kairosz 1998.

VÁSÁRHELYI Mária-HALMAI Gábor (szerk.)

A nyilvánosság rendszerváltása.

Bp.: Új Mandátum 1998.

Lezárva: 1999. január 25.

ABSTRACTS

JÓZSEF BAYER

GLOBALIZATION, EUROPEAN INTEGRATION AND NATIONAL IDENTITY

Hungary is at the entrance of the European Union, and now a process of change in the political identities will occur in Hungary. The trap of globalization- will it be avoided by European integration? A supra-national European state will be established, and a new European political identity will grow, or constructed. Regional structures will be more and more important in the structure of new politics and polity. European citizenship is a requirement of the process. National identities cannot remain as they were before. But how mobilizing is the nation at the turn of the millenium in Europe?

CSILLA MACHOS

STATUTES AND ORGANIZATIONAL TYPES OF THE HUNGARIAN PARTIES

In this paper the statutes of the Hungarian parliamentary parties will be comparatively analyzed. First, a survey of their development until 1998 will be given, then the statutes valid in 1998 will be analyzed observing the following aspects:

1) how is the „vertical structure” of the parties built up; 2) on which principles are constructed their executive committees (how many „ex officio” members are there and how many members will be directly elected or will be sent as delegates to these positions); 3) what is within the executive committees’ authority, is there any separation of powers between them, or are they dominated by one of the committees or officials (for instance the party leader); 4) which elements of the “horizontal structure” exist in the parties and which possibilities of participation are given to them within the party committees; 5) what rights have the members to influence the party politics with regard to a) call meetings of the party’s executive committees, b) nominate candidates to the executive committees of the party, c) nominate

candidates to the parliamentary or local elections in their ward. Next, the question is, which organizational types (polyarchy, oligarchy, monocracy) are anticipated in the statutes analyzed. The plurality of the organizational types of the Hungarian parties, is connected with the plurality of modernization structures in Hungary in the 1980-90s, with historical traditions, with differences between the parties regarding their genesis and organizational philosophy will be described. The statute of the Hungarian Socialist Party (HSP) is characterized by the most polyarchical features, which is connected with the fact, that this party was formed as negation from an extreme centralist hierarchical party structure during the process of dissolving the state party. The Alliance of Free Democrats (AFD) has many poliarchical features as well, but the strong centralized nomination of candidates to parliamentary and local elections contradicts the corresponding practice of a polyarchical party. The FIDESZ-MPP has proven as a typical oligarchical party and since 1993 it is nearer to the parties of the conservative spectrum, than to the AFD or the HSP regarding organizational aspects. The "president-centralized oligarchy" of the Hungarian Democratic Forum and the "subsidiary centralism" of the Christian Democratic People's Party are characterized by stronger competencies in power of the party leader, than in the Alliance of Young Democrats. The "formal democratic monocracy" of the Party of Hungarian Justice and Life and the "presidential authoritarianism" of the Independent Smallholders Party are characterized by the most monocratic features.

PÉTER RÓBERT

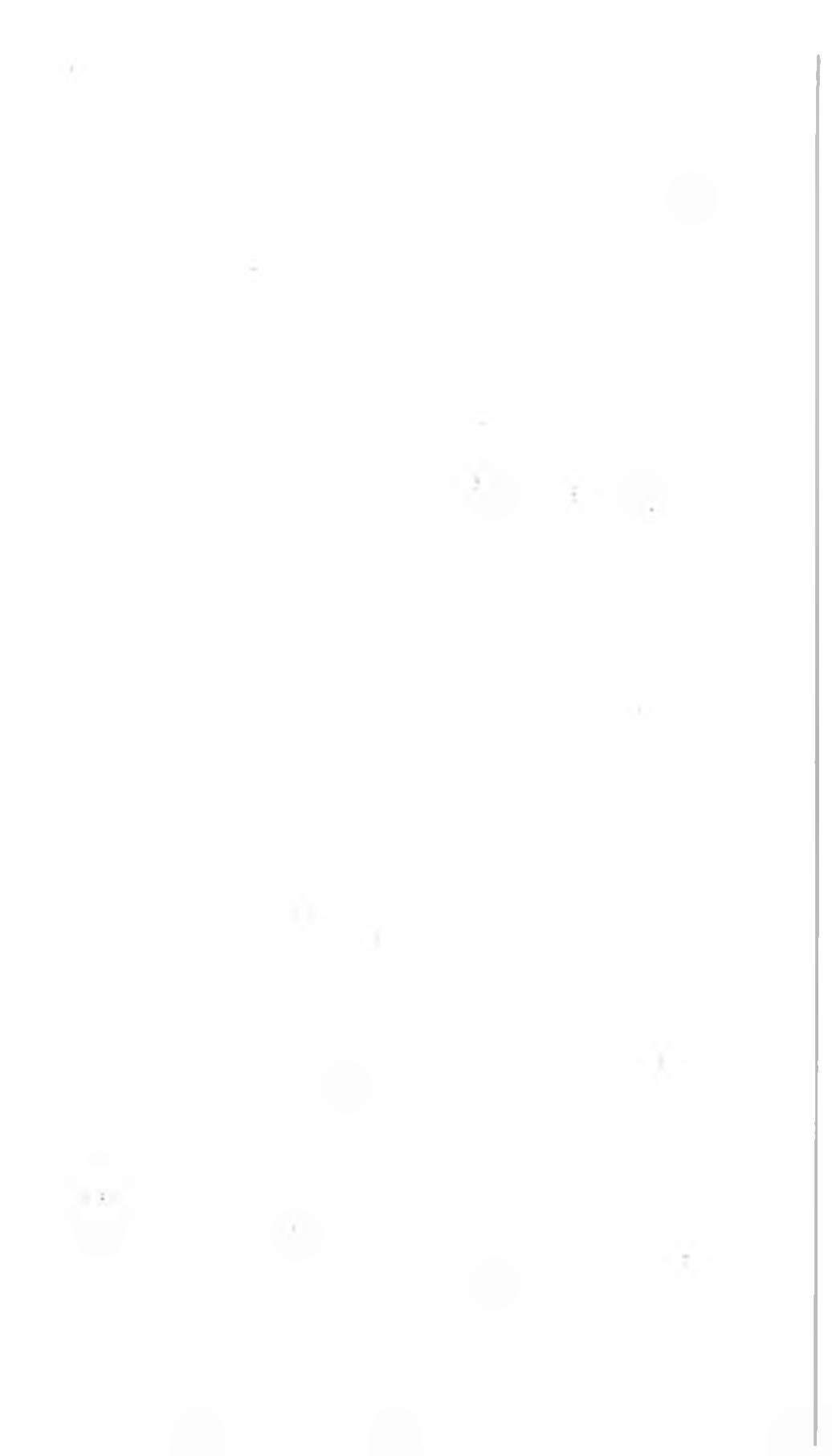
CLASS AND PARTY IN HUNGARY - AFTER THREE ELECTIONS

The study investigates the social background of party preferences in Hungary based on the relationship between class and party. A large body of relevant literature claims that class based voting declines over time in all modern post-industrial democracies. Another part of the literature, however, states that class as predictor of voting behaviour persists even if the impact of other determinants of political preferences emerges. Empirical studies in "old" democracies use long time series for investigating the changes in the social basis of party preferences. The short history of the Hungarian "new" democracy allows to test this connection only for three elections, in 1990, 1994, 1998.

The paper uses data of three post-election surveys carried out after the general elections in each year. Since party structure has changed in Hungary and voters supported different parties at the various elections, only four parties can be included in the analysis: the Hungarian Socialist Party (MSZP), the Alliance of Free Democrats (SZDSZ), the Alliance of Young Democrats - Hungarian Civic Party (FIDESZ-MPP), and the Small Holders' Party (FKGP). The study puts large emphasis on class

concept and theoretically based class measurement and uses the so-called EGP classification for defining class position. The measure is widely used in the international literature for testing the relationship between class and party but this is one of the first applications for Hungarian data. The statistical method of the analysis is fitting logistic regression models and estimating the likelihood of voting for the four parties separately, given the fact that the voter belongs to one of the different class categories. The class and party relationship is controlled for sex, age, education and region.

The analysis finds moderate class effects on voting behaviour in Hungary. The peculiarity of the results is that class effects sometimes become more marked after controlling for the other socio-demographic measures. The strongest relationship between class and party was found for the Socialist Party. Data reveal that this party is supported stronger by the service than the worker class. On the contrary, the Free Democrats seem to be less embedded in class differences but more embedded in cultural relations. Class effects are the lowest for the Young Democrats. The Small Holders' Party can be characterized by "negative" class effects in the sense that low class (underclass) voters are overrepresented among the supporters of the party.

CONTENTS

PAPERS

<i>Bayer, József: Globalization, European Integration and National Identity</i>	5
<i>Machos, Csilla: Statues and Organizational Types of the Hungarian Parties</i>	23
<i>Robert, Peter: Class and Party in Hungary - after Three Elections</i>	67

DISCUSSION

<i>Szoboszlai, György: Is There an Authentic Explanation of the Election Results of 1998?</i>	97
<i>Boros, László: Experts, Brain Trusts, Believers in and behind the Parties</i>	107
<i>Korösemly, András: The Veterinarian's Horse of the Use of Concepts</i>	117

ORIENTATION

<i>Bendek, Péter: On the Constructivism of Rawls</i>	123
--	-----

BOOK REVIEW

<i>Löffler, Péter: Theory and Methodology in the Research of Legitimation</i>	133
---	-----

NEWS	151
------------	-----

INFORMATION	197
-------------------	-----

ABSTRACT	211
----------------	-----

